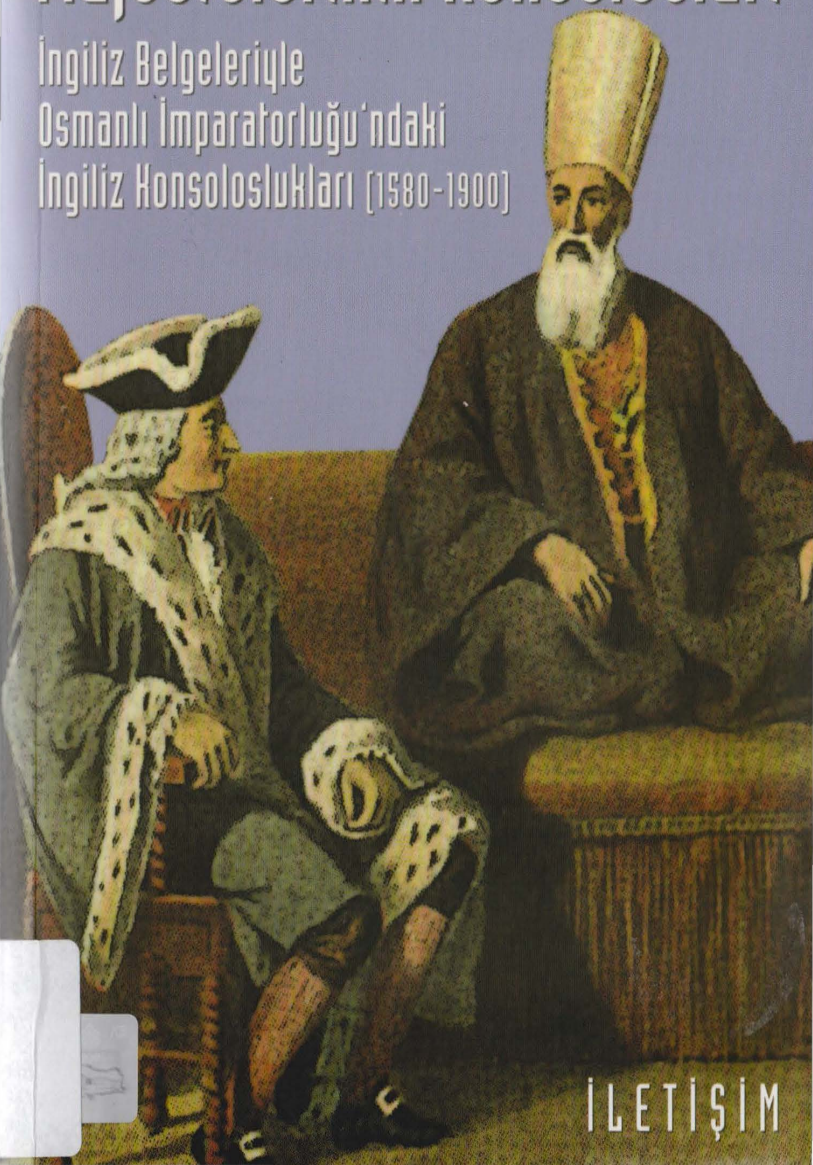
UYGUR KOCABAŞOĞLU

Majestelerinin Konsolosları

İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)

İLETİŞİM

UYGUR KOCABAŞOĞLU

Majestelerinin Konsolosları

UYGUR KOCABAŞOĞLU 1945'te Kastomonu'da doğdu. Ankara Üniversitesi SBF'den mezun oldu, aynı üniversitede "Şirket Tesirinden Devlet Radyosuna" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. 1983-1988 arasında üniversiteden kendi isteğiyle uzak kaldı. 1988-2002 arasında ODTÜ Tarih Bölümü'nde Osmanlı sosyal ve yönetsel tarihi, basın tarihi, Amerikan misyoner faaliyetleri üzerine dersler verdi. Halen İzmir Ekonomi Üniversitesi'nde yarı zamanlı olarak ders vermektedir. Uygur Kocabaşoğlu'nun başta Avrupa ve İngiltere tarihi olmak üzere çeşitli konularda yayımlanmış çok sayıda kitap çevirisi ve yine Osmanlı sosyal tarihiyle ilgili olarak yerli ve yabancı dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi vardır. Yayımlanmış eserleri arasında *Anadolu'daki Amerika / Kendi Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (İmge Yayınları, 2000), *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar* (Metin Berge ile birlikte, Kebikeç Yayınları, 1994), *İki Arada Bir Derede / İmlaya Gelmez Tarih Yazıları* (İmge Yayınları, 1997), *İngiliz Sicimi* (İmge Yayınları, 1995), *Türkiye İş Bankası Tarihi* (İş Bankası Yayınları, 2001), *Salnamelerde Kayseri* (Murat Uluğtekin ile birlikte), *SEKA Tarihi* (Seka Yayınları, 1995) bulunmaktadır. Ayrıca İletişim Yayınları tarafından yayımlanmakta olan *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* kitap dizisinin *Modernleşme ve Batıcılık* başlıklı üçüncü cildinin editörlüğünü yapmıştır.

İletişim Yayınları 1006 • Tarih Dizisi 28
ISBN 975-05-0238-8
© 2004 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2004, İstanbul (1000 adet)

KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Max Fruchtermann, "Reisü'l-Küttâb Efendi Hazretleri'nin Düvel-i Ecnebiye Sefîri'ni kabulü"
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

UYGUR KOCABAŞOĞLU

Majestelerinin Konsolosları

İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)

iletişim

Ekin'e...

İçindekiler

Önsöz 11

Giriş: Emperyalizmin Cinderella'ları 13

Ticaretin Emrinde, Majestelerinin Hizmetinde:
The Levant Company Günleri 25

"Islahat" Gözcülüğünden "Reform" Jandarmalığına 41

1826'dan 1856'ya İngiliz Konsoloslukları 47

1857'den 1871'e İngiliz Konsoloslukları 85

Askerî Konsolosluklar: Sui Generis Bir Uygulama (1879-1882) 116

19. Yüzyılın Sonunda İngiliz Konsolosluk Şebekesi 148

II. Abdülhamit Dönemi İstanbul'unda "Britanyalı"lar 160

Konsolosların İşlevleri: Ticaret, Adalet, Siyaset! 179

Ticaret 197

Adalet 201

Siyaset 203

Sonuç Yerine 213

Ekler 217

Kaynakça 275

Dizin 281

Tablolar ve Haritalar

Tablo 1 1825 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları ve Görevlileri **37**

Tablo 2 1834 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları ve Görevlileri **53**

Tablo 3 1846 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları **56-57**

Tablo 4 1856 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları **68-69**

Tablo 5 1871 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları **100-101**

Tablo 6 Büyük Devletler'in İstanbul Limanına Giren ve Çıkan Gemileri ve Tonajları (1870) **106**

Tablo 7 İstanbul Başkonsolosluğu'nda Çalışanlar (1858 ve 1871) **108**

Tablo 8 1868-1870 Yılları Ortalamalarına Göre İzmir Limanında Ticaret **114**

Tablo 9 Anadolu'daki İngiliz Askeri Konsoloslukları (1879-1882) **138**

Tablo 10 1881 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları **148-149**

Tablo 11 1900 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları **158-159**

Tablo 12 1886 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Britanyalılar **163**

Tablo 13 1886 Yılında İstanbul'da Yaşayan Britanya Uyruklular **165**

Tablo 14 1886 Yılına Kadar Britanya Uyruğuna Kabul Edilenler **168**

Tablo 15 1886 Yılına Kadar Britanya Diplomatik Himayesine Alınmış Olanlar **169**
Tablo 16 1886 Yılında İstanbul'da Yaşayan Britanya Uyruklarının İş-Güç Dağılımı **169-170**
Tablo 17 1886 Yılında İstanbul'da Yaşayan İngiliz, İskoç, Galli ve İrlandalılar'ın İş-Güç Dağılımı **172**
Tablo 18 Britanya Uyruğuna Sonradan Giren ya da Diplomatik Himayeden Yararlananların 1886 Yılında İstanbul'daki İş-Güç Biçimleri **175**

Harita 1 1825 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri **29**
Harita 2 1834 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri **52**
Harita 3 1846 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri **55**
Harita 4 1856 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri **65**
Harita 5 1871 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri **90**
Harita 6 1881 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri **143**
Harita 7 1900 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri **156**

Önsöz

"... Ama kimbilir neler olacak.
Çok merak ediyorum olacakları."
Nazım Hikmet

Bu çalışma da küçük bir monografi. Yakın tarihimizin kalıcı etkileri olduğuna inandığım bir diğer olgusunu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluklarını, konsolosların kendi belgelerine dayanarak tanıtmaya çalışacağım.

Uzunca bir süre önce Amerikan misyonerleri, şimdi ise İngiliz konsolosluklarıyla ilgilenmem "emperyalizm" olgusuna karşı olan duyarlılığım nedeniyledir. Bu konuda herhangi bir uzmanlık iddiasında değilim. Ama, kendi irademden bağımsız olarak, gündeminin başında kapitalist sömürü ve emperyalizmin yer aldığı bir nesle mensubum. Kimi zaman "kâğıttan kaplan" sanmış, kimi zaman bütün musibetlerin kaynağı olarak görmüş olsak da emperyalizm hayatımızda hep vardı. Kimse gocunmasın, kapitalist sömürü ve emeperyalizm hayatımızda yine var: Yeni bir kimlikle; daha ezici, daha belirleyici daha bunaltıcı bir uzviyetle.

İlk gençlik yıllarımdan bu yana geçen kırk yılı aşkın sürede emperyalizm konusunda şunu öğrendim: Emperyalizmle mücadelenin yolu önce kendi evini derleyip toplamaktan geçiyor. Bunu yapabilmek için emperyalizmi tanımak kadar kendini de tanımak gerekiyor. Majestelerinin Konsolosları'nın gözlükleriyle de olsa emperyalizmi ve kendi geçmişimizi biraz daha iyi

tanımaya vesile olabilirse bu küçük monografi bir yarar sağlayabilir.

İngiliz Devlet Arşivi'nde (P.R.O.), Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde, aynı üniversiteye bağlı Skilliter Osmanlı Araştırmaları Merkezi'nde, Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi'nde çalışırken gördüğüm yardım ve desteği şükranla anıyorum. Genç dostum Onur Kınlı'ya içten ilgi ve yardımları için sonsuz teşekkür ediyorum.

Güzelbahçe, İzmir
Mart 2004

Giriş: Emperyalizmin Cinderella'ları

"Bizler diplomatik hizmetin Cinderella'larıyız."
Bir Konsolos

Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar konsolosluk yapmış olan A. C. Wratislaw, *A Consul in the East* (*Doğu'da bir Konsolos*) adını verdiği anılarında, babasının bir gün kendisine, Roma İmparatoru Caligula'nın atını konsül tayin ettiğini söylediğini ve böylelikle konsolusluk mesleğinin pek de itibarlı olmadığını ima etmek istediğini anlatır.[1] Kuşkusuz Caligula'nın konsülü ile konsolos arasında sözcük benzerliğinin ötesinde bir ilişki yoktu. Yine de konsoloslar ve konsolosluk mensupları, uzunca bir süre, diplomatik mesleğin "Cinderella"ları olarak görülmekten yakınmışlar, diplomatların alçak gönüllü "biraderleri" olarak algılanmışlardır.[2] Oysa konsolosluk hizmetinin, diplomatik hizmetten çok daha gerilere giden bir geçmişi vardır. O kadar ki, konsoloslukların geçmişi, devamlı elçiliklerden neredeyse iki bin yıl daha eskiydi. İlk devamlı elçiliklere geç Orta Çağlar'da rastlanırken, günümüzdeki konsolosların işlevlerine benzer işlevleri yerine getiren kurumlara Eski Mısır'da rastlamak mümkündü. Firavun Amasis, Yunanlılar'la ticareti

1 A. C. Wratislaw, *A Consul in the East*, Edinburgh, William Blackwood & Sons, 1924, s. 2.

2 Eric Clark, *Corps Diplomatique*, London, Allen Lane (Penguin Books Ltd), 1973, s. 154.

geliştirmek amacıyla, Nil Deltası'nda Naucratis kentini Yunanlı tacirlere tahsis etmiş ve burada Yunanlılar'ın kendi yöneticilerinin gözetiminde ticaretleriyle uğraşmalarını sağlamak istemişti. Bu yöneticiler, ticareti geliştirmek, Mısır'da yaşayan Yunanlılar'ın sorunlarını çözmek, davalarına bakmak, Mısırlı yetkililerle memleketlileri arasında aracılık etmek gibi hizmetleri yerine getiriyorlardı.[3] Benzer kurumları Eski Yunan şehir devletlerinde ve Roma'da da görüyoruz. Ancak Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ve Avrupa'nın içine kapanmasıyla konsolosluk hizmetine benzer etkinliklerin yeniden canlanması için 11. ve 12. yüzyıllarda ticaretin canlanmasını beklemek gerekecektir.

Konsolosluk kurumunun devamlı diplomatik temsilcilikten daha eski ve daha değişik bir tarihsel arkaplanı olması doğaldı. Zira bu kurum var oluşunu diplomatik, siyasi, ticari, adli ilişkiler ve deniz ticareti gibi farklı nedenlere borçluydu. İlk konsolosluklar ülkeler ve bölgeler arası ticaretin gelişmesinde işlevsel rol oynayan oluşumlardı. M. Ö. birinci binyıl içinde Yunan kent devletlerine atanan *proxenos*'lar, atayan devletin genel olarak çıkarlarını koruduğu için ticari olmaktan ziyade siyasi bir nitelik taşımakla birlikte çağdaş fahri konsoloslara benziyordu. Roma Cumhuriyeti'nin M. Ö. 242 yılında atamış olduğu *praetor peregrinus*'lar yabancılar ya da yabancılarla Roma vatandaşları arasındaki ihtilafları çözümlemek amacıyla atanmışlardı.[4] Konsolos sözcüğü, Latince *consul* sözcüğünün Türkçe şeklidir. Roma İmparatorluğu'nda *consul (konsül)* sivil ve asker yönetici anlamına geliyordu. M. S. 12. yüzyılda konsolos unvanı Bizans İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren yarıözerk ticaret kolonilerinde ihtilafları çözen yönetici-yargıçlar için kullanılmaya başlandı. Bir yüzyıl öncesinden, Constantinopolis'e bu tür yöneticiler gönderen Venedik, böylelikle bu ticaret kentindeki tacirlerinin haklarını koruma olanağına kavuşuyordu. İzleyen yüzyılda Cenova (1204), Montpellier (1243) ve 14. yüzyılda Narbonne (1340) Bizans İmparatorlu-

3 Charles Stuart Kennedy, *The American Consul: A History of U.S. Consular Service 1776-1914*, New York, Greenwood Press, 1990, s. 1.

4 Luke T. Lee, *Consular Law & Practice*, Oxford, Clarendon Press, 1991, s. 3-5.

ğu'nda ticaret kolonileri kurma ve buralara kendi yönetici-yargıçlarını atama hakkını kazandılar. Haçlı Savaşları sırasında ticaretin gelişmesi konsolosluk sisteminin gelişmesini beraberinde getirdi. İtalyan, Fransız ve İspanyol tacirler, kendi aralarından birisini konsolos olarak atıyorlar ve Doğu ülkelerindeki çıkarlarını ve ticari etkinliklerini korumak ve tacirler arasındaki ihtilafları çözümlemek için etkili bir yol bulmuş oluyorlardı.[5] Başka ülkelerde ikamet eden uyruklarının haklarını savunacak kurumları oluşturma uygulaması Batı'da da yaygınlaştı. Orta Çağlar'ın sonlarında İtalya, İspanya ve Fransa'nın tacirleri, çıkarlarını korumak üzere, "*juges consul*" ya da "*consul marchand*" olarak bilinen kişileri kendi aralarından seçiyorlar ve ticari faaliyetlerini sürdürdükleri ülkelere gönderiyorlardı.[6] 12. yüzyıldan itibaren Cenova, Piza, Floransa ve Venedik gibi İtalyan şehir devletlerinin, Suriye, Filistin, Mısır ve İstanbul'da bulundurdukları *potestas* ve *bailo*'lar ilk konsoloslardan başka bir şey değillerdi. Bunlar, ticaret merkezlerinde tacirlerin temsilcileri olarak bulunuyor, onların hukukunu ve yerel hükümetler tarafından verilen ayrıcalıkları korumaya özen gösteriyorlardı.[7] Bu arada, Müslüman ülkelerde bu konsoloslara, mensup oldukları ülkenin ileri gelenleri arasından seçilmiş birer rehine gözü ile bakılıyor ve denetimleri altında bulunan yabancıların hareketleri ve yapılan anlaşmaların uygulamasından doğrudan doğruya sorumlu tutuluyorlardı.[8]

Ticaret geliştikçe, özellikle kuzeyde Hansa, güneyde İtalyan şehirlerinin tacirleri kaprisli yerel yöneticiler karşısında emtialarını ve temsilcilerini güvenceye kavuşturacak bir sistemin daha da gelişmesini sağladılar. Yine ticaretin gelişmesine bağlı olarak ülkeler ve şehir devletleri tacirlerini ve uyruklarını korumak amacıyla evsahibi ülkenin saraylarında devamlı elçilikler kurmaya da başladılar. Ne var ki, devamlı elçiler, ticari so-

5 Lee, *a.g.e.*, s. 5; Seif Ahmed El-Wady Romahi, *Studies in International Law and Diplomatic Practice*, Tokyo, Data Labo Inc., 1980, s. 289-290.

6 Lee, *a.g.e.*, s. 5.

7 M. Tayyip Gökbilgin, "Konsolos", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 836.

8 *A.g.m.*, s. 837.

runlarla başetmede, tacirleri ve denizcileri korumada konsoloslar kadar başarılı olamıyorlardı. Çünkü saraylarla limanlar birbirinden çok farklı dünyalardı.[9]

Dolayısıyla 18. yüzyıla gelindiğinde ticarette önde giden belli başlı ülkelerin limanlarda ve ticaret kentlerinde bir tür sürekli konsolosluk kurumları oluşmaya başlamıştı. Kimi ülkeler diğer ülkelerdeki kendi uyruğu olan tacirleri konsolos olarak atıyor, kimileri ise o ülkelerdeki yabancıları konsolos tayin ediyorlardı. Fransa gibi kimi ülkeler ise profesyonel konsolosluklar oluşturmayı tercih ediyorlardı.[10] Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısı, ticaret, denizcilik ve endüstride öylesine gelişmelere tanık oldu ki giderek bütün hükümetler konsolosluk sisteminin geliştirilmesine önem vermeye başladılar. Tanım olarak, yabancı bir ülkede kendi vatandaşlarının çıkarlarını ve haklarını koruyan, ticari ve kültürel etkinlikleri gözeten, diplomatik bağışıklıktan yararlanan konsolos, tam anlamıyla bir kamu görevlisiydi.[11] Ancak bu niteliğini kazanması, Napolyon sonrası Avrupa'ya yeni bir düzen vermeye çalışan Viyana Kongresi (1814-1815) ile olacaktı. Bizin öykümüz daha önce başlayacak olsa da, çağdaş konsolosluk kurumu 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gelişecek ve devlet bürokrasisi içindeki yerini alacaktır.

Bu arada Osmanlı devleti Akdeniz ve Karadeniz'in ticaret yollarına egemen olmaya başlayınca Avrupa ülkelerinin konsolosları ile ilişkiye girmek durumunda kalacaktı. Bu ilişkilerin şekli, padişah fermanlarıyla yabancılara sağlanan birtakım "imtiyaz"larla belirleniyordu. Bunun ilk örneklerinden birisi 1460 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından Floransalılar'a İstanbul'da "emin" adıyla konsolos (bailo) bulundurma hakkı tanıyan ticaret anlaşması ise, Osmanlı mülkünde modern anlamda konsolosluk örgütlenmesine olanak veren ilk anlaşmanın Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1528 tarihinde Fran-

9 Kennedy, *a.g. e.*, s. 2.

10 *A.g.e.*, s. 2.

11 John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatic Ceremonial and Protocol*, Londra, MacMillan, 1970, s. 64.

sa'ya sağlanan imtiyazlar olduğu söylenebilir. Buna göre, konsolos, [İskenderiye'de]

> "idare ve nezareti altında bulunan vatandaşlarının, her hangi bir zarara uğradıkları takdirde, mahalli makamlara şikâyetlerini aksettirecek, kendi aralarındaki ihtilafları hal, vasiyetnameleri ahkâmını infaz ve metruk eşyalarını kabul ve tesellüm edecek, şahsi yiyecek ve giyeceklerini tedarik vs. gibi hususlarda da tam bir serbestiye malik bulunacak idi. Diğer taraftan konsolosluğa tâbi gemiler hiçbir surette zapt ve müsadere edilemeyecek, resmi sıfatı haiz bulundukça hak ve salahiyetleri tahdit olunamayacak ve kendisi de nezaret altında bulundurulamayacak idi."[12]

Daha sonra (1535) aktedilen bir muahede ile Fransa'ya İskenderiye'den başka dilediği yerlerde de konsolosluk kurma hakkı tanınacak ve konsoloslara Fransa kralının tebası olan tüccar ve vatandaşların aralarındaki hukuk ve ceza davalarını, kendi kanun ve adetlerine göre çözme yetkisi de verilerek bir tür *extra-territoriality* (haric ez memleket) hakkı kabul edilmiş olacaktı.[13] Benzer haklar Fransa'dan sonra diğer ülkelere de tanınmaya başlandı ve çeşitli Avrupa ülkelerinin konsolosları Osmanlı mülkünün liman ve ticaret şehirlerine yerleşmeye başladılar.[14]

İngiliz ticaretinin Akdeniz'e yayılmaya başlamasıyla 16. yüzyıldan itibaren İngilizler de bu kervana katıldılar. Osmanlı-İngiliz iktisadi ve siyasi ilişkileriin ilk yılları Akdes Nimet Kurat, Mübahat S. Kütükoğlu, Ali Kemal Meram, M. Epstein, A. L. Rowland, A. C. Wood gibi yerli ve yabancı araştırmacılarca irdelenmiştir.[15] Bu irdelemelerden öğrendiğimize göre, İngiliz

---

12 Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 837.

13 *A.g.m.*, s. 837.

14 Bu gelişmeler *Münşeât* ve *Muahedat Mecmuaları*'ndan, *Nemçelü*, *Rusyalu*, *Felemenklü* vb. ahidnamelerden izlenebilir.

15 Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, AÜDTCF Yayını, 1953; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri-I (1580-1838)*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974; Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, Kitaş Yayınları, 1969; M. Epstein, *The Early History of the Levant*

gemileri Osmanlı limanlarını 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren düzenli olarak ziyaret etmeye başladılar. İlk kez 1553 senesi sonlarında Kanuni Sultan Süleyman, İngiliz tacirlerinden Antony Jenkinson'a bir ticaret izni verdi.[16] Bu izin özel ve sınırlı bir izin niteliğinde idi. Jenkinson'a veya temsilcisine, olağanüstü herhangi bir vergi ya da resim ödemeden Osmanlı limanlarında ticaret yapma olanağı sağlanıyordu. Diğer İngiliz tacirlerine teşmil edilme özelliği olmadığı gibi, İngiltere ve Osmanlı hükümdarları arasında resmi bir yazışmaya da konu olmamıştı.[17]

İngilizlerle Osmanlılar arasındaki ticari ilişkiler yaklaşık yirmi yıl kadar kesintiye uğradıktan ve İnebahtı yenilgisinden (1571) sonra yeniden canlandı. Bu canlanma Osmanlı-İngiliz ticari ilişkilerinin resmen başlamasına yol açacaktı. Kütükoğlu ve Wood'un aktardıklarına göre, ilk girişim Edward Osborne ve Richard Staper adlı tacirler tarafından yapıldı.[18] Bu iki tüccar İstanbul'a iki temsilci yolladılar. Clement ve Wright adlı temsilciler 1575'te yola çıkıp, bir buçuk sene kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Osmanlı topraklarında yapılacak ticaret için gönderilecek mümessile bir yol hükmü alıp ülkelerine dönmeyi başardılar. Böylelikle Osborne ve Staper'in temsilcisi William Harborne, 1578 yılında İstanbul'a geldi. Harborne, bir yandan İstanbul'da ticari temaslarını yürütürken bir yandan da etkili ve yetkili çevrelerle ilişki kurmayı başardı. Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa ve doktoru Solomon, III. Murad'ın Hocası Sadeddin Efendi, Divan-ı Humayun tercümanlarından Mustafa Çavuş bu kişiler arasındaydı. Kütükoğlu'nun Hammer'den aktardığına göre;

Company, New York, Augustus M. Kelley, 1968; Albert Lindsay Rowland, *England and Turkey: The Rise of Diplomatic and Commercial Relations*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1924; Alfred. C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford, Oxford Universtiy Press, 1935.

16 Meram, *a.g.e*,s. 11; Kurat, *a.g.e.*, s. 10; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

17 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

18 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 11; Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford, Oxford University Press, 1935, s. 7.

"Hıristiyan hükümetleriyle muahedede menafi-i ticarete hizmetinden ziyade kendi kesesine külli para idhali imkânını görmekte olan Sokollu, bunların arzularını is'af eyledi".[19]

Böylece Harborne, İstanbul'daki temaslarının hasadını elde etti ve 1579 senesi Mart'ında padişahtan Kraliçe Elizabeth'e hitaben yazılmış bir mektup alarak İngiltere'ye döndü. Mektupla üç İngiliz tacirine verilen Osmanlı topraklarında ticaret yapma izni, aynı yılın Ekim ayında Kraliçe Elizabeth'in padişahtan ricası ve Türk tacirlerinin de İngiltere'de ticaret yapabileceklerini belirtmesiyle yeni gelişmelere yol açacaktı. Kraliçeden aldığı ikinci mektupla İstanbul'a gelen Harborne nihayet Mayıs 1580'de İngilizlerin Türkiye'de serbest ticaret yapmalarını kabul eden ilk ahidnameyi koparmayı başardı.[20] Bu ahidname ile o zamana kadar Fransız, Venedikli ve Lehlilere verilmiş olan imtiyazlardan İngilizler de yararlanacaktı.[21] Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin "miladı" kabul edilen Mayıs 1580 tarihinden sonra her yeni padişahın cülusu, Fransa vb. diğer ülkelere sağlanan imtiyazlar vb. vesilelerle, verilen imtiyazların sınırı ve kapsamı genişletildi ve 18. yüzyılın ortalarından itibaren ise tam anlamıyla "kapitüler" bir nitelik kazandı. Konsoloslara Osmanlı devletince tanınan hak ve imtiyazlar;

"...konsoloslar ile davası olanların divan-ı humayunda dinleneceği, vatandaşlarından birinin vefatı vukuunda malının konsolos marifetiyle varislerine verileceği, Osmanlı memleketlerinde alış-veriş, kefalet ve diğer hususlarda konsolosların kadıya müracaat ile, tescil talep edip, hüccet alabilecekleri, yabancılara ait eserler mevzuunda konsolosun sözünün dinleneceği, vatandaşlarının arasındaki ihtilafları kendi kanunlarına göre konsolosların halledeceği, konsoloslar ile murafaa talep eden Osmanlı tebasının onların tercümanları ile murafaa olabilecekleri, konsolos kapılarının emniyeti için "yasakçı" istihdam edebile-

19 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 11, not 23'te, Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, M. Ata tercümesi, VII, s. 42-43'ten aktarıyor.

20 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 9-13.

21 Kurat, *a.g.e.*, s. 182-186; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

cekleri, kendi tacirlerinden konsolosluk hakkı alacakları, harac ve "kasabiye"den, örfi tekalüften muaf olacakları..."

gibi hükümleri içeriyordu.[22]

İngilizlere dönersek, Osmanlı Sultanı'ndan serbest ticaret imtiyazını kopardıklarına göre, şimdi sıra İngiltere Kraliçesi'nden benzer bir imtiyaz sağlamaya gelmişti. Harborne'u İstanbul'a gönderen tacirler Osborne ve Staper'in de dahil olduğu 12 tüccara yedi sene süreyle Türkiye ile ticaret yapma imtiyazının verilmesiyle *Turkey Company* kuruldu. Anılan şirketin tacirleri, o tarihlerde Doğu Akdeniz'le ticaret yapan *Venice Company* ile rekabet halindelerdi. Aynı malların ticaretini yapan bu iki şirketin birleştirilmesi için İngiliz tacirlerinin kraliçe nezdinde yaptıkları girişimler birkaç yıl içinde sonuç verdi ve nihayet 7 Ocak 1592'de sağlanan bir kraliyet fermanıyla *The Levant Company* iki şirketin birleştirilmesiyle kurulmuş oldu.[23] *Levant Company,* bir yandan ticaretini geliştirir, bir yandan İngiltere'nin Osmanlı nezdindeki diplomatik ve konsüler temsilciliğini üstlenirken, öte yandan da her uygun vesile ile Osmanlılarca kendisine sağlanan hak ve imtiyazların genişletilmesinin yollarını aradı ve buldu. Bu ahidnamelerle İngilizlerin gemilerine, tacirlerine, mallarına, uyruklarına birtakım hak ve imtiyazlar tanınıyor ve bu tür hak ve imtiyazların takibi ve korunmasıyla da konsoloslar yetkili kılınıyordu.

Mayıs 1580 ahidnamesiyle İngilizlere, İskenderiye, Trablus-Şam, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır ve benzeri yerlerde konsolos tayin etme hakkı veriliyor ve bu konsolosların tayin ve değiştirilmesine hiçbir şekilde karışılmayacağı belirtiliyordu.[24] III. Mehmet'in cülusuyla söz konusu konsolosluk hakları teyid edildiği gibi yeni ayrıcalıklar tanıyan bir ahidname veriliyordu. Bu ahidnamenin elde edilmesi ve İspanyol Donanması'na karşı Türklerin yardımının sağlanması için, Kraliçe Elizabeth'in, 31 Ocak 1599 tarihli bir mektubunda;

22 Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 838.

23 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

24 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

"İşte Koca Türk'e gidecek ve diğer ülkeler ve özellikle Almanlar arasında hiç kuşkusuz çok konuşulacak ve skandal yaratacak büyük ve ilginç bir hediye."[25]

şeklinde nitelediği büyük bir mekanik org, yapımcısı Thomas Dallam tarafından gemiye konup İstanbul'a götürülecek ve padişahın huzurunda çalınacaktı. Bu ve benzeri ilginç hediyelerle elde edilmesi kolaylaştırılan ahidnamelerin konsolosluklarla ilgili hükümleri de giderek zenginleşecek ve 18. yüzyılın ortalarında yukarıda değinilen türden kapitüler bir içeriğe kavuşacaktı. Örneğin, mekanik orgun yüzü suyu hürmetiyle elde edilen 1601 ahidnamesinde yer alan konsolosluklarla ilgili hükümler şöyle özetlenebilir:

- "Osmanlı memleketlerinde İngiltere'yi temsil eden konsoloslar, devletin himayesi altındadırlar. Hiçbir suretle habsolunmayacaklar, evleri mühürlenmeyecektir.
- İngiliz elçisi ve konsolosları, diledikleri şahısları tercüman ve yasakçı olarak kullanmakta serbest bırakılmışlardır; yeniçeriler veya sair şahıslar hizmetlerine girmek için cebir kullanamayacaklardır.
- İngiliz gemileriyle ihrac ve idhal edilen mallardan İngiliz konsoloslarına konsolosluk hakkı 'bîkusur' eda olanacaktır.
- Ayrıca, bütün İngilizlerin ikâmetgahlarında 'kifaf-ı nefisleri' için 'şıra' sıkıp içmeleri de serbest bırakılmıştır."[26]

Padişahların tahta çıkışında ahidnamelerin yenilenmesi adet olduğundan, İstanbul'daki İngiliz elçileri [Bkz. Ek 1], yukarıda anılan türden ilginç hediyeler ve pişkeşlerle haklarını ve ayrıcalıklarını geliştirmeyi, uygulamadaki aksaklıkları gidermeyi sürdürmüşlerdir. 17. yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz ticaretinde öne çıkan İngilizler, *imtiyazat*'larını, Fransa ile dişe diş bir mücadele içinde geliştirmişler ve 1580 ahidnamesiyle elde ettikleri "en fazla müsadeye mazhar millet" konumunu zaman içinde giderek güçlendirmişlerdir. Bu bağlamda, 1580 ahidna-

25 Stanley Mayes, *An Organ for the Sultan*, Londra, Putnam, 1956, s. 19.

26 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

mesi ile aslında münhasıran *Levant Company*'nin mensuplarına sağlanan ayrıcalıkların yukarıda anılan 1601 ahidnamesi, IV. Mehmet döneminde (1675), III. Ahmet döneminde (1708) ve nihayet II. Mahmut dönemindeki (5 Ocak 1809) Kal'a-yı Sultani ahidnameleriyle zaman içinde genişletildiği ve tüm Britanya uyruklarına yaygınlaştırıldığı, yine II. Mahmut döneminde, Balta Limanı'nda 16 Ağustos 1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi'yle taçlandırıldığını ve 1861 yılında imzalanan, (Stratford Canning kastedilerek, "Aslanın yerine bir yılan geçti" şeklinde değerlendirilen) İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'in büyük gayretleriyle hazırlanmış olan Ticaret ve Seyr-ü Sefain Muahedesi'yle en gelişmiş şekline ulaştırılmış olduğu belirtilmelidir.[27] Şurası da ayrıca belirtilmelidir ki bu tür kapitüler ayrıcalıklar hemen hemen merkantilist Avrupa devletlerinin tümüne yaygınlaştırılmış ve 18. yüzyılın sonlarından itibaren tek taraflı olarak Osmanlı padişahlarınca verilmiş haklar olarak değil iki taraflı anlaşmalardan doğan haklar olarak yorumlanmış ve öyle muamele görmeye başlamıştır.

Bu çalışmanın konusu, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarının niceliksel ve niteliksel portresini çizmek ve 16. yüzyılda ticaretin ajanları olarak yola koyulan "Majestelerinin Konsolosları"nın iki yüzyıl içinde geçirdikleri evrimi sergilemektir. Dolayısıyla incelenen yüzyıla gelebilmek için, *Levant Company*'nin şahsında Osmanlı mülkündeki İngiliz konsolosluklarının 16-19. yüzyıllar arasındaki arkaplanıyla işe başlamak gerekiyor.

---

27 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 109-116; Halil İnalcık, "Imtiyazat", *Encyclopedia of Islam*, III. Cilt, Leiden, 1971, s. 1179-1189; James Carlile McCoan, *Our New Protectorate:Turkey in Asia*, Londra, Chapman & Hall, 1879, s. 185-188; J. C. McCoan, *Consular Jurisdiction in Turkey and Egypt*, Londra, William Rigway, 1873, s. 7-45.

Ve İngiltere elçileri Haleb ve İskenderiye ve Trablus-şam ve Cezayir ve Tunus ve Trablusgarb ve Sakız ve İzmir ve Mısır iskelelerinde ve sair memalik-i mahrusada konsolos tayin idüp ve anları tebdil idüp yerlerine gayrilerini nasb eylemek istediklerinde kimesne mani olmaya.

That the English Ambassadors shall and may, at their pleasure, establish Consuls in the ports of Aleppo, Alexandria, Tripoli of Syria and Barbary, Tunis, Tripoli, Scio, Smyrna and Egypt and in the like manner remove them, and appoint others in their stead, without anyone opposing them.

Ticaretin Emrinde, Majestelerinin Hizmetinde: The Levant Company Günleri

> "Konsolosların günleri bu Vezir'in kasabasına değişiklik ve huzursuzluk getirdi. Doğrudan ya da dolaylı olarak, pek çoğunun yükselmesine, pek çoğunun ise tökezleyip çöküşüne neden oldu; pek çoğunu iyi, pek çoğunu da kötü anılarla başbaşa bıraktı."
>
> İVO ANDRIC, *The Days of the Consuls*

Levant Company, William Harborne'u şirketin temsilcisi olarak 1580 yılında İstanbul'a gönderip ahidnameyi elde ettikten sonra, İngiltere Kraliçesi Elizabeth de eline bir yetki belgesi vererek kendisini Osmanlı nezdindeki ilk İngiliz elçisi olarak atadı. 1582-1588 tarihlerinde[1] İstanbul'da elçi olarak görev yapacak olan Harborne'a verilen yetki belgesinde başlıca üç hüküm vardı: Birincisi, Osmanlılarla iyi ilişkileri sürdürmek ve kraliçenin uyruklarına sağlanan hak ve imtiyazları korumak, uygunsuz hareket edenleri yargılayarak cezalandırmak. İkincisi, İngiliz tebasından tacirlerin ticaret yapabilecekleri limanları ve şehirleri belirlemek, buralar dışında faaliyet göstermelerini engellemek. Üçüncüsü, ticaretin geliştirilmesi amacıyla uygun

1 William Harborne'un itimatnamesi 20 Kasım 1582 tarihini taşıyor. Elçi olarak İstanbul'a ayak basması ise 26 Mart 1583'te oluyor. (bkz. Ek 1)

göreceği yerlerde konsolosluklar ya da temsilcilikler açmak. Bu yetki ona aynı zamanda İngiliz tacirlerinin Osmanlılarla olan ilişkilerini düzenleyen yasalar ve talimatnameler çıkarma olanağı da sağlıyordu.[2] Kraliçenin Harborne'a verdiği yetki belgesinde;

> "...adı geçen tebamızın dürüst ve itaatkâr bir şekilde yönetimi ve o yörelerdeki alış-verişleri için gerekli ve uygun olan her şeyi yapmak ve yerine getirmek için.."

genel yetki veriliyor ve oradaki "sözcümüzün ve Ajanımızın, yasalarımıza aykırı olmayarak yapacağı her şey, tarafımızdan kabul edilecek, onaylanacak ve desteklenecektir..." deniyordu.[3]

William Harborne, "Pera yakınlarındaki malikanem Rapamat" adını verdiği rezidansına yerleştikten sonra, Osmanlı mülkündeki başlıca ticaret merkezlerine konsolos atamaya başladı. Ayağının tozuyla, Nisan'ın 25'inde, yaptığı ilk atama Harvy Millers'i İskenderiye ve Kahire'deki işleri yürütmek üzere Mısır'a konsolos atamak oldu. Hemen ardından, Halep, Şam, Amman ve Trablusşam gibi yerlerdeki işleri tedvin etmek üzere Richard Forster'i konsolos tayin etti. Üç yıl sonra John Tipton, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp konsolosluğuna atandı.[4] Daha sonra Sakız Adası ve Patras (Mora) gibi yerlere de konsolos atanacaktı.

Osmanlı nezdindeki elçi her ne kadar kral (ya da kraliçe) tarafından atanıyorduysa da, gerek elçi ve konsolosların maaşları, gerekse elçilik ve konsoloslukların masrafları *Levant Company* bünyesinde faaliyet gösteren tacirlerce ödenen konsolosluk haklarıyla (*consulage*) karşılanıyordu. 18. yüzyılda başta Fransız rekabeti olmak üzere çeşitli nedenlerle gerileyen İngiliz ticareti karşısında *Levant Company* Türkiye'deki elçilik ve

2 Albert Lindsay Rowland, *England and Turkey: The Rise of Diplomatic and Commercial Relations*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1924, s. 32.

3 Rowland, *a.g.e.*, s. 32-33'te aktarıyor; ahidnamenin Osmanlıca kopyası için bkz. S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582*, Oxford, Clarendon Press, 1977, s. 232-236.

4 Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford, Oxford University Press, 1935, s. 15.

konsolosluklarının giderlerini karşılayamadığı gerekçesiyle İngiliz hükümetinden yardım isteyecek ve Avam Kamarası şirkete yardım edilmesi konusunda krala yetki verecekti.[5] Dolayısıyla elçi ve konsoloslar bir yandan İngiliz Dışişleri Bakanı'yla temas halinde bulunurken bir yandan da *Levant Company* ile ilişki içinde bulunuyorlardı. Ancak konsolosları, *Levant Company* bünyesinde faaliyet gösteren Londra'daki "Levant Tacirleri" seçiyordu.

17. yüzyılda, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli üç ticaret merkezi, İstanbul, İzmir ve Halep'ti. İstanbul'daki konsolosluk hizmetlerini (1804 yılına kadar) bizzat İngiliz elçisi yürütüyor, diğer iki kente konsolosların yanısıra birer muhasip, sekreter ve rahip ile genellikle yerli ahali arasından seçilen gerektiği kadar tercüman, kavas vb. görevlendiriliyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısına girildiğinde İzmir, İngiltere ticaretinin en gözde kentlerinden birisi haline gelmişti. Fransızlar sayıca daha kalabalık olmakla birlikte İngilizlerin gelişen kumaş ticareti karşısında geriliyorlardı. Paul Rycaut 1667 yılında İzmir'e konsolos tayin edildiğinde 100 atlıdan oluşan bir kalabalık tarafından karşılanmıştı.[6] Bu sıralarda İzmir'de 25 dolaylarında İngiliz taciri faaliyet gösteriyordu. Bunlar Ceneviz, Felemenk ve Fransız tacirleriyle birlikte şehrin kuzey-batısındaki bölgede oturuyorlardı.[7] 18. yüzyılda Osmanlı-İngiliz ticaretindeki gerileme İzmir'deki İngiliz tacirlerini etkilemişti. Yüzyılın başlarında İstanbul'daki *Levant Company* mümessillerinin sayısının 25 olmasına karşılık İzmir'deki mümessillerin sayısı 36 idi. Bu sayılar yüzyılın sonlarında İstanbul'da 5'e, İzmir'de 6'ya düşmüştü. Ve hatta Halep'te 1783'te ölen Konsolos John Abbot'un yerine yeni bir atama yapılmaması kararlaştırılmıştı. Lazkiye ve Trablusşam'daki konsolosluklar ise kapatılmıştı.[8] Bununla birlikte 18. yüzyılda İs-

5 *A.g.e.*, s. 161

6 Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*, Oxford, Clarendon Press, 1989, s. 66.

7 *A.g.e.*, s. 1.

8 Wood, *a. g. e.*, s. 162-163.

tanbul, Halep ve İzmir'in dışında Girit ve Kıbrıs'a konsolos tayin edilmiş, Sakız Adası'nda bir konsolos yardımcısı, Ankara'da ise bir konsolosluk ajanı görevlendirilmişti.[9] 16. yüzyıl sonlarından 1825 yılına kadar İzmir'de 22, Halep'te 38 kişi konsolosluk görevi yapmıştı.[10] (Bkz. Ek 2)

19. yüzyılda sanayi devrimi nedeniyle yeni bir ivme kazanan Osmanlı-İngiliz ticareti, İngiltere'nin devlet olarak artan gücü ve Osmanlı nezdinde artan siyasi etkinliği ve hepsinden önemlisi merkantilizmin yerini liberalizme bırakması *Levant Company*'nin sonunu getirirken, İngiliz konsolosluk şebekesinin de doğrudan hükümet tarafından ele alınması sonucunu doğurdu. Bu gelişmeler kısaca şöyle özetlenebilir:[11]

- Avrupa'da İngiltere-Fransa savaşı, genel olarak Akdeniz'de, özel olarak Osmanlı mülkünde kızışan İngiliz-Fransız siyasi/ticari rekabeti, artık diplomatik ve konsüler temsili İngiliz hükümetinin doğrudan ele almasını gerektiriyordu. Bu konudaki ilk girişim yüzyılın hemen başında yapıldı. İstanbul'daki elçinin konsolosluk işlerinden elini çekmesi ve diplomatik temsil konusunda odaklaşması sağlandı. Dolayısıyla İngiliz hükümeti, 1804 yılında, *Levant Company*'den İstanbul'a bir başkonsolos atamasını istedi. İzmir'de doğmuş ve bu kentte yıllarca ticaret yapmış olan Isaac Morier, 1804 Ağustos'unda, yılda 1.200 £ maaşla İstanbul'a konsolos atandı. İki yıl içinde de kraldan başkonsolosluk yetki belgesi alındı.[12]
- Bu durum diplomatik ve konsüler temsilin iki başlılıktan kurtarılması zamanının ve *Levant Company*'nin sonunun geldiğinin de ilk habercisiydi. Zira, ilhamını Adam Smith'in *laissez faire, laisses passe* doktrininden alan kapitalizm korumacılığa karşıydı; ticaret özgürlüğünden yanaydı.
- Kaldı ki o zaman kadar, belirli bir ilke ya da kurala bağlı

9 *A.g.e.*, s. 164.

10 *A.g.e.*, Ek 2.

11 *A.g.e.*, s. 184-200.

12 *A.g.e.*, s. 184.

HARİTA 1
1825 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri

olmaksızın yönetilen konsoloslukları bir disiplin içine sokmanın ve hükümetin yönetimine vermenin zamanı gelmişti. İngiltere artık diplomatik ve konsüler temsili yetki devrederek birtakım kuruluşlara iş yaptırma dönemini aşmıştı. Parasal ve yönetimsel gücü artmıştı.

- Hepsinden önemlisi, başlıca aktörlerinin Rusya, Fransa ve İngiltere olduğu, Osmanlı mülkünde sahnelenecek oyunda artık siyasi ve ticari ilişkilerin yürütülmesinin çok başlılıktan kurtarılması ve Majesteleri'nin Hükümeti'nce bizzat ele alınması bir zorunluluktu.

19. yüzyılın ilk çeyreği sona ererken bu amaçla girişimler başlatıldı.[13] George Canning'in Dışişleri Bakanlığı döneminde (1822-1827), *Levant Company*'nin kendini tasfiye etmesi sağlanırken, bir yandan da Britanya konsolosluk örgütünü doğrudan majestelerinin hükümetine bağlayacak bir yasa çıkarıldı. 19 Mayıs 1825 tarihi itibariyle Osmanlı İmparatorluğu ve diğer ülkelerdeki Britanya konsoloslukları artık doğrudan hükümetin emrindeydi.[14] Bu çalışmanın izleyen sayfalarında ortaya konmaya çalışılacağı gibi, 1825 yılından itibaren İngiliz konsoloslukları, bilinen konsolosluk faaliyetlerinin dışında siyasi işlevler icra eden, kimi zaman Amerikalı misyonerlere arka çıkan, kimi zaman gayrimüslim Osmanlı tebasının haklarını savunan, kimi zaman Osmanlı yönetiminin işlerine doğrudan müdahale eden ve hatta kimi zaman belli antlaşma ve sözleşmelerin yapılmasını ya da yürürlüğünü kontrol eden bir mekanizmaya dönüştü.

Britanya konsolosluk örgütünün Şirket'ten Devlet'e transferi sırasında İzmir'de konsolos yardımcısı olan N. W. Werry'nin Dışişleri Bakanı George Canning'e gönderdiği 12 Temmuz 1825 tarih ve "Büyük Britanya'nın Küçük Asya ile Siyasi ve Ticari İlişkileri Hakkında Muhtıra" başlıklı belgede, İngiliz konsolosluklarının 19. yüzyıl boyunca yerine getireceği misyonun

13 M. Epstein, *The Early History of the Levant Company* (İkinci Baskı), New York, Augustus M. Kelley, 1968, s. 67.

14 *A.g.e.*, s. 202.

işareti de verilmiş oluyordu. Anılan muhtırada yer verilen görüşü uzunca aktarmak yararlı olabilir:

> "Türklerinki gibi, yönetim şeklinin bağlı olduğu teokratik ilkenin, insanın manevi araçsallığını çok etkilediği bir Hükümet'te konsolosluk görevlilerinin Hıristiyan Devletler'de paylarına düşenden çok daha yaygın ve sorumluluk isteyen görevleri vardır... Aslında yabancı devletlerin konsolosluk görevlilerinin etkinliği İstanbul'da sona ermez... Viyana Kongresi'nden (1815) önce Britanya uyruklarının sayısı azdı ve kişilikleri ve nitelikleri, konsolosluk görevlilerinin Osmanlı otoritelerinin saygısını elde etmeye yeterliydi. 1815'te İyon Adalarında* yaşayanlardan Britanya konsolosunun himayesini talep edenlerin sayısı 1500 kadardı. Bu insanların pek çoğu, sırasıyla Venedik, Fransız, Osmanlı, Rus ve Fransız uyruğundan Britanya'nın himayesine geçmişlerdi ve kendi memleketlerini terk edip İzmir civarına yerleştiler. Sağlam kişilikli olmayan bu insanlar, Britanya korumasını Osmanlı otoriteleri nezdinde hızlı bir şekilde gözden düşürdüler... Hiçbir Avrupa devletinde, Avrupalılara kapitülasyonların sağladığı türden ayrıcalıklar verilmez. Bu ayrıcalıklar ve muafiyetler sayesindedir ki İyon Adaları ahalisi Osmanlı iç hukukunu sürekli delmeye çalıştı. Bir konsolosun görevinin en önemli kısmı bu tür hoşnut olmayan unsurlar arasında barış ve düzeni sağlamaktır. Bunun gerçekleştirebilmesi büyük ciddiyet, uyanıklık ve Paşa, Kadı ve Yeniçerilerin başı ile yakın ve iyi ilişkiler gerektirir... Osmanlı şehirlerinde ahali üzerindeki kontrol kendi

---

(*) İyonya ya da İyon Adaları Arnavutluk kıyılarıyla Pelopones Yarımadası'nın güney ucu arasında yer alan aralarında Korfu, Kefalonya, Zante gibi adaların yer aldığı yedi adadan oluşan bir adalar grubudur. Bu adaların dördü 1479'da Osmanlılar tarafından fethedilmiş, 15-16. yüzyıllarda Venedik'e geçmiş, Venedik Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra Fransa'ın egemenliğine girmiş, 1798-99'da Osmanlı ve Rus birliklerince geri alınmış için 1807 yılında Napolyon tarafından ele geçirilmiş ve Napolyon'un yenilgisinden sonra 1815 Viyana Barış Anlaşması'yla Büyük Britanya'nın "özel himayesi" altına sokulmuş; 1848'de başlayan isyan ve huzursuzluklardan sonra 1864 yılında İngiltere tarafında Yunanistan'a devredilmiştir. 1848'de başlayan karışıklıklardan sonra pek çok İyonyalı İstanbul'a gelmiş ve 1864 yılına kadar İngiltere'nin himayesinden yararlanmıştır.

şeflerinin kişisel ve manevi etkisi, enerjisi, kişiliği ve bilgisiyle sağlanır ve diğer şehir ve kasabaların olduğu gibi İzmir'in barış ve güvenliği de bu şeflerle İstanbul tarafından atanan görevlilerin karşılıklı iyi niyetine dayanır. Konsolosluk görevlileri işte bu kollektif otoritelerle davranışlarını uyumlu kılmak durumundadırlar ve dolayısıyla bu yörelerde bir konsolosun görevinin sorumlu niteliği ticari ve aslında yargısal, yönetimsel olduğu kadar açıkça siyasidir.

Büyük Britanya'nın Levant'la genel olarak ticari ilişkileri Yunan ihtilalinin patlak vermesinden sonra artmıştır ve *Levant Company*'nin ilga edilmesi muhtemelen ticaretin daha da artmasını sağlayacaktır...

Ermeniler iç kesimlerin Yunanlılarıdır; girişimci, kurnazdırlar ve ticari zihniyete sahiptirler ve iç kesimlerin ahalisiyle ilişkileri nedeniyle bu zengin ülkenin değişik kaynaklarını bizim büyüyen imalatçılarımızla temasa geçirmede ve böylelikle bu ülkelerle Britanya arasındaki etkileşimi artırmada muhtemelen Avrupalılardan çok daha fazla olanaklara sahiptirler.

Britanya İmparatorluğu'nun Doğu'daki çıkarı kadar ihtiyacı da Rusların bölgedeki etkinliği ile baş edebilmektir ve bütün bunlar Britanya konsolosluk görevlilerinin daha uyanık olmasını gerektirir."[15]

Bir konsolos yardımcısının İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği görüşler, fazla bir açıklama gerektirmediği gibi, Britanya İmparatorluğu konsoloslarının yüzyılın geri kalan bölümünde üstlenecekleri misyonu güzel özetlemektedir.

Şimdi yeniden Şirket'ten Devlet'e devir teslim işine dönerek gelişmeleri izleyebiliriz. Dışişleri Bakanı Canning, anılan muhtıradan yaklaşık bir ay önce o sırada İstanbul'da *Levant Company*'nin atamış olduğu başkonsolos olarak görev yapan, John Cartwright'a gönderdiği mesajda, *Levant Company*'nin şirketin beratını majestelerinin ellerine tevdi ettiğini, mevcut koşullara uygun olmak koşuluyla o zamana kadar şirketten aldığı tali-

15 P.R.O., F.O. 78/135, N. W. Werry'nin Dışişleri Bakanı George Canning'e gönderdiği 12 Temmuz 1825 tarihli muhtıra.

matlar doğrultusunda hareket etmesini bildiriyordu. Bölgedeki konsolosların Babıali'yi ilgilendiren konularda İstanbul'daki başkonsolosla yazışacağı ve başkonsolosun da gelişmelerden majestelerinin İstanbul'daki elçisini düzenli bir şekilde haberdar edeceği ve ondan alacağı talimatlara göre hareket edeceği vurgulanıyordu. Yazıda ayrıca, yeni konsolosluk düzenlemelerinin yapılmasına zaman kazandırmak amacıyla ücretlerin ve harcamaların 5 Ocak 1826 tarihine kadar şirket döneminde olduğu gibi devam edeceği belirtiliyordu.[16] Başkonsolos Cartwright bu yazıya verdiği cevapta, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya konsolosluk örgütünün 1825 yılı ortalarındaki portresini çiziyor ve konsolosluk görevlilerin bulunduğu şehirleri ve buralarda görevli olan kişileri belirtiyordu. Buna göre;

İzmir'de	Konsolos	Francis Werry
Selanik'te	Konsolos	Francis Charnow
Edirne'de	Konsolos	Peter E. Duveluz
Halep'te	Konsolos	John Barker
Akkâ'da	Konsolos	Peter Abbott
Patras'ta (Mora)	Konsolos	Philis S. Green
Çanakkale'de	Konsolosluk Ajanı	Stephen Paulovich
Kıbrıs'ta	Konsolosluk Ajanı	Anthony Vondiziano
İstanbul'da	Başkonsolos	John Cartwright

görev yapıyordu ve İstanbul'daki başkonsolosluk aşağıdaki görevlilerden oluşuyordu:[17]

Birinci Dragoman	Francis Chabert
İkinci Dragoman	Antony Pisani
Üçüncü Dragoman	George Calavro
Dördüncü Dragoman	Frederick Pisani
Beşinci Dragoman	George Wood
Kançılar	Niven Moore

Bu arada, majestelerinin İstanbul'daki elçiliğine, 1824 yılında Dışişleri Bakanı'nın kuzeni Stratford Canning'in atandığını

16 P.R.O., F.O. 78/135, *G.* Canning'den J. Cartwright'a 30 Mayıs 1825 tarihli yazı.
17 P.R.O., F.O., 78/135: Cartwright'tan Canning'e 11 Temmuz 1825 tarihli yazı.

ve 1825 yılının Ekim'inde İstanbul'a gelerek görevine başladığını hatırlamalıyız. Zira Stratford Canning'in aralıklarla 1858 yılına kadar sürecek İstanbul elçiliği sırasında konsolosluk örgütü büyük gelişme gösterecek ve konsoloslar İngiliz hariciyesinin ve elçinin etkili ajanları haline gelecektir.[18]

Dışişleri Bakanı Canning'den Başkonsolos Cartwright'a gönderilen 23 Eylül 1825 tarihli mesajda ise İzmir, Edirne, Selanik ve Halep'teki konsolosların, bu arada kendi maaş ve ödeneğinin, şirket döneminde olduğu şekilde, fakat artık majestelerinin hazinesinden, yani İstanbul'daki büyükelçiliğin kasasından karşılanacağı bildiriliyordu.[19] Kısa bir süre sonra başkonsolos, başında bulunduğu konsolosluk örgütü hakkında bir "muhtıra" hazırlayarak Londra'ya gönderdi. Buna göre, ilga edilen şirketle teati edilen bir "mutabakat mektubu" uyarınca atanan ve şirketin faaliyetlerine son verdiği anda Osmanlı İmparatorluğu'nda 8 konsolos, 5 konsolos yardımcısı ya da konsolosluk ajanı bulunuyordu. Daha önceleri, konsolos yardımcıları ve konsolosluk ajanları, ya o kentteki İngiliz komisyoncu tacirler topluluğu ya da majestelerinin sefareti tarafından atanıyordu ve bunlar genellikle o yörenin tacirlerinden ya da nadir durumlarda Osmanlı tebasından olmamak koşuluyla yabancılardan oluşuyordu. İzmir, Halep, Selanik, Akkâ ve Edir-

18 Stratford Canning (4 Kasım 1786-14 Ağustos 1880): Eton ve Cambridge King's Kolej'de eğitim gördü. George Canning'in ilk Dışişleri Bakanlığı sırasında (1807-1809) hariciye mesleğine girdi ve 1808'de İstanbul'a birinci kâtip olarak atandı ve 1810-1812 yılları arasında maslahatgüzar ve fiilen elçi olarak görev yaptı. Daha sonra Viyana, Bern ve Amerika Birleşik Devletleri'nde çeşitli görevler yaptıktan sonra İstanbul'a büyükelçi atandı ve bu görevi 1829 yılına kadar sürdü. Bu tarihten sonra bir süre de Avam Kamarası'nda görev yaptıktan sonra 1842 yılı başında yeniden İstanbul'a gönderildi ve bu görevi de aralıklarla 1858 yılına kadar sürdü. Rusya'ya karşı Osmanlı devletini savunma stratejisi, içerde gayrimüslim ahalinin haklarını destekleyen politikası ve Osmanlı reform ve ıslahatı konusundaki çabalarıyla tanınan Stratford Canning [1852'den sonra Lord Stratford de Redcliffe] 1880 yılında 94 yaşında öldü. Bkz. Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, Londra, Longmans & Green Co., 1888 ve Stanley Lane Poole, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları* (Kısaltarak Çev. Can Yücel), Ankara, Türkiye İş Bankası Yayını, 1959; E. F. Malcolm-Smith, *The Life of Stratford Canning*, Londra, Ernest Benn Ltd., 1933.

19 P.R.O., F.O. 78/135: Canning'den Cartwright'a 23 Eylül 1825 tarihli yazı.

ne'deki konsoloslarla Çanakkale'deki konsolosluk ajanı şirketten sabit bir aylık alıyorlardı. İskenderiye ve Patras'daki konsoloslar maaşlarını kendilerine tamamen ya da kısmen tahsis edilen konsolusluk haklarıyla elde ediyorlar; Kıbrıs'daki konsolosluk ajanı ile Sakız Adası'ndaki konsolos yardımcısı düşük bir maaşın yanı sıra bulundukları limanın konsolosluk haklarının bir kısmını alıyorlardı. Öteki konsolos yardımcıları ve konsolosluk ajanları herhangi bir maaş almıyorlar ama *Levant Company*'nin tüzüğüne göre topladıkları konsolosluk hakkından yararlanabiliyorlardı. Söz konusu konsolosluk hakkı (*consulage*) İngiliz bayrağı altında Hıristiyan ülkelerden Osmanlı topraklarına ithal ve ihraç edilen kargodan alınıyor, Osmanlı limanları arasında yük taşıyan İngiliz bandıralı gemiler bu mükellefiyete tâbi olmuyordu.[20]

İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi, daha önce şirketten almış olduğu bir "Yetki Belgesi" uyarınca, uygun gördüğü yerlere konsolos ve konsolos yardımcısı atayabiliyordu. Şirket faaliyetine son verdiğinde, gelecekte bu gibi konularda ne gibi bir yol izleneceğine ilişkin herhangi bir düzenleme yapılmamıştı. O sırada (1825 Ekim'i) konsolosluk görevlilerin bir kısmı kral, bir kısmı *Levant Company*, bir kısmı da İngiliz büyükelçisi ve konsoloslar tarafından atanmış durumdaydı. Bu durum, hiç kuşkusuz birtakım sıkıntılar yaratıyordu.[21]

Söz konusu muhtırada ayrıca, yargılama yetkisine sahip oldukları için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosların görevlerinin çok daha önemli ve kapsamlı olduğuna değinildikten sonra konsoloslukların başlıca işlevleri üç başlık altında özetleniyordu:

- Gemi tayfaları arasında asayişi sağlamak,
- Ticari ve sair uyuşmazlıkları çözmek,
- Kapitülasyonların kendilerine sağladığı yargılama yetkisini kullanmak.

20 P.R.O., F.O, 78/135: Cartwright'tan Canning'e 10 Ekim 1825 tarihli mektup ekindeki, "Consular Establishment in the Levant" başlıklı muhtıra.

21 P.R.O., F.O, 78/135: Cartwright'tan Canning'e 10 Ekim 1825 tarihli mektup ekindeki, "Consular Establishment in the Levant" başlıklı muhtıra.

Muhurada konsolosluklarda görevlendirilen "dragoman" ya da tercümanlar hakkında da kimi bilgiler aktarılıyordu. Daha sonra yeniden döneceğimiz bu dragomanlardan 5'inin İstanbulda görev yaptığını, kıdemli ve kıdemsiz diye iki sınıfa ayrıldıklarını, kıdemli dragomanlardan birinin Babıali tarfından atanan Baş Tercüman olduğunu; maaşları şirket tarafından ödenen dragomanların, İstanbul dışında, yalnızca İzmir'de bulunduğunu, İzmir'de de 4 dragomanın görevli olduğunu ve diğer konsolosluklardaki dragomanların maaşlarının kendilerini atayan konsoloslar tarafından bizzat kendi ceplerinden ödendiğini ve şirket tarafından atanmış olan dragomanların, birisi dışında, Osmanlı tebası olduklarını; kançıların ya da kançılaryanın bir İngiliz kurumu olmadığını, Fransızlardan alınma olduğunu ve şirket tarafından İstanbul'da görevlendirilmiş bulunan kançıların temelde noterlik görevi yaptığını öğreniyoruz.[22]

Şimdi, gerek anılan muhtıradan gerekse 26 Mart 1825 tarihli bir başka belgeden[23] hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarının, Şirket'ten Devlet'e devir-teslim edildiği tarihsel andaki resmini çizebiliriz.

Majestelerinin konsolosluklarının şirketten devlete devredildiği anda, kimisi İstanbul'daki büyükelçi, kimisi İzmir'deki konsolos, kimisi de diğer şehirlerdeki konsoloslar tarafından atanmış konsolos yardımcıları, konsolosluk ajanları ya da temsilcileri de vardı. 1825 yılında majestelerinin hükümetinin *Levant Company*'den devraldığı konsolosluk örgütünün yıllık bütçesi 11.500 £ mertebesindeydi. Bu tutarın 905 £'lik bölümü de "Osmanlı memurlarına verilen sıradan hediyeler" için harcanıyordu.[24] İstanbul'daki başkonsolos ve İzmir'deki Konsolos Werry dışındaki konsolosluk görevlilerinin ticaretle uğraşmalarına izin verilmişti.

---

22 P.R.O., F.O, 78/135: Cartwright'tan Canning'e 10 Ekim 1825 tarihli mektup ekindeki, "Consular Establishment in the Levant" başlıklı muhtıra.

23 F. O. *Confidential Prints*-No. 2353: "List of the Officers of the Levant Company and Their Appointments", 26 Mart 1825.

24 F. O. *Confidential Prints*-No. 2353: "List of the Officers of the Levant Company and Their Appointments", 26 Mart 1825.

TABLO 1
1825 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları ve Görevlileri

Şehir	*Görevlinin rütbesi ve adı*	*Yıllık geliri*	*Atandığı tarih*
İstanbul	Başkonsolos: John Cartwright	1600 £	1817
	Kançılar: Niven Moore	-	1822
	Dragoman: F. Chabert	800	-
	Dragoman: B. Pisani	600	-
	Dragoman: A. Pisani	400	
	Dragoman: F. Pisani	250	
	Dragoman: G. Calavro	250	
	Dragoman: G. Wood	250	
	"Dil Oğlanı": F. Chabert	75	
	"Dil Oğlanı": H. Simmons	75	
	Rahip: Robert Walsh	250	
	Tabip: Dr. Mc Guffog	100	
	Veznedar: -	-	
	Hizmetliler (Yasakçı, Kavas vb.)	225	
	Emekli: Bayan Olifer (Müteveffa Veznedar'ın Dul Eşi)	40	
İzmir	Konsolos: Francis Werry	800	1794
	Konsolos Yardımcısı: N. W. Werry	400	1817
	Kançılar: G. Boddington	200	
	Rahip: W. Arundel	250	
	Tabip (Cerrah): W Clarke	300	
	Dragoman (3 kişi)	510	
	Dil Oğlanları (iki kişi)	250	
	Hizmetliler	-	
	Veznedar	-	
Akkâ ve Beyrut	Konsolos: Peter Abbott	400	
Edime	Konsolos: Peter E. Duveluz (Resmi harcamaları 100 £'i aşamaz)	400	1819
Çanakkale	Konsolosluk Ajanı: Stephen Paulovich (Harcama limiti 65 £.)	300	
Halep	Konsolos: John Barker	500	1802
İskenderiye	Konsolos: Peter Lee		1814
Kıbrıs	Konsolosluk Ajanı: Anto. Vondiziano	45	1799
	Bayan Crutta'nın emekli maaşı	10	
Mora (Patras)	Konsolos: Philip James Green	Ücret	1817
	Konsolos Yardımcısı: Richard L. Green (Bölgesindeki tüm konsolosluk haklarını topluyor)	almıyor	
Sakız Adası	Konsolosluk Ajanı: Giovanni Guidici	50	
Selanik	Konsolos: Francis Charnaud (Harcama limiti 100 £.)	400	1791

Kaynak: P.R.O., F.O, 78\135: Cartwright'tan Canning'e 10 Ekim 1825 tarihli mektup ekindeki, "Consular Establishment in the Levant" başlıklı muhtıra; F. O. *Confidential Prints*- No. 2353: "List of the Officers of the Levant Company and Their Appointments", 26 Mart 1825.

Konsolosluklar için doğrudan İngiliz hükümetinin yönetimine geçtikten sonra yayınlanan bir tamimle izlenecek bazı kurallar belirlendi.[25] Buna göre;

- Yerel otoritelerle yapılacak tüm yazışmalar İngilizce yazılacaktı. Metnin yanına çevirisinin de konmasının gerekli olduğu durumlarda, çeviri aynı sayfada yer alacaktı.
- Majestelerinin konsolosluk görevlileriyle Osmanlı yetkilileri arasındaki sözlü iletişimde, yazılı metindeki sözcükler yerine çevirmenlerce kullanılan sözcükler metnin kenarına kaydedilecekti.
- Bir konsolosluk görevlisinin Osmanlı yetkililerle bir tercümanın yardımı olmadan yaptığı görüşmelerde, görüşme açısından önem taşıyan sözcük, ibare ya da pasajlar, görevlinin göndereceği raporun bir kenarına yerli ya da başka bir dilde yazılmış olarak eklenecekti.

İngiltere Dışişleri Bakanı George Canning'in hazırladığı ve (6 Geo. IV, c. 87) Konsolosluk Yasası (1825) olarak bilinen yasayla konsolosluk hizmetinin deyim yerindeyse "devletleştirilmesi" ve genel kamu hizmeti kapsamı içine alınmasından sonra 1832, 1834, 1864 ve 1877 yıllarında yasa ya da Kraliyet Emirnameleri'yle çeşitli düzenlemeler yapıldı.[26] Bunlara Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslukları ilgilendirdiği ölçüde ilerde değinilecektir. Bu aşamada, yine ilerde karşılaştırma yapabilmek amacıyla majestelerinin tüm dünyadaki konsolosluklarının 1825 yılındaki durumu hakkında kısaca bilgi aktarmak yararlı olacaktır.

19. yüzyılın birinci çeyreği biterken, Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı dışında 14 ülkede konsüler temsilciliği vardı. Bu ülkeler, ABD, Fransa, Rusya, İsveç, Norveç, Danimarka,

25 F. O. *Confidential Prints*-No. 236: "Rules to be Observed at Her Majesty's Consulates in the Levant in Communicating with the Turkish Authorities-1825".

26 D. C. M. Platt, "The Role of British Consular Service in Overseas Trade, 1825-1914", *The Economic History Review* (İkinci Seri), Cilt 15, No. 3 (1963), s. 494-512; J. H. Longford, "The Consular Service and Its Wrongs", *The Quarterly Review*, No. 394 (Nisan 1903), s. 598-626; J. C. McCoan, *Consular Jurisdiction in Turkey...*, *a.g. e.*, s. 1-45.

Prusya, Almanya, Hollanda, İspanya, Portekiz, İtalya, Avusturya ve Brezilya idi.[27] Bu ülkelerde görevli başkonsolos sayısı 12, konsolos sayısı 84, konsolos yardımcısı sayısı 43, vekil ya da diğer statülerdeki görevlilerin sayısı ise 4'tü.[28] Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere, aynı yıl Osmanlı mülkünde, (yukarıda sözü edilen küçük şehir ya da limanlarda görevli konsolosluk ajanları ya da temsilcileri sayılmazsa) 11 şehirde, toplam 1 başkonsolos, 7 konsolos, 2 konsolos yardımcısı ve 2 konsolosluk ajanı görev yapıyordu. Diğer ülkeler içinde İngiltere'nin konsolosluk örgütünün en yaygın olduğu ülkeler sırasıyla ABD (15 yerde), Fransa (11 yerde), İspanya (10 yerde), İtalya (9 yerde) ve Rusya (5 yerde) idi.[29]

19. yüzyılın başından, daha doğrusu 18. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı-İngiliz ilişkileri, nicelik ve nitelik olarak yeni bir evreye giriyordu. Şimdi bu değişiklikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluk örgütünün gelişimini izleyebiliriz.

---

27 *Parliamentary Papers (Estimates &Accounts)*, "Consuls General and Consuls Abroad", Cilt XX, 1826.

28 *Parliamentary Papers: Finance Accounts of the United Kingdom*, "Return of the Names of the British Consuls General, Consuls and Vice-Consuls, holding Appointments, with their Salaries and Fees at the passing of the Act of 6 Geo. IV, c. 87 (July 1825)", Cilt 41, 1834.

29 *Parliamentary Papers (Estimates &Accounts)*, "Consuls General and Consuls Abroad", Cilt XX, 1826.

"Islahat" Gözcülüğünden "Reform" Jandarmalığına

> "... ve ecnebi konsolosları İzmir, Selanik, Trabzon, Edirne gibi ticaretgah olan ve tebaları kesret üzere bulunan mahallerde ikametle, her biri vazife-i muayyenesinden hariç işe karışamazlardı. Vaktaki müteveffa Reşid Paşa nüfuz-ı süferayı kendine peştibân-ı ikbal etmek yolunu tuttu; sefaretler dahi himayetlerini pahalı satmaya başladılar..."
>
> ZIYA PAŞA, *Hürriyet*, No 48 (24 Mayıs 1869)

19. yüzyılın başlarından itibaren, birisi dağılmaya başlayan (Osmanlı), diğeri ise sanayi devriminin kazandırdığı ivmeyle uluslararası platformda yeni kurulmakta olan (Britanya) iki imparatorluk, karşı karşıya geliyordu. Anılan yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsoloslukları, bu karşı karşıya geliş bağlamında değerlendirilmelidir. Ancak bu karşı karşıya geliş, karmaşık, çok etkenli ve zaman içinde değişiklikler gösteren girift bir karşı karşıya gelişti.

Osmanlı İmparatorluğu, kendi içinde ulusal bağımsızlık hareketlerine maruz kalmak (Sırp ve Yunan ayaklanmaları) ve bünyesindeki gayrimüslim unsurları artık eskiden olduğu gibi kolay yönetememek; ordusunu ve yönetim aygıtını yenilemek;

bir Vali'sine (Mehmet Ali) söz geçirmek ya da geçirememek; Rusya'nın baskılarını göğüslemek; bölgede artan İngiliz-Fransız iktisadi/siyasi rekabeti karşısında iktisadi ve siyasi varlığını optimum bir dengede tutmak gibi çok zor ve çetin sorunlarla boğuşmak durumundaydı.

Öte yandan Britanya İmparatorluğu, Avrupa'nın ve dünyanın en büyük üretici gücü olarak, Napolyon sorununu bertaraf ettikten sonra Akdeniz'deki varlığını geliştirmek; bu uğurda Fransa ile amansız bir rekabete girişmek; Rusya'nın Akdeniz dünyasına yönelik ekonomik-siyasal saldırılarını karşılamak; Hindistan'daki ve genel olarak doğudaki ekonomik çıkarlarının yolunu açık tutmak ve kimi zaman ekonomik, kimi zaman siyasi, kimi zaman da insani nedenlerle bölgede uçan kuştan haberli olmak durumundaydı.

İngiltere'nin bölgedeki ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari ve ekonomik yatırımlarının 18. yüzyıl sonlarından itibaren arttığı; 1838 Balta Limanı Anlaşması'yla buna yeni bir biçim ve içerik kazandırılmak istendiği doğruydu. Temel ilkeleri bir önceki yüzyılın sonlarına doğru, *Ulusların Zenginliği* adlı kitabında Adam Smith tarafından ortaya konan "serbest ticaret", bu işin havarilerinden Richard Cobden (1805-1865) tarafından aşağıdaki sözlerle savunuluyordu:

> "Ticaret, yararlı tıbbi bir buluş gibi, dünyanın tüm uluslarının uygarlığına sağlıklı ve kurtarıcı bir tat aşılamaya hizmet edecek, her derde deva bir ilaçtır. Limanlarımızdan çıkan bir balya emtia yoktur ki kimi daha az aydınlanmış toplumların üyelerine zekâ ve yararlı fikirlerin tohumunu taşımasın; imalat endüstrimizin merkezlerini ziyaret eden bir tacir yoktur ki kendi ülkesine özgürlüğün, barışın ve iyi yönetimin misyoneri olarak dönmesin. Avrupa'nın tüm limanlarını ziyaret eden buharlı gemilerimiz ve mucizevi demiryollarımız şimdi bütün ulusların dilindedir ve bizim aydınlık kurumlarımızın değerinin reklamını ve tanıtımını yapmaktadır."[1]

1 David Thompson, *England in the Nineteenth Century (1815-1914)*, Middlesex, Penguin Books, 1963, s. 32.

Ancak Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı'ya yönelik politikalarını yalnızca ticaret hacminin ya da ekonomik endişelerin belirlediğini ileri sürmek gerçekçi olmaz. Her ne kadar 1836 yılında yalnızca Trabzon limanındaki İngiliz ticareti 110.000 £'lik düzeyi ile bir yıl öncesine göre 30.000 £'lik artış gösteriyor[2] ve öteki Avrupa tacirlerinin bu kentteki ticaretini nerdeyse üçe katlıyorduysa da, bu durum Britanya'nın denizaşırı ticareti içinde, özellikle İngiliz dış politikasını belirleme bağlamında, tek belirleyici değildi.[3] İngiltere'nin yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı politikasının ardında Rusya'yı ve Fransa'yı kontrol altında tutmak, Çar Nikola'nın "Hasta Adam" diye nitelediği imparatorluğu kendi yandaşı ve müttefiki olarak ayakta tutmaya çalışmak gibi saikler önemli bir yer tutuyordu. Bir başka ifadeyle, Britanya yöneticilerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcilerinin Babıali'ye sundukları ticari kredi olanakları, ticaretin geliştirilmesi için çeşitli öneriler, ulaşım ve iletişim altyapısının güçlendirilmesi için kimi projeler yalnızca İngiliz ticaretine pazar açmak ve sanayiine hammadde sağlamak amacına yönelik değildi. Bunun kadar ve belki de daha önemli olarak, Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen'in İstanbul'a atadığı (1842) Büyükelçisi Stratford Canning'e verdiği talimat doğrultusunda, "akıllı ve iyi düşünülmüş reformlar yoluyla Sultan'ın yönetimine istikrar getirmek"[4] ve böylelikle

2 P. R. O., F. O., 78/314: "Report on the Trade of Trebizond for the Year 1836". Bolsover'in P.R.O. belgelerine dayanarak yaptığı bir hesaplamaya göre, 1832-1836 yılları arasında Türkiye'nin İngiltere ile olan ticareti, hemen hemen Rusya'nın İngiltere ile yaptığı ticarete yakındı ve hatta Osmanlı'ya olan İngiliz ihracatı, Rusya'ya olandan fazlaydı. O sırada Türkiye lehine çalışan David Urquhart vb. Turcophil İngilizler, Osmanlı İngiliz ticaretinin Rusya ile olandan daha büyük umutlar vaad ettiğini savunuyorlardı. Bkz. G. H. Bolsover, "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy, *The Journal of Modern History*, Cilt 8, No. 4 (Aralık 1936), s. 444-467. Ancak bu durum zamanla Rusya lehine değişecek, örneğin 1865 yılında İngiltere'nin Rusya ile olan ticareti 23.5 milyon £, 1875'te 31.9 milyon £ mertebesine ulaştığı halde bu tarihlerde İngiliz-Osmanlı ticareti 12.7 ve 12.9 milyon £ mertebesinde kalacaktır. Bkz. John Holms, *Commercial and Financial Aspects of the Eastern Question*, Londra, Cassel Petter & Galpin, t.y., s. 5.

3 D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1968, s. 185.

4 *A.g. e.*, s. 185'te Lane-Poole, *The Life of...*, II, s. 19'dan aktarıyor.

"hasta"nın kaçınılmaz akibetini geciktirmek ve bundan azami faydayı sağlamaktı.

Nitekim, bir on yıl kadar geriye gidersek, 1830 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gelen Lord Palmerston, karşısında güçsüz ama kendi içinde birtakım reformlar yapmaya çabalayan bir Osmanlı İmparatorluğu bulmuştu. O sıralarda genel Avrupa güç dengesi içinde İngiltere'nin politikası Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının korunması doğrultusundaydı. Buna rağmen Palmerston iki yıl kadar bu konuda aktif bir destek ortaya koymadı. Bu tutumu Osmanlı-Rus ittifakından (Hünkâr İskelesi Anlaşması-1833) sonra ciddi bir şekilde değişecektir. 1833 Mart'ında İstanbul'daki büyükelçisine, "Ordusunu, donanmasını ve maliyesini ıslah etmesi konusunda Sultan'a yardım etmeliyiz" diye yazan Palmerston,[5] Rusya tehdidinden ne kadar rahatsız olduğunu yıllar sonra Lord Holland'a yazdığı 8 Mart 1840 tarihli mektupta şu sözlerle dile getirecekti:

> "İngiltere tarihinin hiçbir döneminde hiçbir İngiliz Kabinesi, dış ilişkiler konusunda hiçbir zaman bu kadar büyük yanlış yapmamışur."[6]

Palmerston'un öfkesine neden olan şey, Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın yapıldığı sırada, Avam Kamarası'nda Rusya'yı eleştirenlere karşı bu ülkeyi savunması ve iş işten geçtikten sonra İstanbul'daki büyükelçisinden, anlaşmanın, iki ülkenin dış politika konusunda birbirine danışacağı yolundaki gizli hükmünü öğrenmesi ve "İşte şimdi Rusya Büyükelçisi Sultan'ın en önemli bakanı oldu" diye hayıflanarak İstanbul'daki diplomatlarının basiretsiz tutumu nedeniyle II. Mahmud'un yardım isteğinin geri çevrildiğini ve böylelikle sultanın "Çar'ın kucağına itildiğini" düşünmesiydi.[7]

Bu tarihten (1833) sonra değişen İngiliz politikasının ayrın-

5 Frederick Stanley Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, Part I: 1830-39", *The Journal of Modern History*, Cilt 1, No. 4 (Aralık 1929), s. 573.

6 Jasper Ridley, *Lord Palmerston*, Londra, Book Club Associates, 1970, s. 160.

7 *A.g.e.*, s. 160-161.

tılarına girmek,[8] bizi konumuzdan saptıracağı için, şu saptamayı yapmamız yeterli olabilir: Napolyon sonrası Avrupa'da ticari ve endüstriyel liderliğe soyunan İngiltere nasıl Dışişleri Bakanı Canning döneminde (1822-1827), dünyadaki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluk örgütünü "devletleştirmek" ve elden geçirmek ihtiyacını duymuşsa, üç yıllık bir aradan sonra onun halefi olan Lord Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı (1830-1841) döneminde de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya konsolosluk örgütünün geliştirilmesine ve etkinleştirilmesine büyük özen gösterilmiş ve Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluklarının, Osmanlı merkez ve taşra yönetimlerini, özellikle de bu yönetimlerdeki yanlışları izlemesi ve ortaya koyması yolundaki ortak düşünceye sıcak bakılmıştır.[9] Nitekim Mehmet Ali krizinin son aşamalarında düvel-i muazzamanın Mısır'daki konsolosları bir çözüm bulunması yolundaki çabalara adeta birer diplomat gibi katılmışlardır.[10] Dolayısıyla, 1830'lardan başlayarak, İngiliz ve bu arada kuşkusuz diğer büyük devletlerin konsolosluklarının işlevlerinde ciddi bir değişim, etkilerinde ise buna paralel bir artış olacaktır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, yüzyılın ortalarına gelinirken konsolosluk işlevleri, başlıca noterlik hizmetleri, deniz ticareti ya da gemicilikle ilgili hizmetler ve devlet hizmetleri şeklinde kümelendiriliyordu.[11] Birinci gruba giren hizmetler arasında, belgelerin ve imzaların onaylanması, denizcilik ve ticaretle ilgili protestonamelerin yazılması, ölüm ve doğum kayıtlarının tutulması, evlendirme işlemleri; ikinci gruba giren hizmetler

---

8 1830-1841 yılları arasında İngiltere'nin izlediği Osmanlı politikasını ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin seyrini izlemek için Rodkey'in yukarıda anılan makalesinin yanı sıra, aynı yazarın "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, Part II: 1839-1841", *The Journal of Modern History*, Cilt 2, No. 2 (Haziran 1930), s. 193-225'e bakılabilir.

9 *A.g.m.*, s. 203.

10 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi:Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri(1789-1856)*, V. Cilt, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1883, s. 196, 199.

11 Platt, *a.g.m.*, s. 494; J. H. Longford, "The Consular Service and Its Wrongs", *The Quarterly Review*, No. 394 (Nisan 1903), s. 605-609.

arasında Ticaret Gemileri Yasaları uyarınca kaptanları ve tayfaları ilgilendiren çeşitli işlemler; üçüncü gruba giren hizmetler arasında ticari istihbarat ve genel olarak Britanya uyruklarının haklarının korunması gibi işlemler yer alıyordu.[12] Yüzyılın ilk yarısında bu işlevlerden ilk ikisi ağırlık taşır ve konsolosluk görevlilerinin "rutin" işlerden başlarını alamadıkları şikâyetlerine konu olurken, yüzyılın ikinci yarısında üçüncü işlev öne çıktığı gibi, konsolosluk görevlerinin tanımı içinde yer almayan birtakım "siyasi" işlevler de yaratıldı. Bu durum yalnızca Osmanlı imparatorluğu için söz konusu değildi. Rusya, Güney ve Orta Amerika ve Uzakdoğu ülkelerinde de bu siyasi işlev ağırlıklıydı. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunda, yıllar içinde biriken çeşitli kapitüler ayrıcalıklar nedeniyle konsolosların "siyasi" işlevleri iyice ağırlık kazanmış; Çin, Japonya, Kore, gibi ülkelerdekine benzer bir şekilde önemli yönetimsel ve adli işlevleri de içerir olmuştu ve konsolosluk örgütü de o oranda büyümüştü. Lord Palmerston'un ikinci ve üçüncü dönem Dışişleri Bakanlığı (1834-1841) ile Başbakanlığı (1855-58 ve 1859-65) sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya konsolosluk örgütü muazzam boyutlara ulaştı. Çünkü Palmerston'un sözcükleriyle, "İngiltere, Türkiye'yi Britanya'nın çıkarları için destekleyecekti."[13] Bu destek, yaklaşık on yıl kadar sonra Disraeli hükümetinin (1874-80) Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin daha açık yüreklilikle ifade ettiği şekliyle, "Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki kontrol görevi karşılığında" verilecekti.[14] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluk şebekesinin büyümesinin ve yaygınlaşmasının ve giderek siyasi bir nitelik kazanmasının *raison d'etre*'i işte bu "kontrol" göreviydi. Kontrol görevinin aldığı biçimleri ve niteliğini ilerde göreceğiz; şimdi geriye dönerek İngiliz konsolosluk sistemindeki gelişmelere bir göz atabiliriz.

---

12 Platt, *a.g.m.*, s. 494-495.

13 G. Campbell (Duke of Argyll), *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memoirs of Forty Years*, Londra, John Murray, 1896, s. 24.

14 *A.g.e.*, s. 24.

İngiliz konsolosluk hizmetlerini reforma tâbi tutma konusundaki ilk adım, daha önce değinilen, Canning'in 1825 tarihli Konsolosluk Yasası'ydı. Bu yasa esas itibariyle maaşlı bir sistem yaratmaya, başka bir deyişle konsoloslukları kamu hizmeti çerçevesi içine almaya yani "devletleştirme"ye yönelikti. Bunun dışında, konsolosların "konsolosluk haklarını nasıl toplayacakları az çok bir tarifeye bağlandı, ve konsolosların ticaretle uğraşmaları büyük ölçüde sınırlandırıldı. Hizmetin örgütsel yapısı ve istihdam şekilllerinde ciddi bir düzenleme yapılmadı. Konsolosların ticaretle uğraşmasına getirilen sınırlamalar da pek başarılı olmadı. Konsoloslukların yapı ve işleyişini irdeleyen 1835 ve 1858 Parlamento Özel Komisyonları'nın önerileri de ciddi olarak hayata geçirilemedi. Daha önemli değişiklikler 1870-72 yıllarında *Diplomatik ve Konsolosluk Hizmetleri*'ni irdeleyen ve önerilerde bulunan Parlamento Özel Komisyonları'nın çalışmaları sonunda gerçekleşecekti. Konsolosluk hizmeti maaşlı olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılacak; toplanan tüm konsolosluk haklarının Hazine'ye devri ilkesi kabul edilecek (aslında bu uygulama 1859'dan itibaren fiilen yürürlükteydi); konsolosluk hizmetlerinde isitihdam edileceklerin işe alınma ve terfi koşulları az çok belirli kurallara bağlanacaktı. Bununla birlikte, İngiliz konsolosluk sisteminin çağdaş yapılanması ancak 20. yüzyılın başında (1903 Waldron Komisyonu'nun çabaları sonunda) gerçekleşecekti.[15]

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğundaki Britanya konsoloslukların izlediği gelişme çizgisi biraz farklı bir yol izledi. Bir kere, yukarıda değinildiği üzere, Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı döneminden başlayarak konsolosluklar İngiliz Hariciyesi'nin denetimine sokuldu. Özellikle Büyükelçisi Stratford Canning'le başlamak üzere, İstanbul'daki büyükelçiler konsolos ve konsolos yardımcılarına –zaman zaman sürtüşmeler kaçınılmaz olmakla birlikte– iyi sahip çıktılar. Babıali nezdinde, konsolosla-

15 Platt, *a.g.m.*, s. 505-506, 508-509. Ayrıca bkz. Longford, *a.g.m.*, s. 598-626.

rının ve konsolosluklarının arkasında sıkı durdular. İkinci olarak, konsoloslarının kapitülasyonlardan kaynaklanan yetkilerini ve yargılama haklarını elden geldiğince genişletmek için, öteden beri yaptıkları gibi, yasal ve yönetimsel önlemleri geliştirmeye hız verdiler. Söz gelimi, Osmanlı mülkündeki konsoloslarının yetkilerini ve yargılama haklarını düzenlemek üzere kraliçeye yetki verilmesini sağlayan bir yasayı 1836 yılında parlamentodan geçirdiler.[16] Bu konudaki taleplerin *Levant Company*'inin eski yöneticileriyle, Osmanlılarla ticaret yapan İngiliz tacirlerinden geldiğini belirtmek gerekir. Nitekim, 1835 yılı Aralık ayında, anılan şirketin eski genel sekreteri, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a yazdığı mektupta şu görüşü savunuyordu:

> "...Levant'taki halihazır ve gelecekteki Britanya malvarlığının güvenliğini Britanyalı düzenbazların hilelerine karşı korumak ve Türkiye'yi yanlızca onların değil, Britanya'dan kaçmış benzer karekterli kişilerin düzenbazlıklarına karşı korumak için en doğru karar, Konsolosların elini güçlendirmek olacaktır..."[17]

Bu mektuptan kısa bir süre sonra Osmanlı ile iş yapan tacirlerin Palmerston'a gönderdikleri bir diğer mektupta ise, konsolosların "elini güçlendirmek"ten neyin kastedildiği açıklanıyordu:

> "...Britanya uyruklarının Türkiye'de yararlandıkları, kendi konsoloslarınca yargılanma hakkı ayrıcalığı, her hal ve kârda vazgeçilemeyecek kadar çok değerlidir; eğer bir kez vazgeçilirse bir daha kolay kolay yerine konulamaz, ve bir hükümlüyü Türkler'in eline teslim etmek, onun kaderini bir anda tayin etmek demektir.."[18]

---

16 "A Bill to Enable H. Majesty to make Regulations for the Better Defining and Establishing the Powers of H. Majesty's Consuls in the Ottoman Dominions", *[Parliamentary] Bills, Public*, Cilt II, s. 87-89 (Birleşim 4 Şubat 20 Ağustos 1836).

17 F.O., *Confidential Prints*, No. 100 A: "Letter from the Secretary of the late Levant Co. to Viscount Palmerston on Consular Jurisdiction in the Levant" (5 Aralık 1835).

18 F.O., *Confidential Prints*, No. 100 A: "Letter From Turkey Merchants on the Consular Jurisdiction to Viscount Palmerston" (29 Ocak 1836).

Şimdi bu noktada bir an durup, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarını (Çin, Japonya ve Kore'dekiler gibi) diğer ülkelerdekinden farklılaştıran özel durum ve koşullara bir göz atabiliriz. Bu koşulların kaynağı 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın merkantilist devletlerine tek taraflı ve "dostluk ve iyiniyet (ihlas)" gereği olarak ahidnamelerle verilen ayrıcalıklardı (*imtiyazat*). Daha sonra bunların genişletilmesi ve sanki iki taraflı anlaşmalarla karşılıklı olarak tanınmış haklar gibi muamele görmesi ise, feodalizmi tasfiye ederek kapitalist gelişme dönemine giren ve bu gelişmenin sanayi devrimi aşamasını yakalayan bir dünya ile feodal kabuğunu kıramayan arkaik bir imparatorluğun karşı karşıya gelmesinin sonucundan başka bir şey değildi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında bu kapitüler ilişkiler iyice ileri boyutlara varıp, Osmanlı devletini rahatsız etmeye başladığında ise artık yapacak pek fazla bir şey kalmamıştı. Bu ilişkilerin en fazla rahatsızlık veren yanı, sözkonusu ahidnamelerin yabancılara, *extraterritoriality* (ülke dışılık- "hâric ez memleket") hakkı bahşetmesi, yani bulundukları ülkenin yasa ve mahkemelerine tâbi olmama ayrıcalığı tanınması ve bunun giderek Osmanlı tebasından kişi ve gruplara da yaygınlaştırılmasıydı.[19] Bu ayrıcalıklar daha sonra gerek kendi uyrukları, gerekse Osmanlı tebasından olup da yabancı ülkelerin diplomatik koruması altına giren kişi ve grupların haklarını savunmak bahanesiyle, yabancı devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale noktasına getirecekti

"Düvel-i muazzama" daha düvel-i muazzama olmadan, yani 1600'lerden başlayarak kendi tacirleri ve tebaları için "haric ez memleket" statüsü elde etmeye başlamışlardı. İngilizler ticaret alanında olduğu gibi bu alandaki büyük gelişmeyi de, 1620'lerle 1680'ler arasında sağladılar. Başta İngiltere-Fransa rekabeti olmak üzere Avrupa devletleri mümkün olan her olanaktan yararlanarak gerek "en fazla müsadeye mazhar" millet

19 Osmanlı'dakine çok benzer bir duruma 19. yüzyıl Japonya'sında da rastlamak mümkündür. Bkz. Richard T. Chang, *The Justice of the Western Consular Courts in Nineteenth Century Japan*, Westpoint, Conn., Greenwood Press, 1984.

statüsünü, gerekse sözü edilen "haric ez memleket" statüsünü alabildiğine geliştirdiler. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'daki gücü sarsılan ve büyük devletlerin diplomatik yardımına daha fazla ihtiyaç duyar hale gelen Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tarihlerden itibaren kapitülasyonların niteliği de değişti. 1761 yılında Prusyalılar'a verilen kapitülasyonlarla padişah kendisinden sonra gelecek padişahları da bağlıyor ve böylelikle her yeni sultanın tahta çıkışında görüşülerek yeniden belirlenmesi adet olan kapitüler ayrıcalıklar nedeniyle devletin pazarlık yapmak gücünü de elden çıkarmış oluyordu. Kapitülasyonların Osmanlı devletinin güçlü hasımları Avusturya ve Rusya'ya da yaygınlaştırılmasıyla bu alanda yeni bir evreye girilmiş oluyordu.[20]

Artık Osmanlı İmparatorluğu, yabancı devletlerin diplomat ve konsoloslarının gerçekten etkili olduğu bir arenaya dönüşmüştü. Yabancı devletler ve başta İngiltere, bir yandan kendi uyruklarına sağlanan ayrıcalıkları geliştirirken, bir yandan da bu ayrıcalıkların kendileriyle işbirliği yapan gayrimüslim Osmanlı tebasına yaygınlaştırılmasını sağladılar ve kendi uyrukları olmayan Osmanlı ya da üçüncü bir ülkenin tebasını, "himaye altındaki uyruk" (*protected subject*) adıyla yeni bir statü yaratak korumaya ve kollamaya başladılar. Bu gelişmeler karşısında Babıali 1863 yılında, "*Memalik-i Mahrusa-i Şahanede Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında* (bir) *Nizamname*"[21] yayınlayarak konsoloslukların istihdam edebileceği yerli görevlilere sınırlar getirmek istediyse de bundan fazla bir şey çıkmadı. 1867 yılında yabancılara Osmanlı İmparatorluğu'nda mülk edinme hakkı verildi. Osmanlı bu hakkı, kendi tebasıyla aynı koşullar altında mülk edinme koşuluyla vermişti ama uygulamada bu koşul hiçbir zaman yerine getirilemedi. Osmanlı uyruklarının, yabancı uyrukluğuna geçmesini Babıali'nin iznine bağlayan "*Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*" (1869) fiiliyatta işlemedi. Sonuç olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Çin, Japonya, Kore, vs. gibi ülkeler dışında hiçbir çağ-

20 İnalcık, *a.g.m.*, s. 1185.

21 *Düstur*, Birinci Tertip, Birinci Cilt, İstanbul, 1289, s. 772-775.

daş ülkede görülemeyecek bir *imperium in imperio* (devlet içinde devlet) durumu yaratılmış oldu. Ziya Paşa gibi bazı Osmanlı aydınları da bu durumu, Reşid Paşa ya da diğer bazı Osmanlı büyüklerinin "kendi ikballerini güçlendirmek için" yabancıların gücünü, "pabuççu muştası" gibi kullanmış olmalarına bağladılar.[22]

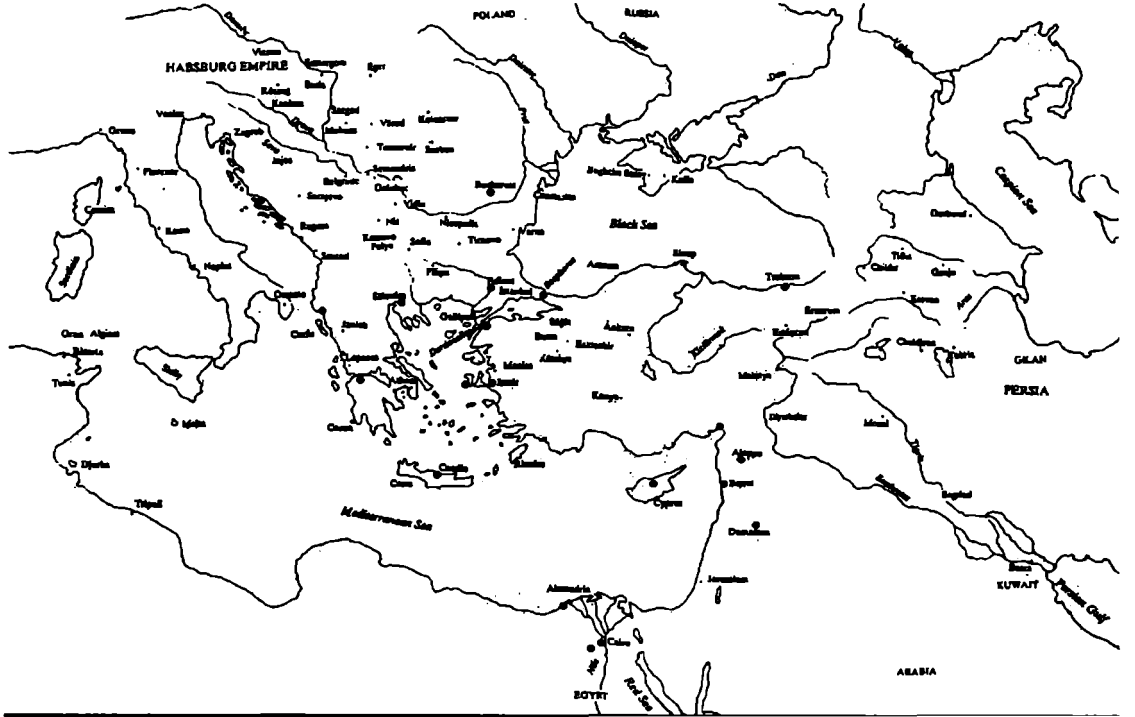
Bu *imperium in imperio* yani devlet içinde devlet durumu, konumuz olan konsoloslukların görevlerini artırıyor, sayılarını çoğaltıyor, yetkilerini güçlendiriyor ve karmaşıklaştırıyordu. Söz konusu kapitüler bağımlılıktan kaynaklanan belli başlı sorunların neler olduğunu ilerde kimi örnekleriyle daha ayrıntılı göreceğiz ancak bu aşamada bir özetleme yapmak gerekirse, bunların başlıca yedi kümede toplanabileceğini söyleyebiliriz:

- Yabancıların ticari faaliyetlerinden ve taşımacılık-gemicilikten yani olağan konsolosluk işlevlerinden kaynaklanan sorunlar.
- Britanya uyruklarının, Britanya uyrukluğuna kabul edilenlerin ve himaye altındaki uyrukların sorunları.
- Osmanlı uyruklarının Britanya ile olan ilişkileri bağlamında Osmanlı Devleti'ne karşı çeşitli vergi ve yükümlülüklerden muaf olmalarının yarattığı sorunlar.
- Konsolosların ve fiilen tüm konsolosluk görevlilerin ülke dışılık (*haric ez memleket*) durumlarından kaynaklanan sorunlar.
- Yabancı uyrukluların Osmanlı yasaları ve mahekemelerine karşı sorumlu tutulamama durumundan kaynaklanan sorunlar.
- Yabancı uyrukluların kendi aralarındaki sorunlarını çözmek üzere kurulmuş olan konsolosluk mahkemelerinin (ve bir tarihten sonra yüksek mahkemelerin) Osmanlı idare ve yargı sistemine müdahalesinden doğan sorunlar.
- Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, konsolos ve konsolos yardımcılarının kendilerini birer *ad hoc* göz-

22 *Hürriyet*, No. 48'den (24 Mayıs 1869) aktaran İlhan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 788.

HARİTA 2

1834 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri

lemci ve hatta kimi zaman yönetici gibi görmelerinden ve Osmanlı merkez ve taşra yönetimlerindeki yanlışları izleyerek bunları ortaya koyma yolundaki davranışlarından kaynaklanan sorunlar.

Bu arada, yani 1830'u izleyen yıllarda başlıca iki alanda yeni gelişmeler oldu. Bir kere, *Levant Company*'den devralınanların dışında yeni konsolosluklar ihdas edildi. İkinci olarak da konsoloslukların yetkilerini, özellikle de yargılama haklarının ve Britanya uyruklarına sağlanacak yardım ve korumanın sınırlarını netleştirecek düzenlemelere gidildi. Tablo 2'den de görüleceği gibi 1834 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorlu-

TABLO 2
1834 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları ve Görevlileri

Konsoloslukların bulunduğu yerler	*Konsolosluk görevlilerinin rütbesi*	*Konsolosluk görevlilerinin adı*	*Konsolosluk görevlilerinin maaşı ve konsolosluk hakkı (£)*
İstanbul	Başkonsolos	John Cartwright	1.600 + 216
	Konsolos Yardımcısı	A. C. Cumberbatch	300 + 129
Trabzon	Konsolos Yardımcısı	James Brant	200 + 7
Çanakkale	Konsolos Yardımcısı	C. A. Lander	300 (Veri Yok)
Selanik	Konşolos (Vekil)	John Charnaud	250 (Veri Yok)
Bükreş	Konsolos	E. J. Blutte	500 (Veri Yok)
Edirne	Konsolos (Vekil)	Charles Blunt	250 (Veri Yok)
İzmir	Konsolos	R. W. Brant	800 + 371
	Konsolos Yardımcısı ve Kançılar	N. A. Werry	500 + 137
Sakız Adası	Konsolos Yardımcısı	G. D. Vedova	40 + 16
Halep	Konsolos	(Münhal)	
Şam	Başkonsolos	J. W. P. Farren	800 (Veri Yok)
Beyrut	Konsolos	Peter Abbott	400 (Veri Yok)
İskenderun	Konsolosluk Ajanı	(Münhal)	
Kıbrıs	Konsolos Yardımcısı	A. Vondiziano	25 (Veri yok)
Kandiye	Konsolos Yardımcısı		
Mısır	Başkonsolos	Patrick Campbell	1.600 + 351
İskenderiye	Konsolos	Robert Thurnburn	300
	Konsolos Yardımcısı	Charles Sloane	300
Kahire	Konsolos Yardımcısı	Edward Barker	300 + 136
Arnavutluk	Başkonsolos	W. R. Meyer	1.000 + 421
Patras (Mora)	Konsolos	G. W. Crowe	700 + 74

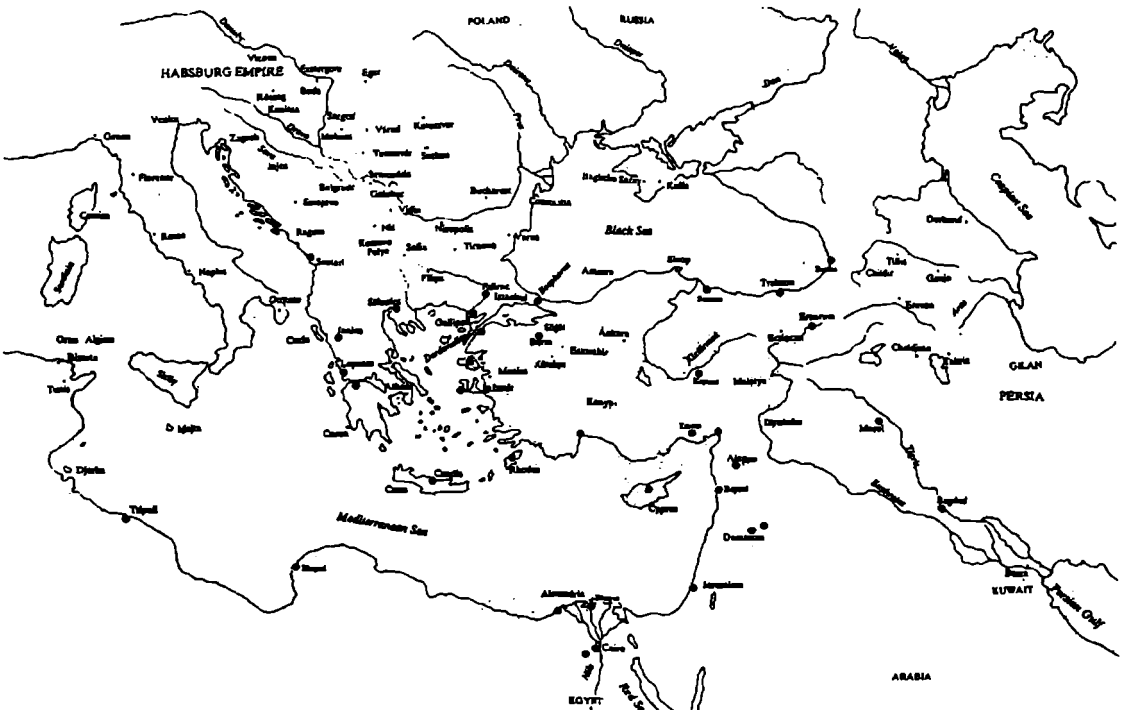
Kaynak: *Parliamentary Papers: Finance Accounts of the United Kingdom*, "Return of the Names of the British Consuls General, Consuls and Vice-Consuls, holding Appointments, with their Salaries and Fees at the Commencement of the Year 1834", Cilt 41, 1834.

ğu'ndaki İngiliz konusolosluklarının sayısı neredeyse yarı yarıya artmıştı.

Tablo 2'deki verilerin bir önceki tablodaki (1825 yılı) verilerle karşılaştırılmasından İngiliz konsolosluk birimlerinin sayıca yaklaşık % 60 oranında bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır. 1834 tarihinde Mora ve Bükreş'i Osmanlı mülkü saymanın ne ölçüde doğru olacağı düşünülebilirse de, yeni konsolosluklar (Trabzon, Bükreş, Şam, Mısır [Başkonsolosluğu] İskenderun, Kandiye, Kahire, Arnavutluk) açıldığı görülmektedir. (Bununla birlikte İngiliz belgelerinde anılan yıllar için Fas, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'taki konsolosluk birimleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluklar arasında sayılmamakta, "Kuzey Afrika [*Barbary Coast*] Konsoloslukları" başlığı altında toplanmaktadır. (1830 yılından sonra Cezayir ve Tunus'u Osmanlı mülkünden saymamak doğru olmakla birlikte Trablusgarp'daki bir başkonsolosluk ve bir konsolos yardımcılığı ile Bingazi'deki bir konsolos yardımcılığını Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde telakki etmek doğru olur.) Daha da önemlisi, konsolosluk birimlerinin konsolos ya da konsolos yardımcılarına emanet edildiği, konsolosluk ajanlarına ya da fahri konsoloslara artık itibar edilmediği ve İstanbul'un dışında Şam, Mısır ve Arnavutluk'ta birer başkonsolusluk ihdas edildiği görülmektedir. Bu gelişme, hız kazanarak sürecek ve yaklaşık 12 yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarının durumu Tablo 3'teki gibi bir görünüm kazanacaktır.

Tablo 3'teki verilerin kısaca değerlendirilmesine geçmeden, önce 1834 ve 1846 yıllarında Britanya İmparatorluğu'nun üçüncü ülkelerdeki konsolosluk birimleriyle ilgili özet bilgilere yer vermemiz doğru olur. 1834 yılında İngiltere'nin tüm dünyada 150 kadar konsolosluk birimi varken, bunun 19'u Osmanlı topraklarındaydı (yaklaşık % 13). Aynı yıl Britanya konsolosluklarına en fazla ev sahipliği yapan ülkeler arasında ABD (14), İtalya ve Fransa (13'er), İspanya (12) ve Rusya (7) sayılabilir. 1846 yılına gelindiğinde ise İngiltere'nin tüm dünyadaki konsolosluk ünitelerinin sayısı 205 kadardı ve bunun

HARİTA 3
1846 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri

TABLO 3
1846 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konoloslukları

Konoloslukların bulunduğu yerler	*Konolosluk görevlilerinin rütbesi*	*Konolosluk görevlilerinin adı*	*Konolosluk görevlilerinin maaşı (£)*	*Konolosluk görevlilerinin atanma tarihi*	*Her konolosluğun yetki alanı*
Istanbul	Başkonsolos	A.C. Cumberbatch	1.600	Mayıs 1845	Osm. Imp.
	Konsolos Yrd.-Kançılar	Jonathan Hardy	400	Mayıs 1845	
Çanakkale	Konsolos	C. A. Lander	300	Mayıs 1841	Çanakkale
Selanik	Konsolos	Charles Blunt	300	Ocak 1835	Selanik
Edirne	Konsolos	William Willshire	200	Mart 1845	Edirne
İnöz	Konsolosluk Ajanı	Nicholas Rossy	40	Haziran 1825	İnöz
Bursa	Konsolos	D. Sandison	300	Kasım 1838	Bursa
İzmir	Konsolos	R. W. Brant	800	Mayıs 1829	İzmir ve Ege Adaları
	Konsolos Yrd. -Kançılar	John Charnaud	200	Nisan 1835	
Sakız	Konsolos Yrd.	G. D. Vedova	80	Ocak 1831	Sakız limanı ve çevresi
Antalya	Konsolos Yrd.	J. Purdie	100	Şubat 1842	Antalya limanı ve çevresi
Midilli	Konsolos Yrd.	F. H. S. Werry	200	Kasım 1842	Midilli adası ve çevresi
Rodos	Konsolos Yrd.	G. F. Wilkinson	200	Haziran 1827	
Erzurum	Konsolos	James Brant	600	Nisan 1836	Erzurum, Sivas ve Trabzon
Trabzon	Konsolos Yrd.	Francis I. Stevens	200	Aralık 1841	Trabzon şehri
Batum	Konsolos Yrd.	W. R. Holmes	200	Mart 1846	Batum
Kayseri	Konsolos	H. Suter	400	Ağustos 1841	Karaman (?)
Samsun	Konsolos Yrd.	F. Guarracino	200	Mart 1846	Samsun
Tarsus	Konsolos Yrd.	John Clapperton	260	Eylül 1839	Tarsus
Bağdat	Konsolos	Binbaşı Rawlinson	-	Mart 1844	
Musul	Konsolos Yrd.	Christian Rassam	250	Aralık 1839	Musul
Girit	Konsolos	Henry Sarel Ongley	300	Şubat 1837	Girit Adası

TABLO 3 (devamı)
1846 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları

Konsoloslukların bulunduğu yerler	*Konsolosluk görevlilerinin rütbesi*	*Konsolosluk görevlilerinin adı*	*Konsolosluk görevlilerinin maaşı (£)*	*Konsolosluk görevlilerinin atanma tarihi*	*Her konsolosluğun yetki alanı*
Suriye	Başkonsolos	Albay Rose	1.000	Ağustos 1841	Suriye vilayeti
Şam	Konsolos	Richard Wood	600	Mayıs 1841	Şam
Halep	Konsolos	N. W. Werry	500	Şubat 1835	Adana, Halep ve Trablusşam
Iskenderun	Konsolos Yrd.	E. St. John Neale	300	Şubat 1841	Iskenderun
Beyrut	Konsolos	Niven Moore	500	Ocak 1835	Beyrut şehri ve limanı
Kıbrıs	Konsolos	Niven Kerr	400	Nisan 1843	Kıbrıs Adası
Kudüs	Konsolos	James Finn	550	Aralık 1845	Filistin
Mısır	Başkonsolos	C. A. Murray	1.800	Haziran 1846	Mısır
Iskenderiye	Konsolos	J. L. Stoddart	600	Ağustos 1841	Iskenderiye şehri ve limanı
	Konsolos Yrd.- Kançılar	G. Chasseaud	300	Eylül 1838	
Kahire	Konsolos	Alfred S. Walne	300	Ağustos 1838	Kahire
Dimyat	Konsolos Yrd.	M. Surur	60	Temmuz 1828	Dimyat
Trablusgarp	Başkonsolos	G. W. Crowe	1.600	Haziran 1846	Trablusgarp
	Konsolos Yrd.	(münhal)	300		
Bingazi	Konsolos Yrd.	F. H. Gilbert	400	Haziran 1846	Bingazi
Yanya	Konsolos	Sidney S. Saunders	550	Nisan 1835	Arnavutluk Vilayeti
	Konsolos Yrd.-Kançılar	T. Damaschino	150	Ağustos 1840	
Preveze	Konsolos Yrd.	T. S. Hutton	70	Ağustos 1840	Preveze
İşkodra	Konsolos Yrd.	G. Bonatti	130	Ekim 1833	İşkodra

Kaynak: *Acounts & Papers*, Cilt 44 (1846): "List of All the Consuls-General, Consuls, Vice-Consuls and Consular Agents in H. Majesty's Service", Londra, 1846.

36'sı Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeydi (yaklaşık % 18). Osmanlı İmparatorluğu aynen 1834'te olduğu gibi, 1846'da da topraklarında en fazla Britanya konsolosluğu barındırma şerefini kimseye kaptırmamıştı. Zira Osmanlı topraklarındaki 36 İngiliz konsolosluk birimine karşılık, en fazla İngiliz konsolosluğuna ev sahipliği yapan ülkeler sırasıyla şunlardı: İspanya (15), Fransa (14), ABD (10), Portekiz (9) ve Çin (9).[23] (Konumuzla doğrudan ilgili olmamakla birlikte, İngiltere'nin konsolosluk dışındaki diplomatik hizmetlerinde istihdam ettiği personel sayısı bakımından da Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci sırayı aldığı geçerken belirtilmelidir. 1845-1854 yılları arasında, büyükelçiden en küçük rütbeli diplomata kadar İngiltere'nin Türkiye'de istihdam ettiği diplomat sayısı 31 iken, bu sayı Fransa'da 35, Avusturya'da 29, ABD'de 22 ve Rusya'da 18'di.)[24]

Tablodan görüldüğü üzere, 1834'i izleyen 12 yıl içinde 17 yeni konsolosluk birimi açılmıştır. Özellikle 1838 yılından son-

23 Bu sayılar tabloların altında zikredilen kaynaklara dayanılarak yapılan hesaplamalardan elde edilmiştir. Esas itibariyle Britanya Hazinesi'nden maaş alan başkonsolos, konsolos, konsolos yardımcısı gibi görevlileri ve bunların bulundukları yerleri içermektedir. İngiliz hazinesinden para almadıkları için izlenmeleri her zaman kolay olmayan "fahri konsolos"lar ya da bir tür konsolos yardımcıları bu hesaplamaların dışındadır. Bununla birlikte bu tür fahri görevlilerden Osmanlı İmparatorluğu'nda da vardı.Örneğin 1846 yılında, İngiltere'nin Fransa'da (27), İspanya'da (42), İtalya'da (34), İsveç'te (16), Norveç'te (17), Rusya'da (7), ABD'de (11), Yunanistan'da (13) "fahri" konsolosluk görevlisi bulunmasına karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nda da aralarında Ayvalık, Lazkiye, Antakya, Akkâ, Yafa gibi yerlerin de bulunduğu 14 yerde "fahri" konsolosluk görevlisi bulunuyordu. Bu tür Majestelerinin Hükümeti'nden maaş almayan, bağlı oldukları konsoloslarca atanan "konsolos yardımcıları"nın adları ve bağlı oldukları konsolosluklar şöyle idi: İzmir konsolosluğuna bağlı olarak, Kuşadası (D. Alexachi), Sakız (Theodore Spatti), Maratokambos [Sisam] (Antonio Guirgiadi), Ayvalık (Petala Marato); Halep konsolosluğuna bağlı olarak Lazkiye (M. E. Elias), Trablusşam (G. Catziflis), Beylan (Y. Barsabal), Antakya (M. G. Dib), Suedia (E. B. Barker); Kudüs konsolosluğuna bağlı olarak Yafa (U. Mudbah), Hayfa (P. Malagamba), Akkâ (M. Fingis), Tire (G. Attala), Sayda (James Abbila); İskenderiye konsolosluğuna bağlı olarak, Süveyş (Nicholas Manoli), Kessala ve Kane (Seid Hüseyin); Trablusgarp başkonsolosluğuna bağlı olarak Derne (A. Aquilina), Merzuk (G. B. Gâgliuffi). Bkz. *Accounts & Papers*, Cilt 44(1846), s. 14.

24 *Parliamentory Papers:* "Return of the Absences of Diplomatists from their Posts During Each of the Years from 1845-1854", Londra, s. 1-17.

ra açılan yeni konsolosluk birimlerinin (Bursa, Antalya, Erzurum, Kayseri, Samsun, Tarsus) daha önce konsolosluk hizmeti olmayan Anadolu şehir ya da kasabalarında olduğu görülmektedir. İnöz, Sakız, Antalya, Midilli, Rodos, Trabzon, Batum, Samsun, Tarsus, Musul, İskenderun, Dimyat, Bingazi, Preveze ve İşkodra dışındaki konsolosluk birimlerinin konsoloslara teslim edilerek, önemlerinin vurgulandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Cumberbatch, J. Brant, Lander, N. Moore, G. W. Crove gibi görevliler, rütbeleri yükseltilerek, konsolos ya da başkonsolosluk görevlerine getirilmişlerdir. Bununla birlikte, 1846 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluklarda, başkonsoloslar dışındaki İngiliz konsoloslarının, bu ülkenin Fransa, İspanya, ABD'deki konsoloslarına göre daha düşük, buna karşılık Rusya, Prusya ve Danimarka gibi kimi ülkelerdeki konsoloslarına göre daha yüksek ücret aldıkları da belirtlilmelidir.[25]

Geçerken ayrıca belirtilmelidir ki, 1840'ların başından itibaren Osmanlı İmpratorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarının nicelik ve nitelik olarak gelişmesinde 1842 yılında büyükelçi olarak atanan Stratford Canning'in önemli emeği ve payı vardır. 1848 yılında Dışişleri'ne yazdığı bir rapora göre Canning, "Avrupa'nın barışının, dininin, insanlığının ve ticaretinin, iyi kötü" Osmanlı ve Britanya imparatorlukları arasındaki ilişkiye bağlı olduğunu düşünüyor ve bu uğurda Britanya konsoloslarının "dostça ve edimsel bir etki" ortaya koymaları gerektiğine inanıyordu. Aynı Canning, o sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu "pek karanlık ve umutsuz" görüyor, ama yine de, "rakip güçlerin ganimete yönelik ihtiraslarını dengeleyebilecek bir etki" ortaya koyabilmek için İngiliz diplomatlarına olduğu kadar konsoloslarına da büyük görevler düştüğünü savunuyordu.[26] Startford Canning, "İngiliz konsoloslarına tanınan yargılama yetkisi, dil ve din açısından büyük farklılıklar ve bilinen diğer özellikler nedeniyle" bu ülkedeki

25 *Accounts & Papers*, Cilt 44 (1846): "List of All the Consuls-General, Consuls, Vice-Consuls and Consular Agents in H. Majesty's Service", Londra, 1846, s. 3-14.

26 F. O. *Confidential Prints*, No. 724: "Memorandum by Sir Stratford Canning on

konsolosların durumunun daha büyük önem kazandığına inandığı için kimi önerilerde de bulunuyordu. Buna göre, bir kere, majestelerinin konsolosluklarına genel olarak sağlanan ticaretle uğraşma hakkının bu ülkede uygulanmamasını ya da çok sınırlandırılmasının önemini vurguluyordu. Büyükelçi ayrıca, konsolosluklara yapılan atamalarda, bu ülkedeki deneyimin esas alınmasını, boşalan görevlere meslekte deneyimi olan kişilerin getirilmesini; açıktan yapılan atamalarda bu ülkenin dilini ve adetlerini bilen kişilere özellikle öncelik verilmesini, konsolosların tercümanlarını (dragoman) seçme ve atama konusunda büyükelçiliğe daha fazla söz hakkı verilmesini istiyordu.[27] Canning'e göre, konsolosluk görevlilerinin daha fazla oranda İngiliz uyrukları arasından seçilmesi ve üzerlerinde daha sıkı bir denetim sağlanması, "Osmanlı tebası olan kişilerden daha az yararlanma ve böylelikle yolsuzluk ve entrikadan uzak kalabilme" olanağını artıracaktı.[28] Canning'in bu öneri ve görüşlerini yaklaşık on yıl sonra hazırladığı bir başka raporda da tekrar ettiği, dolayısıyla aradan geçen 10 yılda meydana gelen değişiklikleri yeterli bulmadığı anlaşılmaktadır.[29] Bununla birlikte izleyen yıllardaki gelişmeler dikkate alındığında büyükelçinin bu önerilerinin dikkate alınmış olduğu söylenebilir.

Bu yeni yapılanma, hem İngilizler hem de Osmanlılar yönünden birtakım yenilikleri ve değişiklikleri beraberinde getiriyordu. Bir kere, İngiliz hükümeti, konsoloslarını artık daha titiz bir şekilde seçiyor ve atıyordu. Başkonsolos ve konsoloslar bizzat kraliçe tarafından "lütfen ve atıfeten" atanıyor; başkonsolos ya da konsoloslarca konsolos yardımcılığı için önerilen adaylar ise İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın onayından geçiriliyordu.[30] Konsolosların, konsolosluk işlevleriyle ilgili yazışmalarını, diplomatik

27 F. O. *Confidential Prints*, No. 724, s. 175-176.

28 F. O. *Confidential Prints*, No. 724, s. 176.

29 F. O. *Confidential Prints*, No. 724: Lord Stratford de Redcliffe'ten Clarendon Earl'üne, İstanbul, 30 Ocak 1857 tarihli mektup, s. 170-174.

30 P.R.O., F.O., 78/ 314: Palmerston'dan Konsolos J. Brant'a 6 Haziran 1837 tarihli yazı.

yazışmalardan ayrı tutmaları bekleniyor;[31] resmi yazışmalarda uyulması gerekli kurallar belirleniyor, konsoloslukların akçalı işlemlerinde olduğu kadar, konsolosluk görevlilerinin kılık ve kıyafetlerinde de uyum aranıyor ya da standart bir üniforma giymeleri isteniyordu.[32] Bu tür taleplerin, İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği aracılığıyla bizzat konsolosların kendisinden geldiği anlaşılıyor. Bunun bir nedeni, mesleklerine itibar kazandırmak olarak düşünülebilirse de asıl nedeni Osmanlı yetkilileriyle olan ilişkilerinde kendilerini daha güçlü görmek istemelerinden kaynaklanıyor olabilir. Nitekim, Bursa konsolosluğuna D. Sandison'un atanmasını öneren Büyükelçi Ponsoby, Palmerston'a yazdığı mektupta, adı geçen adayın bir Ermeni hanımla evli olması nedeniyle bilgi kaynaklarına daha iyi nüfuz edebileceğini belirttikten sonra, şu görüşe yer veriyordu:

> "...konsolosluk şebekesini, ortaya çıkaracağı masraflar nedeniyle, genişletmemeyi düşünüyor olabilirsiniz; ancak bu ülkede daha sağlam ve nüfuz edici bir konsolosluk örgütlenmesinin, İngiltere'nin çıkarlarının en iyi aracı olacağını söylemekten kendimi alamayacağım...
>
> ...Konsolosların görevlerinin ehli olduklarını ve işlerini iyi yaptıklarını veri olarak kabul ediyorum. Şu sırada her Paşa bağımsız bir egemendir; etrafındaki kişilerin iyi ya da kötü oluşu yönetimi altındaki halkın günlük yaşamını etkiler. Bunlarla nasıl konuşulacağını bilen basiretli ve dürüst bir konsolos, en azından Paşa üzerinde büyük nüfuza sahip olma şansına kavuşacaktır. Çünkü her şeyden haberli olan bir konsolos, iyi yönetim sayesinde bir Paşa'nın kesesine girecek paranın, kötü yönetimdekinden daha fazla olacağını gösterebilir.
>
> Bu nedenle iyileri seçilmek koşuluyla konsolosların sayısının artırılması taraftarıyım. Bu yolda harcanacak paranın semereli sonuçlar doğuracağına inanıyorum."[33]

---

31 P.R.O., F.O., 78/ 314: John Bidwell'den Erzurum Konsolosu James Brant'a 8 Mart 1837 tarihli yazı.

32 P.R.O., F.O., 78/ 314.

33 P.R.O., F.O., 78/329 B: Ponsoby'den Palmerston'a 16 Ocak 1838 tarihli mektup.

Mehmet Ali krizi boyunca Batılı devletlerin devreye girmesi ve özellikle 1841 Londra Konferansı ile Mısır'da bir çözüme ulaşılması, genel olarak "düvel-i muazzama"nın özel olarak da bu kriz sırasında aktif rol oynayan konsolosların Osmanlı dünyasındaki etkinliğini artırmıştı. Belli başlı Batılı ülkelerin Anadolu, Suriye ve Filistin gibi yerlerde yeni konsolosluklar kurması bu döneme rastlamaktadır. Gerek konsolosluk sayısının gerekse konsolosların etkisinin artması bir takım sorunlar ve sürtüşmeler yaratıyordu. Bu sırada Kudüs'te konsolosluk yapan James Finn'in günlüğünün gözden geçirilmesinden, bu kentteki İngiliz konsolosunun belli başlı faaliyetlerinin şunlar olduğu anlaşılmaktadır:[34]

- Osmanlı yöneticileri, diğer konsoloslar ve cemaat reisleri ile düzenli, sürekli temaslar,
- Hıristiyan ve Müslüman tebanın hak arama taleplerine aracılık ve Osmanlı mahkemelerinde gözlemcilik,
- Misyonerlerle ve din ya da mezhep değiştirenlerle ilgili anlaşmazlıkların çözümünde arabuluculuk,
- İngiliz uyruklarının doğum, ölüm, velayet, vesayet, cenaze, evlenme vs. işleri ile ilgilenme,
- Kenti ziyarete gelen ekâbire refakat,
- Protokola ilişkin her türlü ayrıntı üzerinde pazarlık, didişme ve kendi isteğini yaptırma çabaları,
- Her türlü istihbarat faaliyeti.

Anılan faaliyetler içinde en çok sorun yaratanlar, kuşkusuz Osmanlı yetkilileriyle ilişkiler ve İngiliz uyruğunda ya da himayesinde olanların etrafında dönen "*haric ez memleket*" durumuydu. 1837-1838 yılındaki diplomatik ve konsüler yazışmalarda en çok değinilen konu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsoloslarının yargı yetkisinin sınırları, dragomanların mahkemelere ve Osmanlı kadılarının konsoloslara müdahale edip edemeyeceği sorunuydu.[35] İngiliz Hariciyesi'nin gö-

34 Arnold Blumberg, *A View from Jerusalem 1849-1858:The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, New Jersey, Associated University Presses, 1980, s. 19 vd.

35 P. R. O., F. O., 78/329B: Memorandum by Colonel Campbell; P. R. O., F. O., 78/310.

rüşü, kapitülasyonlara göre, Osmanlı kadılarının konsoloslaın yargılama hakkına müdahale edemeyeceği yönünde olmakla birlikte, özellikle Britanya uyrukları ve İngilizlerle diğer yabancılar arasındaki ceza davalarında ne gibi bir yol izleneceği sürekli tartışılıyordu. Konsolosların ve İstanbul'daki büyükelçiliğin bu konudaki ısrarlı talepleri karşısında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Büyükelçi Ponsoby'ye gönderdiği bir yazıda, "bu konuda tatmin edici bir çözüm ortaya koymanın güçlüklerinden" söz ediliyor ve "izlenecek uygun yol konusunda size yol gösterebilmemiz biraz zaman alabilir" deniyordu.[36] Nitekim bu sorun, 1843 yılında çıkarılan *Foreign Jurisdiction Act* ve onun ışığında yayınlanan Kraliyet Emirnameleri'yle çözülmeye çalışılacaktır. İlerde göreceğimiz gibi, bu emirnamelerden 1864 tarihli olanı, yüzyılın geri kalan bölümünde İngiliz konsolosları için ana kılavuz görevi yapacak, ama sürtüşmeleri ve sorunları ortadan kaldıramayacaktır.

Sürtüşmeler ve sorunlar, daha önce de değinildiği gibi, konsolosların Osmanlı yöneticilerinin işlerine karışmasından, Osmanlı yetkililerinin ise yönetimleri altındaki bölgede, konsolosların işlerine karışma, özellikle gayrimüslim ve giderek Müslüman Osmanlı tebasına arka çıkma girişimlerine izin vermeme endişesinden kaynaklanıyordu. Bu durumu daha da vahimleştiren ise, yabancı ülke konsoloslarının her anlamda yetki alanlarını genişletmek için aralarında sürdürdükleri rekabetti. Osmanlı yöneticileri zaman zaman yönetim bölgelerindeki konsolosluk görevlilerinin davranışlarını sınırlandırmaya yönelik önlemler alıyor, bu durum kimi zaman İstanbul ve Londra'da çözülecek bir krize dönüşebiliyor; kimi zaman da Osmanlı yöneticileri bir ülkenin konsolosluğunu diğerine karşı oynayarak kendilerine hareket alanı sağlamaya çalışıyorlardı. Osmanlı yöneticilerinin bu tür kısıtlayıcı önlemlerini, yabancı ülke konsolosları –aralarındaki dişe diş rekabete rağmen– ortaklaşa püskürtmekten de geri durmuyorlardı. Bunun gerekçesini, Suriye Valisi Süleyman Paşa'nın dragoman, kavas

36 P. R. O., F. O., 78/329A: Dışişleri Bakanlığı'ndan Ponsoby'e 8 Haziran 1838 tarihli yazı.

ve diğer konsolosluk hizmetlilerinin yetki ve davranışlarını düzenleyen bir emirname yayınlaması karşısında Beyrut Konsolosu Moore'un İstanbul'daki büyükelçiliği nezdinde yaptığı girişim ve bunun sonucunda Ponsoby'nin İngiliz Hariciyesi'ne yazdığı yazıda görmek mümkündür:

> "Yabancıların bu ülkenin yerlilerine sağladığı koruma, korumadan yararlananların kolay kolay vazgeçemeyeceği bir şeydir ve şu ya da bu zamanda bu korumadan yararlanma umudu onlarda Avrupalılara karşı bir riayet ve dostluk duygusunu canlı tutmaktadır ki Süleyman Paşa'nın emirnamesi uygulanırsa bu duygu yok olacaktır."[37]

Yabancı konsolosların taşradaki Osmanlı yöneticileriyle sürekli didişmesi karşısında Babıali'nin ve paşaların yapabildiği, konsoloslara verilen yetki belgesi (Berat) konusunda titiz davranmak, örneğin, Sivas'ta İngiliz uyruklu kişiler bulunmadığı gerekçesiyle, Erzurum Konsolosu James Brant'a verilen ve Erzurum, Trabzon ve Sivas paşalıklarını kapsayan berata itiraz etmek; ya da beratların verilmesinde çeşitli zorluklar çıkarmaktan pek de öteye gidemiyordu.[38] Yukarıda anılan Suriye Valisi Süleyman Paşa, "her konsolosun kendi bölgesinde bağımsız bir hükümdar" olduğundan şikâyet ediyor ve buna karşı, 1870 yılında Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın yaptığı gibi, konsolosların top atışı ile selamlanmasına son veren talimatnameler yayınlamaktan, dragomanların hukuk ve ceza mahkemelerinde arz-ı endam etmesini önlemeye çalışmaktan, ya da yabancı postahanelerin faaliyetlerini protesto etmekten öte etkili bir önlem alınamıyordu.[39]

Gerek Kırım Savaşı (1854-1856) ve izleyen olaylar, yani Osmanlı Devleti'nin kendisini büyük devletlerin bölgeye yönelik siyasi, askeri, iktisadi rekabetinin odağında bulması; gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ülkeleri ile iktisadi ilişki-

37 P. R. O., F. O., 78/306: Ponsoby'den Palmerston'a 24 Ekim 1837 tarihli mektup.

38 P. R. O., F. O., 78/314: Brant'tan Palmerston'a 30 Nisan 1837 tarihli yazı.

39 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey, Princeton University Press, 1963, s. 72 ve 264.

HARİTA 4

1856 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri

lerinin yeni bir nitelik kazanması yani artan ekonomik ilişkiler ve borçlanma, artık yeni bir çerçeve oluşturuyordu. Bu çerçeve içindeki ilişkiler eşitler arasındaki ilişkiler olamazdı. Bu ilişkiler bütününe, vesayet ilişkileri denilebileceği gibi, daha doğru bir tanımlamayla Osmanlı İmparatorluğu'nun "azgın" kapitalizmin yörüngesine giriş süreci diyebiliriz. Kapitalist gelişmesini diğerlerinden önce tamamlayan Britanya İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, dönemin en güçlü kapitalist –giderek emperyalist– ülkesi ile bağımlı, "yarı-sömürge" bir imparatorluğun ilişkileriydi. Bu ilişkilerin "Cinderella"ları da İngiliz konsolosları oldu.

1856 yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığı, ayrıntılı bir anket uygulayarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluklarının durumunu değerlendirir.[40] Söz konusu ankette cevaplanması istenen 26 soru yer almaktadır. Sorular, konsolosların, hizmet süresi, eğitim, dil bilgisi, aylık vb. özlük durumlarından, konsoloslukta çalışanların sayı ve niteliklerine, konsolosluğun özelliklerine kadar değişik konuları kapsamaktadır. Ayrıca, İngiliz konsoloslarına yöneltilen soruların, elden geldiğince Fransız ve Avusturya konsoloslukları için de cevaplandırılması istenmektedir. Bu ankete gönderilen ayrıntılı cevaplardan hareket ederek önce anılan yıldaki İngiliz konsolosluklarının genel görünümünü (Tablo 4) saptadıktan sonra konsoloslukların ve görevlilerin nitelikleri üzerine bir değerlendirme yapabiliriz.

Tablo 4'te adı geçen 26 başkonsolos ya da konsolosun tümü Britanya uyrukludur; 16'sı İngiltere ya da İskoçya doğumludur. Babasının işi ya da ailesinin konumu nedeniyle İngiltere dışında doğmuş olanlardan ikisi Malta, birer kişi ise Paris, İstanbul, Beyrut, Halep, Hindistan, Korfu ve Doğu Hint Adaları'nda dünyaya gelmiştir, birisi hakkında bilgi yoktur. Yaşları hakkındaki bilgiler de yetersizdir, bununla birlikte doğum tarihleri bilinenlerden ve özellikle Osmanlı'daki hizmet sürelerinden hareketle

40 F. O. *Confidential Prints*, No 724: "Returns to Foreign Office Circular dated April 14, 1856 Relative to the Condition & Efficiency of the British Consular Service in the Ottoman Empire".

çoğunluğunun orta yaşlarda olduğu düşünülebilir. Ankete cevap verenlerden yalnızca 20'si eğitim durumu hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, üçer kişinin üniversite ve askeri eğitim görmüş olduğu, yüksek öğrenimlilerin ikisinin tıp fakültesi ve birisinin Oxford mezunu olduğu anlaşılmaktadır. Eğitimini Eton ve Harrod gibi İngiltere'nin elit okullarında yapmış iki kişi dışında, 12 kişinin özel eğitim görmüş olduğu görülmektedir. Eğitim durumu itibariyle, İngiliz konsolosları Fransız ve Avusturya konsoloslarıyla karşılaştırıldığında, ikincilerin çok daha iyi bir örgün eğitim görmüş oldukları anlaşılmaktadır ve bazı İngiliz konsolosları bu durumu sorulara verdikleri cevaplarda açıkça belirtmişlerdir. Konsolosların 21'i Protestan, 3'ü Katolik olduğunu belirtmiş, 2'si soruyu cevapsız bırakmıştır. İngiliz konsoloslarının Fransız ve Avusturyalı meslektaşlarıyla karşılaştırıldığında gerek bildikleri Batı dilleri gerekse yörede konuşulan diller bakımından açıkça üstün oldukları görülmektedir. İngiliz konsoloslarının hemen hemen tümü, kendi dilleri dışında en az iki Batı dili bilmekte, bu bağlamda 3-5 dil bilenlerin sayısı 16'yı bulmaktadır. Dil konusunda İngiliz konsoloslarını rakip meslektaşlarına asıl üstün kılan, yöre dillerinden bir ya da ikisini bilmeleridir ki, içlerinden 17'sinin Türkçe bildiği görülmektedir. İngiliz konsoloslarının rakipleri hakkında verdikleri bilgilere güvenilebildiği ölçüde, Fransız ve Avusturyalı konsolosların özellikle yerel dilleri bilme konusunda bir hayli geride kaldıkları anlaşılmaktadır. Erzurum Konsolosu James Brant'ın bu durumu, "Bu ülkede Fransız konsoloslarının Fransızca'dan başka dil bilmesi gerekmiyor" diyerek kinayeli bir şekilde dile getirdiği belirtilmelidir. Bununla birlikte, Fransız ve özellikle Avusturya konsolosları arasında birkaç yabancı dil bilen ve kimi yerel dillere hakimiyeti olan gerçek *polyglot*'lar olduğunu da belirtmek gerekir.

İngiliz konsoloslarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hizmet süreleri ortalaması 22 yılı geçmektedir. Aralarında 40 yılı aşkın hizmet yapmış olan 2, 30 yılı aşkın hizmet yapmış olan 6 kişi bulunmaktadır. Hizmet süreleri 10 yılın altında olanların sayısı yalnızca 10'dur. Bu konuda diğer ülkelerin konsolos-

TABLO 4
1856 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konoloslukları

Konsolosluk birimi ve niteliği	*Görevlinin adı*	*Toplam personel sayısı*	*Bağlı alt birimler*		
			Konsolos yardımcılığı	*Konsolos ajanlığı*	*Diğer*
Bağdat-Başkonsolos	A. B. Kemball	3	Basra	Yok	–
Belgrad-Başkonsolos	T. de Fonblanque	2	Yok	Yok	–
Beyrut-Başkonsolos	N. Moore	9	Yok	Yok	–
Bursa-Konsolos	D. Sandison	4	Yok	Yok	Bandırma
Bükreş-Başkonsolos	Robert G. Colquhoun	10	Yok	Ghio, İbrail	Mitralitz, Focsani, Krayova, Giurgiu
Çanakkale-Konsolos	F. W. Calvert	6	Yok	Gelibolu, Bozcaada, Limni	–
Diyarbakır-Konsolos	W. R. Holmes	5	Yok	Yok	–
Erzurum-Konsolos	J. Brant	4	Yok	Yok	–
Halep-Konsolos	E.B.B. Barker (vekil)	8	Antakya, Iskenderun, Trablusşam	Lazkiye, Antep, Urfa	–
Hanya (Girit)-Konsolos	H. S. Ongley	7	Kandiye	Yok	Resmo
Iskenderiye-Konsolos	John Green	12	Dimyat	Gize	–
Istanbul-Başkonsolos	A. Carlton Cumberbatch	30	Yok	Yok	–
İzmir-Konsolos	G. D. Vedova (vekil)	11	Ayvalık, Antalya, Sisam, Kuşadası	Yok	–
Kahire-Konsolos	Alfered S. Walne	12	Süveyş	Lüksor	–
Kudüs-Konsolos	James Finn	6	Hayfa, Sayda	Yok	–
Manastır-Konsolos	J. A. Longworth	7	Yok	Yok	–

TABLO 4 (devamı)
1856 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konosloslukları

Konsolosluk birimi ve niteliği	*Görevlinin adı*	*Toplam personel sayısı*	*Bağlı alt birimler*		
			Konsolos yardımcılığı	*Konsolos ajanlığı*	*Diğer*
Preveze-Konsolos	Sidney Smith Saunders	15	Işkodra, Avlonya, Süveyde	Yok	–
Rodos-Konsolos	Robert Campbell	9	Kıbrıs, Midilli, Sakız	Patmos, Meis	–
Samsun-Konsolos	F. Guarracino	7	Yok	Yok	–
Selanik-Konsolos	Charles Blunt	7	Larissa, Tırhala (Golo)	Yok	–
Trablusgarp-Başkonsolos	G. F. Herman	7	Bingazi, Murzuk(Merzuk), Gadamis, Derne, Misurata	Yok	–
Trabzon-Konsolos	F. J. Stevens	5	Yok	Yok	–
Tunus-Başkonsolos	Richard Wood	11	Sus	Isfakiye (Sfaks)	Manastır, Mehdiya
Varna-Konsolos	Edward St. Johns Neale	6	Yok	Yok	-
Yafa-Konsolos	Asaad Kayat	11	Yok	Yok	-
Yaş-Konsolos	Samuel Gardner	4	Kalas	Botoşani, Bacau, Barlad, Focşani	-

Kaynak: F.O. *Confidential Prints*, No. 724, s. 1-154.

larıyla karşılaştırma yapmaya olanak verecek veriler son derece yetersizdir.

Konsolosların yıllık kazançlarına gelince, bu konuda da Fransız ve Avusturyalı konsolosların durumlarının biraz daha iyi olduğu görülmektedir. İngilizlerde, başkonsolosların yıllık net gelirleri 1.800 ile 1.600 £ arasında değişirken (Bağdat başkonsolosu, majestelerinin hükümetinden maaş almamakta, kendisini *East India Company* istihdam etmektedir); konsolosların yıllık net gelirleri 250-800 £ arasında değişmektedir. Öte yandan, özel olarak ticaretle uğraşıp uğraşmadıkları yolundaki bir soruya verdikleri cevaplardan, İngiliz başkonsoloslarının (Bağdat'taki *East India Company*'nin temsilcisi hariç) hiçbirinin ticaretle uğraşmadığını, isitihdam şartlarının zaten buna olanak vermediğini öğrenmekteyiz. Konsoloslara gelince, "böyle bir hakkım var ama fiilen uğraşmıyorum" diyenlerin sayısı 7, ("Ticaretle uğraşmıyorum ama *Lloyd* Şirketi'nin Acentesiyim" diyen C. Blunt dahil) uğraşmıyorum diyenlerin sayısı 14; fiilen uğraşanların sayısı ise (Diyarbakır, Samsun ve Yafa Konsolosları) yalnızca 3'tür. Fransız ve Avusturya konsoloslarında durum oldukça farklıdır. Fransızlarda yalnızca Bursa ve Yafa, Avusturyalılarda ise Bursa, Halep, Yafa, Samsun konsolosları ile Trablusgarp'taki başkonsolos ticaretle uğraşmaktadır. Fransız ve Avusturya konsoloslarının, İngiliz meslektaşlarına göre daha yüksek ücret almalarının sebeb-i hikmeti, daha iyi eğitimli ve meslekten olmaları kadar ticaretle uğraşmalarına izin verilmemesi nedenine bağlanabilir.

Sorulardan bir tanesi ve alınan cevaplar ilginçtir: "Yerel çıkarlarla, ticari ortaklık, aile bağı vs. şeklinde her hangi bir ilişkiniz var mıdır?" şeklindeki soruya tüm İngiliz başkonsolos ve konsoloları "Yoktur" cevabını vermişlerdir. Bununla birlikte, aynı soruya verdikleri cevap içindeki açıklamalardan, şöyle ilginç sonuçlar çıkmaktadır: Selanik'teki konsolos Charles Blunt, *Lloyd*'un acentesidir ve karısının bir evi vardır; Rodos'taki konsolosun evi vardır; Diyarbakır'daki konsolos W. R. Holmes, "Majestelerinin hükümetinin yardımlarıyla" bir ev inşâ ettirmektedir; Halep'teki konsolosun "Sayda"da küçük bir

çiftliği vardır; Kudüs'teki konsolos "iki parça arazi satın aldığını ama bu durumun kendisini yerel çıkarlarla karşı karşıya getirmediğini" bildirmektedir; Yafa'daki konsolos karısının arazisi bulunduğunu belirtmektedir; İskenderiye'deki konsolos John Green'in bir kardeşi İngiliz Briggs & Co. şirketinin ortağıdır, bir kardeşi de Mısır Demiryolları İdaresi'nin genel müdürüdür; Çanakkale'deki konsolosun bir evi bir parça arazisi vardır; Samsun'daki konsolos Guarracino'nun bir evi ve ticaret dışında herhangi başka bir çıkar ilişkisi yoktur; Çanakkale'deki konsolosun bir evi biraz arazisi vardır.

Fransız ve Avusturyalı konsolosların yerel çıkarlarla ilişkisi konusundaki soruya verilen cevaplarda ise Selanik'teki Fransız konsolosunun Katolik Kilisesi'ni etkisi altında tuttuğu; Bursa'daki Fransız temsilcisinin bir Ermeni hanımla evli[41] ve bir şarap imalathanesine sahip olduğu, Avusturyalı konsolosun bir un değirmeni işlettiği; Rodos'taki Fransız konsolosu ve konsolos yardımcısının Katolik Kilisesi'nin koruyucusu oldukları; Kıbrıs'taki Avusturya konsolosunun araziye sahip olduğu; Hanya'daki Avusturya konsolosunun bir Levanten'le evli olduğu; Halep'teki Avusturya konsolosunun yerel çıkarlarla ilişkili bulunduğu; Yafa'daki Fransız ve Avusturya konsoloslarının araziye sahip oldukları; Trablusgarp'taki Avusturya konsolosunun yerli bir tacirle ortak olduğu; Tunus'taki başkonsolosun *Lloyd*'un acentesi olduğu; İzmir'deki Fransız konsolosunun Lazarist ve Kapuçen rahiplerle iyi ilişki içinde bulunduğu, Avusturya başkonsolosunun ise Ermeni Katolik Kilisesi'ni koruduğu; Çanakkale'deki Fransız konsolosunun Katolik ruhbanı koruması altına aldığı, Avusturya konsolos yardımcısının ise Rum Ortodoks rahiplerle çok iyi ilişkiler içinde olduğu; Yaş'taki Katolik Kilisesi'nin Avusturya'nın himayesi altında bulunduğu belirtilmektedir.

---

41 Bu bilgileri aktaran İngiliz konsolosu D. Sandison'un da bir Ermeni hanımla evli olduğunu Büyükelçi Ponsoby'nin 1838 tarihli bir mektubundan biliyoruz. Ancak Sandison, eğer geçen süre içinde boşanmamışsa, bu ilişkisinden söz etmemekte ama Fransız görevlinin bir Ermeni ile evli olduğunu belirtmektedir. Bkz. P.R.O., F.O., 78/329 B: Ponsoby'den Palmerston'a 16 Ocak 1838 tarihli mektup.

Kamusal ya da özel herhangi bir kurumdan düzenli gelir elde edip etmedikleri şeklindeki bir soruya İngiliz konsoloslarının 2'si "kamusal ya da özel hiçbir kurumdan düzenli gelirim yoktur" şeklinde cevap verirken, Selanik Konsolosu Charles Blunt *Lloyd*'un acentesi olduğunu ancak bu görevi karşılığında son beş yılda ücret değil de defolu malların satışından yüzde aldığını, bunun da yıllık 20 £ mertebesinde bir şey olduğunu; Yafa'daki konsolos Assaad Kayat *Lloyd*'un acenteliğini yaptığını; Kahire'deki Konsolos Alfred S. Walne *East India Company*'nin acenteliğini yaptığını ve bu işten yılda 425 £ kazandığını; Varna'daki konsolos Edward Neale, *Lloyd*'un acentesi olarak "herhangi kamusal ya da özel bir kurumdan ücret almadığını"!; Çanakkale'deki konsolos F. W. Calvert *Lloyd* acenteliği nedeniyle yılda yaklaşık 250 £ kazandığını beyan etmektedir. Fransız ve Avusturya konsolosları arasında, Rodos'taki konsolos yardımcısı *Messageries Imperiale*'in, Avusturya konsolos yardımcısı ise Avusturya *Lloyd* Şirketi'nin temsilcisidir. Hanya'daki Avusturya konsolosu keza *Lloyd* Şirketi'nin acentesidir; Halep'teki Fransız konsolosu ayrıca Sardinya, Avusturya konsolosu ise Danimarka konsolosluklarını yürütmektedir; Kudüs'teki Avusturya konsolosu *Lloyd*'un temsilcisidir; Yafa'daki Fransız konsolosu *Messageries Imperiale*'in acentesidir; Kahire'deki Avusturya Konsolosu ayrıca Rusya konsolos yardımcılığını yürütmektedir; Tunus'taki Avusturya konsolosu *Lloyd*'un acentesidir; Varna'daki Fransız konsolosu *Messageries Imperiale*'in temsilcisidir; Preveze'deki Avusturya konsolosu *Lloyd* şirketince istihdam edilmektedir; Samsun'daki Avusturyalı aynı zamanda *Lloyd*'un acentesidir, bu işten yılda yaklaşık 500 £ kazanmaktadır ve ayrıca kentteki yabancılar postahanesinin müdürüdür; Çanakkale'deki Fransız konsolos yardımcısı yabancılar postahanesinin müdürüdür ve yılda 100 £ kazanmaktadır, Avusturya konsolos yardımcısı ise *Lloyd* şirketinin temsilcisidir ve yılda yaklaşık 150 £ kazanmaktadır.

Konsolosluklarda istihdam edilen ve sayıları Tablo 4'ün üçüncü sütununda gösterilen personele ilişkin bilgilerden hareketle şu genellemeler yapılabilir. Konsolos yardımcıları, kan-

çılar ve kâtipler genellikle İngiliz uyruklulardan ya da Levantenlerden; dragomanlar Levantenlerden ya da gayrimüslim Osmanlı tebası arasından, kavaslar ise hemen hemen her zaman Müslüman Osmanlı tebasından seçilmektedir. Birinci ve ikinci gruba girenlerin ücretleri kimi durumlarda ve yerlerde İngiliz hükümeti tarafından, kimi durumlarda bizzat konsolos tarafından ödenmektedir; buna karşılık kavaslar genellikle konsolos tarafından istihdam edilmektedir. Birinci gruba girenlerin yıllık net ücretleri muhtemelen iş yüküne ve konsolosluk biriminin bulunduğu yerdeki geçim koşulları vs. bağlı olarak büyük farklılık gösterebilmekte, 50-350 £ arasında değişmekte; ikinci gruba girenlerin ücretleri 25-125 £ arasında oynamakta, kavaslar ise yılda 10-40 £ arasında ücret almaktadır. Fransa ve Avusturya konsolosluklarında istihdam edilen benzer görevlilerin ücretleri Manastır dışındaki yerlerde genellikle daha yüksektir; istisnai durumlarda, Hanya'da olduğu gibi, iki kat daha fazla olabilmektedir.

İngiliz konsolosluklarında çalışanların eğitim durumları hakkında ayrıntılı bilgimiz yok. Ancak yerli ve Batı dilleri konusundaki becerilerinin ileri boyutlarda olduğu söylenebilir. O kadar ki, Manastır konsolosluğunda çalışanların İngilizce bilmemeleri gibi garip durumlarla karşılaşılsa da, konsoloslukların üst düzey görevlilerinin yaklaşık yarısının 3 ve daha fazla Batı dilini bildikleri, yerel dillere bir hayli hakim oldukları anlaşılmaktadır. Dil konusunuda Fransız ve Avusturyalı rakiplerinden ileri oldukları genellikle İngilizler tarafından da kabul edilmektedir.

İngilizlerin konsolosluk, konsolos yardımcılığı ya da konsolosluk ajanlığı bulundurdukları yerlerde, genellikle Avusturya ve Fransızların da eşit düzeyde temsilci bulundurdukları görülmektedir. Ancak bunun kimi istisnaları yok değildir. İngiliz başkonsolos ve konsoloslarının genel kanısı, Fransız ve Avusturya konsolosluk sisteminin daha örgütlü, eğitim açısından daha yetkin ve maddi yönden tatminlerinin ise daha yüksek olduğu yolundadır. Avusturyalıların bu görevlere atama yaparken hukuk bilgisine özel önem verdikleri, Fransızların ise kuralları oldukça

belli bir kariyer sistemini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, İngiliz konsoloslarına rakiplerinin konsolosluk sistemi hakkında ne düşündükleri yolunda sorulan bir soruya verilen cevaplarda, "Fransız ve Avusturya konsolosluk sistemleri iyidir, ama herhalde bizimki daha iyidir" diye cevap veren Trabzon Konsolosu F. J. Stevens dışında, diğer tüm başkonsolos ve konsoloslar, Avusturya ve Fransız konsolosluklarının eğitim, atama ve ücretler yönünden daha iyi olduğunu, İskenderiye ve İzmir konsoloslarının ifadeleriyle "Doğu'daki en iyi konsolosluk sisteminin Fransızlarınki olduğunu" belirtmişlerdir. İngilizler bunun nedenini genellikle Fransızların daha profesyonel ve iyi işleyen bir sisteme sahip olmalarına, başları sıkıştığında müracaat edebilecekleri bir *nomenclature*'ün oluşmuş olmasına bağlamak eğilimindedirler. Bununla birlikte belki de en doğru değerlendirmeyi Varna Konsolosu Edward St. Johns Neale yapmaktadır:

> "...dragomanlar konusunda [onlarınkilerle bizimkiler arasında] elle tutulur hiçbir fark yoktur; Levant'ta konsoloslukların olağan işleri bunlar tarafından yürütülür. [Dragomanlar] hangi sistem içinde istihdam edilirlerse edilsinler ve kendilerine hangi gelişme olanakları sunulursa sunulsun ulusal özelliklerini ve davranış kalıplarını muhafaza eden Ermeniler ya da Rumlardır."[42]

Bu aşamada, İngiltere'nin İstanbul ve İzmir'deki iki büyük ve önemli konsolosluğu hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi aktarmak yararlı olabilir. Ancak daha önce, İngiliz konsolosluklarının 1856 yılındaki durumu hakkında Büyükelçi Stratford Canning'in Dışişleri'ne sunduğu, daha önce değinilen rapordaki bir saptamasına göndermede bulunmak yararlı olabilir. Canning, bir konsolosun hareket alanının dar olduğuna, bununla birlikte konsolosun, özellikle Osmanlı mülkünde kendi basiretine terk edilemeyecek kadar da büyük bir adam olduğuna işaret ediyor ve şu görüşlere yer veriyordu:

---

42 F. O. *Confidential Prints*, No 724: "Returns to Foreign Office Circular dated April 14, 1856 Relative to the Condition & Efficiency of the British Consular Service in the Ottoman Empire", 1856, s. 117.

"İşlerin doğal akışı içinde bir konslosun etkinliği, istihdam ettiği kişilerin niteliklerine bağlıdır...[konsolos yardımcısından, dragoman ve kavasa kadar] bu kişilerdeki en önemli kişilik özelliği ise sadakattir... bu niteliğe sahip değillerse, yalnızca işe yaramaz değil, aynı zamanda tehlikelidirler.... Özellikle dragomanın iyi seçilmesi ve izlenmesi gerekir. Onun dalaveresi, en etkilisi olduğu için, en kolay pazarlanan türdendir ve onun vereceği zararlar önemli sonuçlar doğurur."[43]

Tecrübeli büyükelçi, konsolosluklarda, kavaslar dışındaki tüm görevlilerin mümkün olduğunca Britanya uyrukları ya da Avrupalılar arasından seçilmesini, seçim konusunda daha titiz davranılmasını, çalışanlara daha iyi ücret ve iyi hizmetin ödülü olarak ilerleme şansı tanınmasını önermektedir.

Majestelerinin Dersaadet'teki Başkonsolosluğu (1856)[44]

1856 yılında İstanbul Başkonsolosu A. Carlton Cumberbatch'dır. Kendisi Londra'da doğmuş ve Eton Koleji'nde eğitim görmüştür. Fransızca ve İtalyanca'yı iyi bilmekte; çağdaş Yunanca'yı okuyup konuşabilmekte ama yazamamakta, Türkçe'yi ise anlamakta ve günlük konuşmalarda kullanabilmektedir. Yılda net olarak eline 1.800 £ geçmektedir, ticaretle uğraşmamaktadır; ortaklık ya da başka bir biçimde yerel çıkarlarla herhangi bir ilişkisi bulunmadığı gibi, herhangi bir gayrimenkule de sahip değildir. Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulması gibi işlerde, diğer büyük devletler konsoloslarıyla birlikte aktif olarak çalışmak dışında, kamusal ya da özel herhangi bir kuruluşla ilişkisi ve buralardan sağladığı geliri yoktur.

Daha önce (1826-1828 yıllarında) Paris'teki İngiltere başkonsolosluğunda ve izleyen iki yıl da Londra'da Dışişleri Bakanlığı'nda görev yaptıktan sonra İstanbul'a konsolos yardımcı-

43 F. O. *Confidential Prints*, No 724: Lord Stratford de Redcliffe'ten Clarendon Earl'üne, İstanbul, 30 Ocak 1857 tarihli mektup, s. 171.

44 İstanbul başkonsolosluğu ile ilgili bilgiler, aksi belirtilmedikçe, F. O. *Confidential Prints*, No 724, s. 139-148'den aktarılmaktadır.

sı olarak atanmış ve bu görevini 1834 yılına kadar sürdürmüştür. Bu tarihten sonra yaklaşık onbir yıl konsolos yardımcısı ve kançılar olarak İstanbul'da çalışmış ve 1845 yılı Mayıs'ında Dersaadet'e başkonsolos olarak atanmıştır.[45] Arkasında "Koca Elçi" Stratford Canning'in desteği vardır, ama bir süre Sadrazam Reşid Paşa'ya sekreterlik görevi yapmış olan Fransız başkonsolusunun konumuna gıpta etmektedir. Kırım Savaşı yıllarında, Islahat Fermanı'nın hazırlanışında ve özellikle de İstanbul'daki ilk belediye teşkilatının, "Altıncı Daire-i Belediye"nin oluşturulması hazırlıklarında aktif roller üstlenmiştir.[46]

İstanbul'da Galata Kulesi yakınlarında yeni bir konsolosluk binası, Bahriye Hastahanesi ve zindan yapılması da Cumberbatch dönemindedir. İzmir'den sonra İstanbul'da da 1840 yılında bir Bahriye Hastahanesi kurulmuştu. Yeni konsolosluk binası ve hastahane için girişimlere 1840'ların ikinci yarısında başlandı. Bir arsa bulundu, majestelerinin hassa mimarlarından J. W. Smith yeri beğendiğini bildirdi.[47] Bulunan arsanın satın alınmasında, aşırı fiyat yükseltme vs. gibi kimi engeller aşıldıktan sonra (arsa 1850 Eylül'ünde 3.569 £'e satın alındı) yaklaşık 14.000 £'e mal olacak bir konsolosluk, hastahane ve hapishane kompleksinin yapımına girişildi. Hastahanenin inşaat masraflarını karşılamak üzere limana giren İngiliz gemilerinden ton başına bir *peni* alınması kararlaştırılır.[48] Kırım Savaşı sırasında yeni hastahane binasına geçildiğini düşünmek yanlış olmaz. Yüzyılın son çeyreğine girerken 5 yataklı, 8 koğuşlu, ikisi doktor, 11 görevlinin çalıştığı, İstanbul'un önde gelen hastahanelerinden birisiydi.[49]

Cumberbatch'ın başkonsolosluk yetki alanında, yani Dersaadet'te konuşulan başlıca diller Fransızca, İtalyanca, Türkçe ve

45 F. O. *Confidential Prints*, No 724, s. 139.

46 İngiliz başkonsolosunun bu bağlamdaki etkinliği için Bkz. Steven T. Rosenthal, *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1980, s. 125-139.

47 P. R. O., F. O., 78/978: Smith'ten C. Cumberbatch'a 29 Ocak 1849 tarihli yazı.

48 P. R. O., F. O., 78/978: "Consular Home at Constantinople, 1847-1853"

49 Nuran Yıldırım, "İngiliz Hastahanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul, 1994, s. 173.

Rumca'dır. Avrupalılar arasındaki günlük iletişimde ve ticari ilişkilerde ve hukuki meselelerle resmi yazışmalarda Fransızca ve İtalyanca kullanılmaktadır. Türkçe, günlük hayatın akışı içinde, Türklerle olan ticari münasebetlerde ve Osmanlı yetkilileri ve mahkemeleriyle olan iletişimde kullanılan dildir. İstanbul'da çok sayıda Rum ve İyon Adaları'ndan gelmiş olan Britanya uyruklu kişi bulunduğu için Rumca da gereklidir.

Cumberbatch'ın yönetimindeki başkonsolosluk örgütünde, kendisinden başka, 29 kişi çalışmaktadır. Başkonsolosluk, her birinin başında birer konsolos yardımcısının bulunduğu üç birim halinde örgütlenmiştir. Buna göre, konsolos yardımcısı, kançılar ve sicil memuru George Bourchier Ward, gerektiğinde başkonsolosa vekâlet etmekte, hukuk davalarında başkonsolosun verdiği talimatları uygulamakta, tüm hukuk davalarının kaydını tutmakta, davalara konu olan para ve kıymetli eşyanın izini sürmekte, her türlü noterlik işlevini yerine getirmekte, büyükelçilik gayrimenkulleriyle ilgili işlerle ilgilenmekte, pasaport işlemlerini yürütmektedir. George B. Ward, 1819 yılında Malta'da doğmuş bir Britanya uyruğudur. Malta ve Cenevre'de eğitim görmüştür ve 18 yıldan fazla bir süredir Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapmaktadır. İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'yı okuyup, yazıp konuşabilmektedir. Rumca ve Türkçe'ye aşinadır. Dört yıl kadar Çanakkale konsolosluğunda kâtip olarak çalışmış, ondört yıldan beri İstanbul'daki görevini sürdürmektedir. 1856 yılı başında konsolos yardımcısı kançılar olarak atanmıştır. Yıllık net geleri 840 £'dir. Ne başkonsolosla ne de yerel otoritelerler herhangi bir menfaat ilişkisi içindedir. Yönetimi altındaki kançılaryada bir başkâtip, bir sicil memuru, bir arşivci, ikisi tebyiz kâtibi (*copying clerk*) olmak üzere üç kâtip, iki evrak memuru ve iki kavas, toplam dokuz kişi çalışmaktadır.

Başkâtip Spiridione Iovovich Stratimirovich, başkonsolos ve konsolos yardımcısı kançılardan aldığı yetkiyle işleri yürütmekte; başlıca, İtalyanca görülen davalarla ilgilenmekte, envanter, satış, vasiyetname tanzimi gibi işlere bakmaktadır. Kendileri Fransızca, İtalyanca, Yunanca ve Slovence bilmekte-

dir. İngilizce'ye okuma ve konuşma düzeyinde hakimdir. Yıllık net geliri 120 £'dir.

Arşivci David de Castro, tüm kayıtları tutmakta, hukuk davaları ve noterlikle ilgili belgeleri hazırlamaktadır. İtalyanca ve Fransızca'yı iyi bilmekte, İbranice'yi anlamakta, Rumca, Türkçe ve İspanyolca'yı konuşabilmektedir. Yıllık net kazancı 102 £'dir.

Kâtip Achilles Palmieri İtalyanca, İngilizce, Fransızca ve Malta dilini iyi bilmekte, Arapça, Almanca ve Rumca'yı okuyup anlayabilmektedir. İngilizce gerektiren işlere bakmakta, ödemelere ilişkin kayıtları tutmakta, İngilizce gerektiren yargılama ve noterlik işleriyle ilgilenmekte ve hepsinden önemlisi İngiliz uyruklarının kayıtlarını tutmaktadır. Yıllık net geliri 102 £'dir.

Tebyiz kâtibi Felix Mercenier, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Rumca yürütülen işlemleri temize çekmekte, noterlik işlerine de bakmaktadır. İngilizce'den başka Fransızca ve İtalyanca bilmektedir, Rumca'yı okuyup konuşabilmekte, Türkçe'yi ise yalnızca konuşmaktadır.Yıllık net geliri 78 £'dir.

Diğer tebyiz kâtibi Giorgio Melides, esas itibariyle pasaport işlerine bakmakta, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Rumca evrakı da temize çekebilmektedir. Rumca, Fransızca, İtalyanca ve Türkçe'yi okuyup yazmakta, İngilzce'yi okuyup anlayabilmektedir. Yıllık geliri 63 £'dir.

Konsolosluğun kapıcısı ve ulağı Giorgio Rossolato, harçları toplamakta, büro ve kırtasiye işlerini yürütmektedir. Rumca, İtalyanca, Fransızca, Türkçe ve İspanyolca konuşabilmektedir. Yıllık ücreti 63 £'dir.

Diğer ulak Giorgio Chevalier celp ve davetiye işlerini ve resmi iletişimi yürütmektedir. İtalyanca, Malta dili ve biraz İngilizce bilmektedir. Yıllık geliri 48 £'dir.

İbrahim ve Halil adlarındaki iki kavas, güvenlik görevlisi ve ulak olarak istihdam edilmekte ve alt düzeydeki Osmanlı yetkilileriyle iletişimde kendilerinden yararlanılmaktadır. Her ikisi de yalnızca Türkçe konuşmaktadırlar. Her ikisinin de yıllık ücreti 30'ar £'dir.

İstanbul başkonsolosluğunun ikinci birimi, başında ikinci konsolos yardımcısı Frank Ringler Drummond Hay'in bulunduğu Gemicilik Bölümü'dür. İkinci konsolos yardımcısı Drummond Hay, İngilizce, Fransızca ve İspanyolca bilir, İtalyanca ve Arapça'yı da okur ve konuşur. Yıllık net geliri 455 £'dir. Majestelerinin Dışişleri Bakanı tarafından atanmış olan Drummond Hay'in emrinde bir başkâtip, dört kâtip ve bir güvenlik görevlisi/ulaktan oluşan altı kişilik bir ekip çalışmaktadır.

Başkâtip William Williams Evans yalnızca İngilizce bilir, uzmanlık alanı muhasebedir. Yılda net 300 £ ücret alır.

Kâtip Nicholas George Cartali, limana giren ve ayrılan gemilerin kayıtlarını tutar, konsolosluk haklarını (harçlarını) toplar, gerekli protestonameleri kaleme alır ve yerine ulaştırır, bunların kayıtlarını tutar ve Bahriye Hastahanesi'nin işleriyle ilgilenir. İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Yunanca'yı iyi bilir; biraz da Türkçe konuşur. Aylık net geliri 2.000 kuruştur (yılda 184 £).

Diğer kâtip William Thomas Simpson, İngilizce bilir; Fransızca, İtalyanca ve Almanca'yı orta düzeyde konuşur, esas itibariyle gemicilikle ve Britanya Deniz Hastahanesi'nin evrakını temize çekmekle uğraşır. Aylık net geliri 14 £'dir (yılda 168 £).

Kâtip Arthur Bernard Hadley, gemilerdeki hizmet sözleşmelerinin temize çekilmesi işiyle uğraşır. İtalyanca ve İngilizce bilir, Fransızca ve Hintçe konuşur. Aylık ücreti 8 £, 7 Şilin, 6 Peni'dir (yılda 100 £).

Kâtip Charles William Hoyland, tanık ifadelerini yazıp temize çekme ve genel olarak büro işleriyle uğraşır. İngilizce bilir, Fransızca'yı da konuşur. Aylık net ücreti 8 £, 7 Şilin, 6 Peni'dir (yılda 100 £).

Güvenlik görevlisi/ulak Ömer Ağa, Türkçe'den başka dil bilmez; ayda net 300 kuruş maaş alır (yılda 28 £).

Majestelerinin İstanbul başkonsolosluğunun üçüncü birimi, başında üçüncü yardımcı konsolos Robert William Cumberbatch'ın bulunduğu Bahriye Mahkemeleri bölümüdür. Cumberbatch Jr. İngiliz Dışişleri Bakanı tarafından geçici olarak bu göreve atanmıştır, Bahriye Mahkemesi'ndeki işlere nezaret

eder, bunların kayıtlarını tutar, hapishane de onun yönetimindedir. İngilizce, Fransızca, İtalyanca bilir, Türkçe'yi iyi, Rumca'yı orta derecede konuşur. Oniki yıllık birikimi vardır ve yıllık net geliri 455 £'dir. Emrinde kâtip, dragoman, liman reisi, polis ve hapishane müdürü de aralarında olmak üzere 11 kişi çalışmaktadır.

Thomas Sampson Jago tebyiz kâtibidir, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca bilir; yılda 168 £ ücret alır.

Lambro Trojano, doğrudan başkonsolosa bağlı olarak çalışır; Yunanca ve İtalyanca bilir, İngilizce ve Türkçe'yi sınırlı düzeyde anlar ve konuşur. Yıllık geliri 200 £'dir. Görevi, İyonyalıları ilgilendiren hukuk davalarında ve ceza kovuşturmalarında bilgi ve delil toplamak ve davaların hazırlanmasında yardımcı olmaktır.

Dr. William Parnes, İngiliz ve Maltalıları ilgilendiren dava ve kovuşturmalarda başkonsolosun talimatı doğrusunda görev yapar. Hukuk bilgisinin yanı sıra İngilizce, İtalyanca ve Malta dilini iyi bilir; yıllık geliri 200 £'dir.

Dragoman Vincent Mark Alishan İstanbullu'dur, Liman Odası ve Zaptiye Mahkemesi'ndeki muraſaalarda İngiliz ve İyonyalılar'a yardım eder ve konsoloslukla yerel otoriteler arasındaki iletişimi yürütür. İngilizce, Türkçe, Fransızca, İtalyanca ve Ermenice bilir, Rumca'yı konuşur. Paris'teki bir Ermeni Katolik Okulu'nda eğitim görmüştür. Yıllık geliri 200 £'dir.

Dragoman Constantine Stavrides İstanbullu'dur, Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdır, Bursa'da eğitim görmüş daha önce Babıali Tercüme Odası'nda ve Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın hizmetinde bulunmuştur. İngiliz büyükelçisi tarafından bu göreve getirilmiş olan Stavrides Türkçe, Farsça, Yunanca, Fransızca ve İtalyanca bilir ve yıllık geliri 200 £'dir.

Charles Tucker, majestelerinin başkonsolosu tarafından atanmış Liman Reisi'dir (*Harbour Master*). Türkçe bilgisi son derece iyidir ayrıca, İngilizce, Yunanca, İtalyanca ve Almanca bilir. Kırım Savaşı sırasında Sir H. Vivian'a tercümanlık yapmıştır. Görevi İngiliz gemilerinin limandaki tüm sorunlarıyla ilgilenmektir. Yıllık net geliri 178 £'dir.

Polis memuru William William daha önce Londra polisinde görev yapmıştır, Dışişleri Bakanlığı'nca bu göreve atanmıştır. Yıllık geliri 102 sterlindir.

Başkonsolos tarafından atanmış olan hapishane müdürü (zindancı) Robert Stevens'ın yıllık geliri 82 £, 2 Şilin, 6 Peni'dir.

Güvenlik görevlisi ve ulak olarak çalışan İzzet ve Mehmet'in ücretleri büyükelçilik tarafından ödenir, ancak başkonsolosluk tarafından kendilerine 7 £ değerinde takım elbise ya da bunun karşılığı olan para verilir.

Temizlik işlerinden sorumlu olan Ovannes'in yıllık geliri 40 £'dir.

Majestelerinin konsolosluklarında çalışanların atamalarının üç değişik merci tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Başkonsolos, konsolos ve konsolos yardımcılarının yanı sıra kimi özel görevliler Dışişleri Bakanlığı'nca, orta düzey görevliler ve hizmetliler, başkonsolos ya da konsoloslarca, dragomanlar vb. kimi görevliler de büyükelçilikçe atanmaktadır. Dolayısıyla çalışanlar maaşlarını da farklı kaynaklardan almaktadırlar. Bununla birlikte konsolos ve konsolos yardımcıları kançılarya harçlarından da pay almakta, çalıştırdıkları kâtip, ulak, kavas gibi görevlilerin maaşını bu kaynaktan ödemekte, arta kalan gelir maaşlarına eklenmektedir. Örneğin, Konsolos Yardımcısı ve Kançılar George Bourchier Ward'ın 1856 yılındaki brüt yıllık ücreti 400 £'dir. Bundan 60 £ gelir vergisi vs. kesilmektedir. Konsolusluk ya da kançılarya harçlarından elde ettiği yıllık gelir 1.400 £'dir. Bu miktarın 806 £'ini tam ve yarı zamanlı görevlilerin istihdamı için harcamakta, 94 £'ini ise ısınma, kırtasiye, matbaa giderleri ve diğer ofis harcamaları için kullanmakta, dolayısıyla eline net olarak yılda 840 (340+500) £ geçmektedir.[50]

Bu ücretlerin ne anlama geldiği, nasıl bir satınalma gücünü ifade ettiği konusunda bir fikir edinebilmek için şunlar söylenebilir. Bir kere 1839 ile 1914 yılları arasında 1 £'in Osmanlı lirasi cinsinden değeri 104-110 kuruş arasında değişmiştir.[51]

50 F. O. *Confidential Prints*, No 724, s. 142.

51 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988, s. 206 ve 211.

Öte yandan 1850-1859 yılları arasında –seçilmiş sektörlerde– Osmanlı nominal ücretleri 15.6 peni mertebesinde iken, İngiliz nominal ücretleri 40.0 peni mertebesindedir.[52] Demek ki bir İngiliz işçisinin Osmanlı işçisine göre neredeyse üç kat daha fazla bir satınalma gücüne sahip olduğu düşünülebilir. Osmanlı ve İngiliz kamu görevlileri arasında benzer bir satınalma gücü farklılığının bulunması da doğal sayılabilir. İngiltere'nin İstanbul'daki başkonsolosluğunda her düzeyde çalışanların ücretleri doğal olarak, taşradaki konsolosluklarda çalışanlardan daha yüksektir. Bununla birlikte, tüm ülkedeki başkonsolosluk, konsolosluk ve yardımcı konsolosluklardaki görevlilerin *aylık* ücretleri, yaklaşık olarak, başkonsoloslar için 150-80, konsoloslar için 70-17, başkâtipler için 25-10, kâtipler için 16-5, koruma görevlileri ve ulaklar için 4-2.5, kavaslar için ise 3.5-2.5 £ ya da Osmanlı lirası mertebesindedir. İstanbul'daki görevlilerin ücretleri, yukarıda aktarılan bilgilerin ışığında, kuşkusuz bu sayıların üst sınırlarına yakındır. Yakın yıllarda (1861), Londra'da, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndaki bir başkâtibin aylık geliri 120, kıdemli kâtiplerinki 58-70, yardımcı kâtiplerle mesleğe yeni girmiş olanların aylığı ise 8-50 £ arasında değişmektedir.[53] Bu duruma göre, İstanbul başkonsolosu bakanlık müsteşarı düzeyinde maaş almakta, konsolosların bir kısmı kıdemli kâtipler, bir kısmı da yardımcı kâtipler düzeyinde aylık almaktadırlar. Koruma görevlisi, ulak ve kavaslar ise, ayda 2-4 £ arasında ücret almaktadırlar. Aynı yıllarda, sözü edilen konsolosların görev yaptığı Bursa, Diyarbakır, Halep, Beyrut gibi kimi kentlerde bir taşçı ustasının ya da marangozun günlük ücretinin 6-14 kuruş olduğu[54] dikkate alınır ve bir zanaatkârın ayda 25 gün çalıştığı varsayılırsa, bir marangozun ya da taşçı ustasının aylığı 1.5-3.5 lira arasında oynamaktadır

52 Gündüz Ökçün, Korkut Boratav, Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839/1913)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 758.

53 Zara S. Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969, s. 4.

54 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, The University of Chicago Press, 1980, s. 40.

ki, konsolosluklardaki hizmetlilerin kalifiye bir ustadan çok kazandıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan, 1864 ve 1869 yılları için Osmanlı Hariciye Nezareti'ndeki (bilinen) ortalama (*mean*) ve ortanca (*median*) aylıkların sırasıyla 4.358 ve 2.600 altın kuruş olduğu[55] dikkate alınırsa, başkonsolos, konsolos ve bazı büyük yerlerdeki konsolos yardımcıları dışında, İngiliz konsolusluklarında çalışanların önemlice bir kesiminin Osmanlı Hariciye Nezareti'ndeki görevlilerin ortalama ve ortanca maaşlarının altında bir gelire sahip oldukları görülmektedir!

Majestelerinin İzmir Konsolosluğu (1856)[56]

İzmir'deki konsolosluk, *Levant Company* günlerinden müdevver, en eski ve büyük konsolosluklardan birisiydi. İzmir, Ayvalık, Antalya, Sisam Adası ve Kuşadası gibi konsolos yardımcılıklarının bağlı olduğu, 17. yüzyılın başından beri düzenli olarak konsolos atanan ve İngiliz tacirlerinin sürekli olarak yerleşip yaşadığı bir kentti. 1856 yılında konsolosluğun başında R. W. Brant bulunuyordu ama ağır hastaydı ve 25 Temmuz 1856 tarihinde İzmir'de ölecekti. Kentte Fransa 1847'den, Avusturya ise 1854'ten beri başkonsolosluk düzeyinde temsil ediliyordu. İzmir konsolosluk bölgesinde konuşulan başlıca diller Türkçe, Rumca, Fransızca ve İtalyanca'ydı. Müteveffa Konsolos Brant, Rumca, Fransızca ve İtalyanca biliyordu. Avusturyalı meslektaşı ana dili dışında Fransızca, İtalyanca ve Türkçe'ye hakim iken, Fransız başkonsolosu kendi dili dışında yalnızca İspanyolca konuşuyordu.

Müteveffa konsolosa vekalet eden konsolos G. D. Vedova'nın verdiği bilgilere göre, Brant'ın net yıllık geliri 700 £'di. Oysa Fransız başkonsolosun geliri Brant'ınkinden 100 £ daha fazla iken, Avusturya başkonsolosunun yıllık net geliri 100 £ daha azdı. Konsolos Brant, statüsü gereği ticaret yapmaya me-

---

55 Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1989, s. 356-358.

56 İzmir konsolosluğu ile ilgili bilgiler, aksi belirtilmedikçe, F. O. *Confidential Prints*, No 724, s. 107-112'den aktarılmaktadır.

zun değildi. Yerel ahali ile çıkar ilişkisi içinde değildi yalnızca bir yazlığı vardı. Aynı durum Fransız ve Avusturyalılar için de geçerliydi. Ne İngiliz konsolos ne de Fransız ve Avusturya başkonsoloslarının acentelik ya da temsilcilik gibi herhangi bir görevleri yoktu.

İzmir konsolosluğunda Konsolos Brant'tan başka 10 kişi çalışıyordu. (Bu arada, Balta Karabet ve Baltazar adlı iki Osmanlı tebası, "fahri tercüman" olarak konsolosluğa hizmet veriyor, karşılığında maaş almıyor; kendilerine sağlanan İngiliz diplomatik himayesi ile yetiniyorlardı.) Bunlardan konsolos yardımcısı ve kançılar ile birinci, ikinci ve üçüncü dragomanlar maaşlarını majestelerinin hükümetinden alıyor, geriye kalan görevlilerin maaşları konsolosluk harçlarından karşılanıyordu. Bu duruma göre, 38 yıllık kıdemi olan Venedik uyruklu, Katolik, Cizvit Koleji mezunu konsolos yardımcısı ve kançılar G. D. Vedova'nın yıllık net geleri 250 £'di. Kendisi İngilizce, Fransızca, İtalyanca biliyor ve Rumca'yı konuşabiliyordu. Birinci dragoman John Chumarian Osmanlı tebasıydı; Türkçe, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Rumca ve Ermenice biliyor ve yılda net 270 £ kazanıyordu. İkinci dragoman Luca Kirkor da Osmanlı tebasıydı, Türkçe, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Rumca ve Ermenice biliyor ve yılda 160 £ kazanıyordu. Osmanlı uyruğundaki üçüncü dragoman Kirkor Chumarian ise Türkçe ve Ermenice'nin yanı sıra İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Rumca'ya hakimdi, yıllık net geliri 100 £'di. Maaşı konsolosluk harçlarıyla karşılanan başkâtip Stephen Joly, Britanya uyrukluydu Protestan'dı ve İngiltere'de öğrenim görmüştü. Fransızca'yı iyi düzeyde biliyor, İtalyanca, Rumca ve Türkçe konuşabiliyordu. Yıllık net geliri 175 £'di. Kâtip Matteo Roissi Avusturya tebasıydı, Katolik'ti ve Cizvit Koleji'nde eğitim görmüştü. Fransızca ve İtalyanca biliyor, Rumca ve Türkçe konuşuyordu. Yıllık net geliri 175 £'di. Tebyiz kâtibi Guiseppe Capogrosso İngilizce bilmiyor, iyi düzeyde İtalyanca ve Rumca biliyordu. Yıllık geliri 45 £'di. Kavaslar Ali ve Mehmet, yılda 15'er £ kazanıyorlar ve aylıklarını majestelerinin hükümetinden alıyorlardı Kançılaryanın hizmetlerini gören, güvenlik görevlisi ve ulak Giovanni

Burbachi, gelirini konsolosluk harçlarından ayrılan paradan elde ediyor ve yılda 12 £ kazanıyordu.

Konsolosluğa bağlı yardımcı konsoloslardan Ayvalık Konsolosu Petala Marato, Kefalonyalı eski bir denizciydi; Antalya Konsolos Yardımcısı John Purdie Britanya uyruğu idi, yıllık 100 £ olan maaşını majestelerinin hükümetinden alıyordu, ayrıca ticaretle uğraşmasına izin veriliyordu; Sisam Adası'ndaki Konsolos Gregoria Luigi Marc, Selanik doğumluydu ve Fransa'nın diplomatik koruması altındaydı; Kuşadası'daki Konsolos Yardımcısı Xenophon Alexachi şehrin yerlisiydi ve Yunanistan'ın diplomatik himayesinden yararlanıyordu.

Diğer kentlerdeki İngiliz konsolosluklarında da İstanbul ve İzmir'de görülen mozaiğin var olduğunu, istihdam ve ücret yönünden benzer bir yapının geçerli olduğunu, eğitim yönünden fark görülmemekle birlikte çalışanların bildikleri diller yönünden yerel dillerin farklılıklar yarattığını söyleyebiliriz.

1857'den 1871'e İngiliz Konsolosluklari

> Ve İngiltere elçileri tacirlerinin himayat olunmak için memalik-i mahrusada nasb ve tayin eyledikleri konsolosları asla habs olunmayup kendülerin aramıyalar ve def' olunmayalar ve her ne makule davaları olur ise südde-i saadete arz olunup İngiltere elçileri cevap vireler.*

1850'lerin başında itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz varlığı her anlamda ciddi bir artış gösterecektir. Kırım Savaşı'ndaki "silah arkadaşlığı", Osmanlıların toprak bütünlüğünü korumanın bir süre için İngiliz dış politikasının öncelikleri arasına alınmış olması, 1854'te başlayan dış borçlanma, Paris Kongresi (1856) ile Osmanlı reformlarının gözcülüğünü başta

(*) That the Consuls appointed by the English Ambassador in our sacred dominions for the protection of their merchants, shall never under any pretence, be imprisoned, nor their houses sealed, nor themselves sent away; but all suits or differences in which they may be involved shall be represented to our Sublime Porte, where their Ambassadors will answer for them.

İngiltere olmak üzere "düvel-i muazzama"nın kendisine iş edinmesi ve gerek Britanya uyruklarının gerekse Britanya diplomatik himayesi elde eden Osmanlı uyruklarının çok hızlı bir şekilde artışı ve bu uğurda bir "konsolosluklar arası üstünlük mücadelesinin" başlamış olması 1850 sonrasının gelişmelerinde rol oynayacaktır. Bütün bu etkenler ve özellikle de İngiliz uyruk ve himayesi altındaki kişilerin sayısının artışı, *extraterritoriality* sorununu hem Osmanlı hem de İngiltere yönünden ciddi olarak gündeme getiriyordu.

İşin Osmanlı yanına daha önce değinmiştik. Bizans'tan, Venedik ve Cenevizlilerden kalan bir uygulamayı Osmanlı sultanları da sürdürmüşler, ticaretin gelişmesi amacıyla ve "dostluk ve iyi niyet" gereği ve aslında karşılıklı olmak koşuluyla, ahidnamelerle yabancı ülke tacir ve konsoloslarına birtakım haklar tanımış, imtiyazlar vermişlerdi. Bu imtiyazlar "daha sonra hem genişletildi hem de tüm yabancılara yaygınlaştırıldı" demiştik. İş o hale geldi ki, yabancılarla imzalanan tüm anlaşmalarda, "Devlet-i aliyede en ziyade mazhar-ı imtiyaz olan devlet tebasına bahş edilecek muafiyyetin bila uhud (ahde gerek kalmaksızın) kaffesine şumulü olacaktır." türünden maddeler yer almaya başladı. Bir başka ifadeyle Avrupa devletlerinden herhangi birine anlaşmalarla ya da başka bir şekilde bir imtiyaz verildiğinde, diğer devletler ve tebaları da bundan yararlanıyordu. Öte yandan, "haric ez memleket" ya da teknik tabiriyle *extraterritoriality*'ye yol açan uygulamalar da aslında 17. ve 18. yüzyıllarda Fransa, Avusturya ve İngiltere'ye verilen ahidnamelerde yer alan aşağıdaki türden hükümlerin sonucuydu:[57]

H. 1086 (1675) İngilizlere verilen ahidnamede, "İngiltere elçileri tacirlerinin himaye olunmak için memalik-i mahrusada nasb ve tayin eyledikleri *konsolos* asla habs olunmayup, ve evleri mühürlenmeyüp kendülerin aramıyalar ve ref olunmaya ve her ne makule davaları olursa südde-i saadetime arz olunup İngiltere elçileri cevabın vereler." Aynı şekilde Fransa'ya verilen H. 1084 (1673) tarihli ahidnamede, benzer şu hüküm

57 Canik Mutasarrıfı Fraşerli Mehdi, *İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hazırası*, Samsun, Matbaa-yı Cemil, 1325 (1909), s. 2.

yer alıyordu: "Yine Françaluların *konsolosları* ile davası olanların hususu asitane-i saadetimde istima oluna" ve diğer bir maddede de, "Elçiler hizmetlerinde olan tercümanları, ola geldiği üzere haraçtan ve kasabiyeden ve sair tekâlif-i örfiyeden muaf olalar. Elçileri hizmetinde olan tercümanlar Françalulara inayet olunan muafiyet onların hakkında dahi mukarrer ola." Birinci Mahmut döneminde yine Fransa'ya verilen H. 1153 (1740) tarihli bir ahidnamede yer alan, "Tercümanların bir hususta taksiratları zuhur eder ise elçileri ve *konsolosları* tarafından tedib olunup aher tarafından rencide olunmayalar." Bu tür hükümler esas itibariyle elçiler, konsoloslar ve bunların tercümanlarını ilgilendiren hükümlerdi.

Yabancı tebasından olanların aralarındaki ve Osmanlı tebası ile olan ilişkilerinde uygulanacak hükümler de yine çeşitli tarihlerdeki ahidnamelerde yer alıyordu. İşte asıl bunlar *extraterritoriality* durumuna yol açıyordu. Buna göre, örneğin, "Françaluların birbiri arasında kan... vaki olur ise, elçileri ve *konsolosları* tedib edeler..."; "eğer birbiriyle nizaları olsa, elçileri ve *konsolosları* adetlerince görüp fasl ede, kimse mani olmaya..."; "...*konsolosların* ve tacirlerin sair milel-i nasârâ (Hıristiyan milletler) *konsolos* ve taciri ile beynlerinde dava vaki oldukta, tarafeynin rıza ve talepleri ile davaları asitane-i saadetimde mukim elçilerine havale olunmağa cevaz verilip...[tarafların bu konuda rızaları olmazsa] bu makule beynlerinde olan davayı vülat ve hükkâm ve kuzat ve zabitan ve gümrük ümanası bizler istima ederüz deyu cevap eylemiyeler..."; "...devlet-i aliyeye tabi olanlar Françalu ile dava sadedinde olduklarında müddeilerin şeri senedat ve temessükâtları olmadıkça davaları istima olunmaya..."; "...Françalulara tabi olanların devlet-i aliyeme tabi kimesnelerde ve reayasında vaki olan alacakları dava olundukta hükm olunup hasıl olan akçelerinden harac-ı mahkemeleri ve kezalik mübaşiriye ve ihzariyeleri dahi uhudname-i kadim mucibince yüz guruşta ikişer guruş olup ziyade talebiyle rencide olunmayalar..."; "...Françalu'dan memalik-i mahrusamda mütemekkin olanlar ve eğer müteehhil ve eğer bekârdan kimseler ise cizye metalibesiyle rencide olunmaya-

lar..."; "...taraf-ı mahkemeden ve devlet-i aliyem zabitanı canibinden ve ehl-i örf taifesinden Françalu olanların sakin oldukları haneye bila mucip cebren duhul olunmayıp, hanesine duhule hacet mes eylediği halde elçi ve *konsolos* bulunan yerlerde onlara ihbar ve taraflarından tayin olunan adamlar ile olduğu mahalle varılıp bu hususta hilafa hareket eder bulunursa ba'de-t-tahkik tedib olunalar"; "...memalik-i mahrusamın her ne mahallinde Çasar'e (Avusturya İmparatoru'na) tabi tüccardan biri merd olursa, anın emval ve eşyasına... dahl ve tariz ve vâzı'-ül-yed ile müsadere olunmayıp taraflarından kabzına memur olanlara zapt ettirile"; "...devlet-i aliyem tüccarının birisi memalik-i çasariyede vefat eyledikte emval ve eşyasına tariz olunmayıp beytülmalini devlet-i aliyem tarafından tayin olunan şehbender zapt eyleye"; "...devlet-i çasariye tebasından meclis-i şer'e ihzarları iktiza ettikte *konsolos* veya tercümanları marifetiyle ihzar oluna".[58]

Yabancılara sağlanan ayrıcalıklar ve bunların 19. yüzyılın sonundaki uygulaması üzerine ayrıntılı bir inceleme yapmış olan Canik Mutasarrıfı Fraşeli Mehdi Bey'in tespitlerine göre, ahidnamelerle verilen imtiyazlar aşağı yukarı bu kadardı. Şimdi bunlardan çok geniş bir *imperium in imperio* durumu çıkarılıyordu. Osmanlı yöneticileri de kuşkusuz bunun bir haksızlık olduğunu biliyorlar ama bu uygulamaya özellikle 1850'lerden itibaren karşı duramıyorlardı. Öte yandan İngilitere'nin mevzuatında da bu eski ahidname hükümlerinin nasıl uygulanacağı ve bundan azami istifadenin nasıl sağlanacağı konusunda boşluklar vardı. Dolayısıyla konsolosluklar majestelerinin hükümetince yönetilmeye başlandıktan sonra bu konudaki mevzuatın oluşturulmasına başlandı. Bu konudaki ilk girişimin 1843 tarihli *Foreign Jurisdiction Act* ve ona bağlı olarak yayınlanan Kraliyet Emirnameleri olduğunu belirtmiştik. Bu uygulamanın bir parçası olmak üzere, 1857 yılında İstanbul'da bir *Supreme Consular Court of the Levant* (Levant'ta Yüksek Konsolosluk Mahkemesi) ile İzmir'de bir "Hukuk Yardımcı Kon-

58 *A.g.e.*, s. 3-4.

solosluğu"[59] ihdas edilmişti. Her iki kuruluşun da başında meslekten gelen hukukçular bulunuyordu. Zaten İngiliz hükümetini bu önlemleri almaya iten neden, kendi uyruklarının ve himayeleri altındaki kişilerin ceza ve hukuk davalarını gören konsolosların hukuk formasyonuna sahip olmamaları ve bundan doğan sakıncalardı. Bu konuda 1864'te yapılan düzenlemeyi incelemeye geçmeden önce, şu kadarını söyleyebiliriz ki, Yüksek Konsolosluk Mahkemesi ve Hukuk Yardımcı Konsolosluğu gibi kurumlar ihdas etmenin amacı, meslekten hukukçu olmayan kişilerce (konsoloslar) yürütülen davaların sakıncalarını en aza indirmek, *ad hoc* görev yapan konsolosluk mahkemelerine bir "temyiz" mercii sağlamak ve böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya uyruklarıyla bu ülkenin himayesi altındaki kişilerin mağduriyetini önlemek ve elden geldiğince Osmanlı makamları ile gereksiz sürtüşmeleri ortadan kaldırmaktı.

Gözlem ve değerlendirmelerine daha önce yeri geldikçe değindiğimiz Britanya Büyükelçisi Stratford Canning, 1864 yılında yapılan düzenlemeden yaklaşık yedi yıl önce, konsoloslukların yargılama yetkisi konusundaki değerlendirmesinde hiç de olumlu bir tablo çizmiyordu. Büyükelçi, parlamentonun bu konuda düzenleme yetkisini, Osmanlı sultanının egemen otoritesini devre dışı bırakarak ve başka ülkelere tanınan* daha ileri imtiyazlardan yararlanmak esası üzerine oturtarak kraliçeye devretmiş olmasını yeterli bulmuyordu.[60] Canning'e göre, konsolosluk mahkemeleri, adaletin düzgün ve etkili bir şekilde yerine getirilmesini sağlayacak bir yapıdan da uzaktı. Rusya, Fransa, Avusturya ve diğer bazı başka ülkeler bu konuda daha iyi durumdaydı. Belki İzmir ayrı tutulursa, taşradaki konsolosluklarda adaletin doğru düzgün yerine getirildiğini

59 McCoan, "Our New Protectorate...", *a. g. e*, .s. 188. İzmir'deki hukuk yardımcı konsolosluğu daha sonra lağvedilecektir.

(*) Canning burada Edirne Anlaşmasıyla (1829) Ruslara kendi uyrukları üzerinde birtakım diplomatik ve konsüler haklar ve inzibati, adli ayrıcalıklar verilmiş olmasını kastediyor.

60 F. O. *Confidential Prints*, No 724: "Memorandum on Reforms in Consular Legal Jurisdiction in the Levant" (19 Ocak 1857).

HARİTA 5

1871 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri

söyleyebilmek zordu. Bununla birlikte majestelerinin hükümetinin ilk hedefi, mevcut sistemin sakıncalarını gidermek ya da azaltmak olmalıydı.[61] Canning'e göre, gerek kapitülasyonların ve anlaşmaların hükümleri gerekse yıllardır süregelen teamül sonucunda İngiltere'nin kendi uyrukları üzerinde yargı hakkını kullanması konusunda bir sorun yoktu. Var olan sorunlar çok sayıdaki İyonya ve Maltalılardan ya da birtakım olanaksızlık ve yetersizliklerden kaynaklanıyordu. Ancak İngiliz uyruklarının Osmanlı tebası ya da üçüncü bir ülkenin uyruğu ile olan ilişkilerinde durum karmaşıklaşıyordu. Kapitülasyonlar, daha önce değinildiği üzere, yeterince ayrıntılı ve açık olmasa da, yüzyıllar süren uygulama sonucu bir teamül oluşmuştu ve buna göre, aynı ya da farklı ülkelerden Hıristiyanlar arasındaki hukuk ve ceza davalarına, taraflardan birinin talebi olmadıkça Babıali karışmıyordu.

Hukuk ve ceza davalarında taraflardan birisinin Osmanlı tebası olması durumunda, kovuşturma ve yargılama yetkisi Osmanlı makamlarındaydı ve uygulanacak hukuk da Osmanlı hukukuydu ama burada da yabancı ülkelerin davalarda gözlemci bulundurma hakları vardı. Polis kovuşturmasında ise herhangi bir yabancının hanesine, koruyan devletin bir temsilcisi olmadan girilemiyor ya da acil durumlarda bağlı olduğu konsolosluğa haber veriliyordu. Cinayet davaları da dahil, bir yabancının Osmanlı mahkemesi önünde yargılanması sırasında uyruğu olduğu ülkenin bir temsilcisi hazır bulunuyordu. Bu kurallara her zaman uyulduğu söylenemezse de, en azından, yabancı devletlere, aksine davranıldığı durumlarda, şikâyette bulunma hakkı tanınmış oluyordu. Bu durum, uygulamada Osmanlı makamları ile konsolosluklar arasında sürekli, zaman zaman sertleşen sürtüşmelere yol açıyordu. Büyükelçi Canning'e göre, gerek taraflardan birinin Osmanlı tebası olduğu durumlarda, gerekse yalnızca Britanya uyruklular arasındaki davalarda, hem adalet ilkelerini hem de tarafların çıkarlarını en iyi gözetecek bir yetki çerçevesinin oluşturulması ve bu-

61 F. O. *Confidential Prints*, No 724, "*Memorandum...*", s. 165-169.

na ilişkin usullerin tanımlanması önem taşıyordu. Ayrıca konsolosluk mahkemelerinin bu işlevi yerine getirebilecek niteliklere kavuşturulması gerekliydi.[62] Aşağıda göreceğimiz düzenlemeler işte büyük ölçüde bu amaca yönelikti.

Majestelerinin Yüksek Konsolosluk Mahkemeleri

> Ve İngilterelü ve ona tabi olanların hususi ve sair umur-ı şer'iyeleri vaki oldukta elçileri veya konsolosları veya tercümanları hazır olmadıkça hükkam fasl ve istima etmeyüp ve dört bin akçeden ziyade olan davaları asitane-i saadette istima olunup gayri yerlerde istima olunmaya.*

Majesteleri Kraliçe Hazretleri'nin huzurunda Windsor Şatosu'nda 1864 yılı Kasım ayının 30'uncu günü toplanan *Privy Council*, kendisine 1843 yılında verilen yasal hakkı kullanarak yeni bir emirname yayınlıyordu. 1864 yılı Aralık ayının ilk gününden itibaren yürürlüğe girecek olan ve Doğu'daki konsolosluklarının yetkilerini düzenleyen bu emirnamenin hükümleri, Osmanlı mülkündeki Britanya uyruklarını ve majestelerinin himayesinden yararlananları kapsıyordu. Onbeş bölüm ve 102 maddeden oluşan Emirname'de geçen "yabancı" terimi, Osmanlı tebası ile majestelerine "düşman" olmamak koşuluyla herhangi bir güç ya da devletin uyruğunda bulunanları içeriyordu.[63] Emirname'nin genel hükümleri arasında yer alan 6'ncı madde, majestelerinin Osmanlı mülkündeki yargılama hakkının, Britanya uyruğu olanların kendi arasında olduğu kadar, Britanya uyruğu olanlarla yabancılar arasındaki davala-

---

62 F. O. *Confidential Prints*, No 724, "*Memorandum...*", s. 166-167.

(*) That if an Englishman, or other subject of that nation, shall be involved in any lawsuit, or other affair connected with law, the judge shall not hear nor decide thereon until the Ambassador, Consul or Interpreter, shall be present; and all suits exceeding the value of four thousand aspers shall be heard at the Sublime Porte, and no where else.

63 F. O. *Confidential Prints*, No 1302: "Consular Jurisdiction in the Levant", s. 1 (Bölüm I, Madde 5).

rın ve sorunların çözümlenmesini kapsadığı gibi, Britanya uyruklarına karşı işlenen ya da onların işlemiş olduğu suçların yargılanmasında da geçerli olacağını öngörüyordu. Emirnamenin 7'nci maddesi, yargılamalarda esas alınacak yasalarla, muhakeme usullerini belirliyordu. Buna göre, majestelerinin konsolosluk mahkemelerinde, İngiltere'de meri olan ya da gelecekte yürürlüğe girecek olan tüm örf ve adet hukuku (*Common Law*) ile pozitif hukuk hükümleri uygulanacak ve muhakemelerde yine o ülkedeki yargılama usulleri geçerli olacaktı.[64] Bununla birlikte Emirname'nin 8'nci maddesi, İngiliz konsoloslarını, bu emirnameye açıkça karşı olmamak koşuluyla bulundukları yörenin teamül ve uygulamalarına bağlı kalma konusunda da serbest bırakıyordu.

Emirnamenin 3'üncü bölümü konsolosluk mahkemelerinin kuruluşunu düzenliyordu. 10'uncu madde, "*Yüce Osmanlı Babıalisi'nin Sınırları İçinde Britanik Majesteleri'nin Yüksek Konsolosluk Mahkemesi*" adıyla bir mahkeme kurulmasını hükme bağlıyordu. Bir sonraki madde söz konusu mahkemenin olağan duruşmalarını İstanbul'da yapacağını, ancak olağanüstü durumlarda İstanbul başkonsolosluğunun yetki sınırları içinde, ya da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın onaylaması koşuluyla Osmanlı mülkünün herhangi bir yerinde duruşma yapabileceğini hükme bağlıyordu.[65] Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin tek yargıcı olacaktı. İngiltere, İskoçya ya da İrlanda Barosu'na en az yedi yıldır kayıtlı ya da majestelerinin Osmanlı konsoloslusluklarında hukuk yardımcı konsolosluğu ya da başkonsolusluklarda hukuk sekreterliği yapmış meslekten bir hukukçu atanana kadar İstanbul başkonsolosu, anılan mahkemenin yargıcı olacaktı.

İstanbul'daki Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin dışında, majestelerinin atamış olduğu başkonsolos, konsolos ve konsolos yardımcıları da kendi konsolosluk bölgelerinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın onayı ile bir konsolosluk mahkemesi kurabilecekti. Bu mahkemeler için Osmanlı mülkünde ikamet

64 F. O. *Confidential Prints*, No 1302, s. 1 (Bölüm II, Madde 7).
65 F. O. *Confidential Prints*, No 1302, s. 1-2 Bölüm II, Madde 10-15).

eden 21 yaşını aşmış, İngilizce bilen ve yılda 50 £ üzerinde geliri olan ve herhangi bir taksirli suç ya da cürümden hüküm giymemiş İngiliz uyrukları arasından beş kişiden oluşan bir jüri seçilecekti. Oy birliği ile karar verecek olan jürilerde, diplomatik ve konsolosluk hizmetlerinde çalışanlar, İngiliz ordu ve donanmasında görev yapanlarla Osmanlıların hizmetindeki İngiliz uyruklular yer alamayacaktı. Emirname'nin mahkemelerin ve jürilerin oluşumu ve yargılamaların yürütülmesine ilişkin ayrıntılı usûl hükümleri bir yana bırakılacak olursa, hukuk ve ceza davalarıyla ilgili olarak aşağıdaki genel kural ve ilkelerin belirlenmiş olduğu görülmektedir:[66]

- Konsolosluk mahkemelerinin, hukuk davalarında özellikle uzlaşma ve tahkim yollarını denemeleri gerekmektedir.
- Bununla birlikte bütün konsolosluk mahkemeleri tam yetkili mahkemelerdir ve İngiliz yasalarının yanı sıra bölgedeki tüm teamül ve adetleri dikkate alma yetkisine sahiptirler.
- Konsolosluk mahkemeleri borçlar, ticaret, icra iflas, miras ve medeni hukuk gibi özel hukuk alanına giren davalara bakabilecekleri gibi, belirli koşullar altında ceza hukuku alanına giren davalara da bakabileceklerdir.
- Söz konusu mahkemeler ayrıca Bahriye Mahkemeleri olarak da görev yapabileceklerdir.
- Ceza hukukunun alanına giren konularda;
  - Her konsolosluk kendi yetki çerçevesi içindeki Britanya uyruklarını mahkemeye çıkarabilecek, yargılanmak üzere İngiltere'ye gönderebilecek, sanığın başka bir konsolosluğun yetki alanına girmesi durumunda, oradan suçu işlediği konsolosluğun mahkemesine gönderilebilecektir;
  - İngiltere'de ağır cezaya tâbi bütün suçlar, Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nde jüri önünde yargılanacak ve bu mahkeme yirmi yıla kadar hapis ve 500 £'e kadar para cezası vermeye yetkili olacaktır;
  - Taşradaki İngiliz konsolosluk mahkemelerinde, Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nde olduğu gibi, hukuk yar-

66 F. O. *Confidential Prints*, No 1302, s. 2-9 (Bölüm V, Madde 26-67).

dımcı konsolosu bulunmak ve yargılamanın jüri önünde yapılması koşuluyla iki seneye kadar hapis 100 £'e kadar para cezasına hükmedilebilecektir;
  - Kamu düzenini bozması ihtimali olan Britanya uyruklular, mahkeme kararıyla sürgün edilebilecektir;
- Bir yabancının Britanya uyruklu birisine karşı ya da bir Britanya uyruklunun bir yabancıya karşı bir hukuk davası ikame etmesi halinde, yetkili Osmanlı makamlarının ya da üçüncü ülke uyruğunun konsolosluğunun onayı ve tarafların rızası alınmak koşuluyla konsolosluk mahkemeleri bu davalara da bakabilecektir;
- Bir Osmanlı mahkemesine ya da üçüncü ülke mahkemesine tanık olarak çağrılan bir Britanya uyruklu, eğer durumu bir konsolosluk mahkemesinde tanıklık etmeye uygun ise ve bu durum konsolosluk mahkemesince haklı ve uygun bulunursa, mahkeme önüne çıkartılacaktır. Bu çağrıya uymayanlara bir aya kadar hapis ve 100 £'e kadar paraca cezası verilebilecektir;
- Gerek hukuk gerek ceza davalarında konsolosluk mahkemelerinin verdiği kararlar Yüksek Konsolosluk Mahkemesi ve majestelerinin *Privy Council*'ı nezdinde temyiz edilebilecektir.

Söz konusu Emirname, Osmanlı mülkünde ikamet eden 21 yaşın üzerindeki tüm Britanya uyruklarının her yılın Ocak ayında konsolosluklara kayıtlarını yaptırmalarını ve bu yükümlülüğü yerine getirmeyenlerin para cezasına çarptırılacaklarını, daha da önemlisi Britanya korumasından yararlandırılmayacaklarını hükme bağlamaktadır.[67]

Ayrıca Britanya uyruklarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinlerin herhangi birisine, dinsel ayin ya da uygulamalara, küçük görme, alay etme, rencide etme vb. şekillerde saygısızlık etmemelerini sağlama görevini konsolusluk görevlilerine veriyor ve saygısızlık edenlerin ise mahkeme kararıyla iki yıldan çok olmamak üzere hapis ve 100 £'e kadar para cezasına çarp-

67 F. O. *Confidential Prints*, No 1302, s. 7 Bölüm VII, Madde 72).

tırılabileceğini belirliyordu.[68] Emirname'nin "kurallar" adını taşıyan 13'cü bölümü (Madde 89) aynen aktarmayı hak edecek türdendir:[69]

> "Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin *Yargıcı*, bu Emirname'nin yürürlüğe girdiği tarihten sonraki herhangi bir tarihte ve gerektiği zaman, burada yer alan hükümlerin yanı sıra, bu Emirname'nin etkili bir şekilde uygulanması amacıyla kapitülasyonların, Barış Anlaşmalarının ve Babıali ile Majesteleri arasında imzalanmış olan Anlaşmaların hükümlerine uyulması ve Osmanlı mülkündeki Britanya uyrukları arasında düzenin sağlanması ve bu amaçla makul cezalar uygulanması; ve ayrıca Yüksek Konsolosluk Mahkemesi ile diğer Konsolosluk Mahkemeleri'ndeki yargılama usulleri, ilam şekilleri ve diğer usullerle, Yüksek Konsolosluk Mahkemesi ve diğer Konsolosluk Mahkemelerindeki hukuk ve ceza davalarında ve de Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'ne diğer Konsolosluk Mahkemeleri'nden yapılacak temyiz başvurularının mahkeme giderleri, tanıkların ve kovuşturmaların masrafları, giderleri ve harçları konusunda *Kurallar* koyabilir.
>
> "Hukuk davalarının yürütülmesi için konulacak *Kurallar*, olabildiği kadar, gecikmelere yol açmayacak ve dava açma ve yargılama usûllerinin teknik ayrıntılarına gömülmeyecek ve davaların gerektirdiği temel adaleti yerine getirecek şekilde düzenlenecektir.
>
> "Hiçbir *Kural* Majesteleri'nin Birinci Derecede Devlet Bakanları'ndan birisinin onayı olmadan ve oluncaya kadar yürürlüğe girmeyecektir."

1870'lerin Başında İngiliz Konsolosluklarının Durumu

1856'dan 1871'e uzanan 15 yıl içinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluklarını etkileyen kimi gelişmeler oldu. Kırım Savaş'nın yarattığı hareketliliğin sona ermesi, İyonya

68 F. O. *Confidential Prints*, No 1302, s. 8 (Bölüm IX, Madde 77).
69 F. O. *Confidential Prints*, No 1302, s. 9 (Bölüm XII, Madde 89).

Adaları yönetiminin 1864 yılında İngiltere'nin elinden çıkması, Fransa'nın yanı sıra Almanya, İtalya ve Rusya gibi ülkelerin siyasi ve ticari rekabette ağırlıklarını artırmaları bu bağlamda belirtilebilir. İşte özellikle bu tür değişiklikleri değerlendirebilmek amacıyla İngiltere Dışişleri Bakanlığı 1871 yılında Osmanlı topraklarındaki konsolosluklarında, 1856 yılındakine benzer, ama amacı ve içeriği bakımından ondan bir hayli farklı bir anket düzenliyordu. Ondokuz sorudan oluşan bu ankette, 1856'dakinden farklı olarak, konsolosluğun bulunduğu bölgenin ticaret hacmi, İngiliz ticaretinin diğer ülkeler karşısındaki durumu ve 1858 yılına göre gösterdiği olumlu ya da olumsuz gelişme ve bunun nedenleri irdeleniyordu. Söz konusu bilgilerin ışığında Osmanlı mülkündeki İngiliz konsolosluklarının 1871'deki durumunu değerlendirmeden önce, konsolosluk örgütlenmesinin genel durumunu Tablo 5'ten topluca izleyebiliriz.

Ancak bundan önce, konsoloslukların bölgelerindeki ticarete ilişkin verilere de topluca bir göz atmak yerinde olabilir. Konsolosluklardan, bölgelerindeki ticaretin durumuna ilişkin sorulara verilen cevaplarda düzenlilik ve yeknesaklık olmamakla birlikte, aşağıda daha ayrıntılı incelenecek olan İstanbul ve İzmir dışında en azından 14 yerden[70] az çok karşılaştırılabilir veriler gönderilmiştir. Buna göre, Basra, Erzurum, Kalas, Halep, İskenderiye ve Tunus'ta İngiltere'nin ticareti başlıca rakiplerine göre miktar ya da değer olarak daha fazladır. Örneğin İngiltere'nin Basra'ya ihracatı 300.000 £ mertebesinde iken en yakın rakibi İran'ın ihracatı 55.000 £ dolaylarındadır. Erzurum'a İngiliz ihracatı 200.000 £'den fazla iken İran'ın 125.000, Rusya'nınki ise (1868 verilerine göre) 80.000 £ kadardır. Kalas'a Fransa'nın 630.000, Avusturya'nın 500.000 ve Rusya'nın 300.000 £'lik ihracatına karşılık İngiltere'nin ihracatı 1.160.000 £ mertebesindedir. Halep'te İngiltere'nin ihracatı 874.667, ithalatı 344.044 iken, en yakın rakibi Fransa'nın ihracatı 291.555, ithalatı ise 23.730 £ kadardır. İskenderiye limanına 1868-1870 yıllarında gelen ve ayrılan İngiliz gemilerinin toplam tonajı

70 Cevap gelen yerler Basra, Beyrut, Erzurum, Kalas, Girit, Halep, İskenderiye, Kıbrıs, Larissa ve Tırhala, Rodos, Selanik, Trablusgarp, Tunus ve Varna'dır.

yaklaşık 600.000; ihracat ve ithalatının değeri ise yaklaşık 2.500.000-6.000.000 £ dolaylarında iken, en yakın rakip Fransa için söz konusu rakamlar sırasıyla 200.000-400.000 ton ve 600.000-665.000 £'dir. Tunus'ta da İngiltere'nin ticareti ihracat 260.000 £, ithalat 224.000 £ olarak gerçekleşirken, en yakın rakipler İtalya ve Fransa için bu sayılar sırasıyla 172.336 ve 229.596 ile 142.490 ve 250.448 £ dolaylarında olmuştur.

Öte yandan, Beyrut, Girit, Kıbrıs, Larissa, Rodos, Selanik, Trablusgarp ve Varna'da İngiliz ihracat ve ithalatı rakiplerinin gerisindedir. Örneğin, Beyrut limanına giren yabancı gemiler arasında, Avusturya 65.000, Fransa 48.000 tonla başı çekerken İngiliz gemilerinin toplam tonajı 37.000 dolaylarındadır. Aynı şekilde Girit'te, Avusturya 106.000-75.000, Yunanistan 79.000-27.000 £ değerinde ihracat ve ithalat gerçekleştirirken bu rakamlar İngiltere için 10.828-15.710 £ olmuştur. Kıbrıs'ta da İngiliz ticareti Osmanlılar ve Rusya'dan sonra, Avusturya, Fransa, İtalya ve Yunanistan'dan önde gelmektedir. Larissa ve Tırhala'da gerek tonaj, gerekse değer itibariyle Fransa, Osmanlı ve Avusturya'nın ticareti İngiltere'nin bir hayli önündedir. Rodos'ta da biraz farklı bir durum sözkonusudur. Tonaj yönünden yaklaşık rakamlarla Fransa (83.500 ton), Avusturya (57.000 ton), Rusya (51.600 ton) ve Osmanlı (44.000 ton) başı çekerken, İngiliz gemilerinin toplam tonajı 17.000 ton civarındadır. Oysa Ada'ya yapılan ihracatın değeri yönünden Osmanlı birinci sıradadır (50.000 £) onu 30.000 £'le Rusya ve İngiltere, Fransa (26.000 £, ve Avusturya (23.000 £) izlemektedir. Selanik'te 450.000 £'lik ihracat ve 510.000 £'lik ithalatla Fransa birinci sırada; 308.000 £ ihracat, 240.000 £ ithalat ile Avusturya ikinci sırada; 84.078 £ ihracat, 149.300 £ ithalatla İngiltere üçüncü sıradadır. Trablusgarp'ta gerek gemi sayısı ve toplam tonaj gerekse Sterlin cinsinden değer olarak İtalya birinci sıradadır, onu İngiltere izlemekte, Yunanistan, Avusturya ve Fransa bir hayli geriden gelmektedir. Varna şehrinde de İngiliz ticareti Avusturya ve Fransa'nın gerisindedir.[71]

71 *Accounts & Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments", Londra, 1872; *Accounts & Papers*, Cilt 61, "Consular Establishments-Supplement", Londra, 1872.

Bu arada Bursa şehri için diğer ülkelerle karşılaştırmalı veriler bulunmamakla birlikte, İngiltere'nin bu şehirle olan ticaretinin 1871 yılında 1858 yılına göre bir hayli geliştiği görülmektedir. Öyle ki, 1858 yılında İngiltere'nin bu şehre ihracatı 311.000 £ olmuşken, bu sayı 1871 yılında 526.000 £'e çıkmıştır. Aynı şekilde İngiltere'nin Bursa'dan ithalatı 1858 yılındaki 230.000 £'lik düzeyinden 1871 yılında 424.000 £'e yükselmiştir.[72]

Tablo 5'te ilk dikkat çeken husus, 1856'yı izleyen yaklaşık 15 yıl içinde başkonsolosluk ve konsolosluk düzeyindeki Britanya konsolosluk birimlerinin sayıca aynı kaldığı; buna karşılık, yardımcı konsoloslukların, ajanlıkların ve diğer birimlerin sayısında neredeyse yarıya yakın bir azalma olduğudur. Bunun bir nedeni, İngiltere'nin bölge ile olan ticaretinde 1856 yılına göre bir yavaşlama görülmüş olması ise, bir nedeni de hizmetteki kıdem süreleri ortalaması 20 yılı aşan başkonsolos ve konsoloslardan da anlaşıldığı gibi, İngiltere'nin artık konsolosluk işlerini meslekten gelen, deneyimli ve üst düzey temsilciler eliyle yürütmeyi tercih etmiş olmasıdır. Bu tercihe yol açan asıl önemli etken, yüzyılın ikinci yarısında İngiliz konsolosluklarının bir değişim geçirmesi, ticari/ekonomik işlevlerin ikinci plana düşmesine karşılık siyasi işlevlerin ön plana çıkmış olmasıdır. Nitekim, 1871 yılında konsolosların cevaplandırdığı ankette, "Ticari ya da siyasi işlevlerin ağır basması açısından başında bulunduğunuz birimin durumu nedir?" sorusuna verilen cevaplarda % 47 oranında, konsolosluğun "münhasıran siyasi" bir konsolosluk olduğu belirtilmiş; "münhasıran ticari" konsoloslukların başında bulunduğunu bildiren 8 kişiye karşın (% 22), 5 kişi soruyu cevapsız bırakmış, üç kişi konsolosluğunun ticari ve siyasi işlevler yerine getirdiğini, iki kişi ticari, siyasi ve yargısal işlevlerin ağır bastığını belirtmiş, bir kişi (majestelerinin büyükelçisinin gölgesindeki İstanbul Başkonsolosu Sir Philip Francis) ise yargısal ve ticari işlevlerin önemli olduğunu bildirmiştir. Bu konuya ilerde yeniden döneceğiz.

---

72 *Accounts & Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments", Londra, 1872.

TABLO 5
1871 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları

Konsolosluk biriminin adı ve niteliği	*Ticari ya da siyasi işlevlerden hangisinin ağır bastığı*	*Görevlinin adı, meslekteki kıdemi [ ]*	*Toplam personel sayısı*	*Bağlı alt birimler*
Bağdat-Başkonsolosluk	Siyasi	Yarbay Charles Herbert [?]	4	-
Basra-Konsolos Yardımcılığı	Siyasi	Patrick J. C. Robertson [4]	6	-
Belgrad-Başkonsolosluk	Siyasi	John Augustus Longworth [20]	3	-
Beyrut-Başkonsolosluk	Siyasi	George Jackson Elridge [17]	8	Lazkiye, Trablusşam, Sayda, Akka
Bosna-Konsolosluk (Saraybosna)	Siyasi	William Richard Holmes [26]	4	-
Bursa-Konsolos Yardımcılığı	Ticari	John Frederick A. Maling [15]	5	Bandırma
Bükreş-Başkonsolosluk	Siyasi	John Green [36]	3	Yaş
Çanakkale-Konsolos Yardımcılığı	Cevapsız	William H. Wrench [?]	5	
Edirne-Konsolos Yardımcılığı	Ticari	John E. Blunt [21]	5	-
İnöz-Konsolos Yardımcılığı	Cevapsız	J. Rossy [18]	1	-
Kalas-Konsolosluk	Ticari	George B. Ward [30]	4	-
Gelibolu-Konsolos Yardımcılığı	Cevapsız	Amilcar Odoni (Fahri)	2	-
Girit-Konsolosluk	Siyasi	Thomas B. Sandwith [14]	6	-
Halep-Konsolosluk	Ticari+Siyasi	James Henry Skene [19]	4	-
İskenderiye-Konsolosluk	Ticari	George E. Stanley [12]	11	Dimyat, Port Said
Istanbul-Başkonsolosluk	Yargısal + Ticari	Sir Philip Francis [?]	30	-
İşkodra-Konsolosluk	Siyasi	Richard Reade [24]	2	-
İzmir-Konsolosluk	Ticari	Robert William Cumberbatch [27]	11	Midilli, Sakız
Kahire-Konsolosluk	Siyasi+Yargısal+Ticari	Edward Thomas Rogers [24]	12	Thebes

TABLO 5 (devamı)
1871 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları

Konsolosluk biriminin adı ve niteliği	*Ticari ya da siyasi işlevlerden hangisinin ağır bastığı*	*Görevlinin adı, meslekteki kıdemi [ ]*	*Toplam personel sayısı*	*Bağlı alt birimler*
Kıbrıs-Konsolosluk	Ticari	Robert Hamilton Lang [3]	6	-
Köstence-Konsolos Yardımcılığı	Ticari	F. Fremoult Sankey [15]	3	-
Kudüs-Filistin Konsolosluğu	Siyasi	Noel Temple Moore [16]	5	Yafa
"Kürdistan" Konsolosluğu (Erzurum)	Siyasi	J. G. Taylor [20]	7	-
Larissa ve Tırhala-Konsolos Yardımcılığı	Siyasi	Heny Suter [39]	6	-
Manastır-Konsolosluk	Siyasi	Charles John Calvert [17]	6	-
Mısır-Başkonsolosluk	Cevapsız	Albay.Edward Stanton [?]	1	-
Musul-Konsolos Yardımcılığı	Cevapsız	Christian Antony Rassam [31]	5	-
Rodos-Konsolos Yardımcılığı	Siyasi	Alfred Biliotti [22]	5	-
Rusçuk-Konsolosluğu	Siyasi	Sir Robert A. O. Dalyell [12]	9	Varna, Sünne
Selanik-Konsolosluk	Ticari	Richard Wilkinson [31]	5	Kavala
Süveyş-Konsolosluk	Ticari+Siyasi	George West [20]	3	-
Şam-Konsolos Yardımcılığı	Ticari+Yargısal+Siyasi	W. Kirby Green [19]	9	-
Trablusgarp-Başkonsolosluk	Ticari+ Siyasi	F. R. Drummond-Hay [20]	7	Bingazi
Trabzon-Konsolosluk	Siyasi	William Gifford Palgrave [6]	4	-
Tunus-Başkonsolosluk	Siyasi	Richard Wood [46]	13	Sus
Yanya-Konsolosluk	Siyasi	Robert Stuart [14]	5	Preveze

Kaynak: *Accounts & Papers,* Cilt 60, "Consular Establishments", Londra, 1872; *Accounts & Papers,* Cilt 61, "Consular Establishments-Supplement", Londra, 1872.

Konsoloslukların mekânsal dağılımında, 1856'ya göre doğu Akdeniz, Ege ve Balkanlar'la Tuna boyunda bir yoğunlaşma olduğu gözlenmektedir. Buralar kuşkusuz ticaretin yoğun olduğu bölgeler olmakla birlikte, 1870'lerde siyasi istikrarsızlıkları açısından da öne çıkıyorlardı. Kaldı ki, İngiltere'nin 1870'deki ticari durumunun 1856/1858 yıllarıyla karşılaştırılmasını isteyen bir soruya verilen yanıtlara göre, bölgesindeki ticaretin durumundan bağımsız olarak bu yörelerdeki konsolosların yarıya yakınının kendisini "siyasi işlevler" açısından önemli algılaması bir rastlantı olmasa gerektir.

İngiliz konsoloslarının söz konusu ankete verdikleri cevaplardan, "düvel-i muazzama"nın diğer üyelerinin konsolosluk yapısı hakkında da az çok bir fikir sahibi oluyoruz. İngiltere'nin konsolosluk birimlerinin bulunduğu hemen hemen her yerde Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya ve İtalya'nın konsolosluk birimleri de bulunuyordu. Bağdat, Basra, Kahire, Erzurum, Trabzon gibi yerlerde İran'ın; İstanbul, İzmir, Beyrut, Kahire, Kudüs, Trablusgarp gibi yerlerde Amerika Birleşik Devletleri'nin konsüler temsilciliklerinin yanı sıra, İspanya, Yunanistan, İsveç, Danimarka, Hollanda gibi ülkelerin de ticari ya da siyasi etkinliklerinin daha yoğun olduğu bölgelerde ya da şehirlerde temsil edildiklerini görüyoruz. Yine İngiliz konsoloslarının aktardıkları bilgilerden, başta Fransa olmak üzere Avusturya ve Rusya gibi devletlerin daha profesyonel bir konsolosluk sistemine sahip oldukları, daha doğrusu konsolosluklarla elçilikleri birbirinden kesin çizgilerle ayırmadıkları, dolayısıyla başarılı konsolosluk görevlilerinin diplomasi mesleğine geçme olanaklarının bulunduğunu öğreniyoruz. Bunun dışında, başta büyük devletler olmak üzere bütün yabancı devletlerin konsoloslukları, uyrukları ya da himayeleri altındaki kişileri korumak, ticari/ekonomik çıkarlarını kollamak, kendilerine yakın buldukları dini ve etnik cemaatlere arka çıkmak ve bu uğurda Babıali ile sonu gelmeyen mücadeleleri yürütmekle meşguldüler ve arkalarındaki siyasi otoritenin destek gücünün büyüklüğü dışında aralarında pek bir fark yoktu.

Kuşkusuz Babıali de anılan faaliyetler ve "düvel-i ecnebiye"nin destek gücüyle elinden geldiğince mücadele ediyordu. "*Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında Tanzim Kılınan Nizamname*"nin bu sıralarda çıkarılmış olması bir rastlantı olmasa gerektir. Söz konusu nizamname, öncelikle ve özellikle konsoloslukların tayin ve istihdam edebilecekleri "imtiyazlı" Osmanlı uyruklarının sayısını sınırlandırmayı ve durumlarını açıklığa kavuşturmayı amaçlıyordu. Örneğin, anılan nizamnamenin birinci maddesi, başkonsoloslukların tayin edebilecekleri tercüman ve yasakçı (kavas) sayısını 4, konsoloslukların 3, yardımcı konsoloslukların kine ise 2 ile sınırlandırıyordu.[73] Aynı nizamname ayrıca, yerli ahaliden tayin edilen bu tür görevliler için Dersaadet'teki sefaretlerin Babıali'den izin alması, taşralarda "vali-i vilayet"e bildirimde bulunulması (Md. 3-4); "yerlüden hiç kimesnenin bir ecnebi devletin konsolos vekili veyahut memuru tayin olanamayacağı" (Md. 6), hiçbir görevlinin "ruhsatname-i memuriyet olacak berat-ı Âlî istihsal etmedikçe" görev yapamayacağı (Md.7); Osmanlı tebasından hiç kimsenin yabancı bir devletin nezdinde istihdam edildiği için Osmanlı tebasından çıkmış sayılmayacağı, yalnızca yabancı devletin himayesinden istifade edeceği (Md. 8); konsoloslukların Osmanlı tebası olan "hizmetkârları"nın diplomatik korumadan yararlanan kişilerden sayılmayacağı, ancak tutuklanmaları halinde konsoloslara uygun şekilde bilgi verilmesi gerekeceği (Md.12) gibi hükümler içeriyordu. Osmanlı hükümetinin bu düzenlemeyi yapmak zorunda kalmasının nedeni, yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı başkenti ve taşralarda yabancı devletlerin tabiyetinde ya da diplomatik himayesi altında oldukça kalabalık bir grubun ortaya çıkmış olmasıydı. Ayrıca bu konuda İngiltere rakipsiz de değildi; Fransa, Rusya, Avusturya ve İtalya'nın Osmanlı mülkünde hem çok sayıda uyruğu hem de diplomatik himaye altında bulundurduğu Osmanlı tebasından kişiler vardı. Bu konuda bir fikir edinebilmek için örneğin 1870 yılında Britanya

73 *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt 1, İstanbul, 1280 (1863), s. 772.

uyruğu ya da diplomatik himayesi altında olanların durumuna bir göz atmak yararlı olabilir.[74]

1870 yılında tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda Britanya uyruğu ya da diplomatik himayesi altında bulunanların sayısı 14.000'e yakındı (Bkz. Ek 3). Bu kişilerin önemli bir kısmı (yaklaşık % 41) Mısır'da bulunuyordu. Mısır'ı sırasıyla İstanbul (2220 kişi, toplamın % 16'sı), Trablusgarp (1520 kişi, toplamın % 11'i) ve İzmir (1063 kişi, toplamın % 8'i) izliyordu. Kudüs (775 kişi), Beyrut (396 kişi), Bingazi (354 kişi), Girit (134 kişi), Köstence (120 kişi), Çanakkale (101 kişi) İngiliz uyruklarının kalabalık olduğu yerler arasındaydı. Ekonomik etkinlik düzeyi ile, İngiliz uyrukluların sayısı arasında bir ilişki, doğal olarak, bulunmakla birlikte, Kudüs gibi bir ruhban kentinde çok sayıda İngiliz uyruklu, daha doğrusu İngiliz himayesinde kişi bulunduğu da görülüyordu. Tüm Osmanlı kentleri içinde en fazla İngiliz diplomatik himayesine mazhar olan şehrin (294'ü yetişkin, 441'i çocuk, toplam 735 kişi) Kudüs olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca, taşralarda Britanya diplomatik himayesi altında bulunan kişilerin, genellikle, o yörede faaliyet gösteren İngiliz şirketlerinin acente ya da temsilcileri ile, örneğin Edirne, Filibe, Yanya, Erzurum'da olduğu gibi, Amerikalı misyonerler olduğu da geçerken belirtilmelidir.

Amiral Gemisi: İstanbul Başkonsolosluğu (1871)

Dersaadet'teki Britanya Başkonsolosu Sir Philip Francis'in "ticari ve adli" bir görev yeri olarak nitelediği İstanbul'un 1870'lerin başındaki durumuna daha yakından bakalım. Osmanlı payitahtında İngiltere'nin dışında bağımsız konsolosluk birimi bulunduran ülkeler Avusturya, Belçika, ABD, Danimarka, Hollanda, Fransa, Kuzey Alman Konfederasyonu, Yunanistan, İtalya, Eflak-Boğdan, İran, Rusya ve Sırbistan'dı. İngiltere'nin yanı sıra, Belçika, ABD, Yunanistan, İtalya, İran ve Rus-

74 *F. O. Confidential Prints, No. 1945*, "Present Number of British and British Protected Subjects (1870)".

ya başkonsolosluk düzeyinde; diğerleri birinci sınıf konsoloslar ya da kançılarlarca temsil ediliyordu. İngiltere ve Fransa dışındaki en geniş kadrolu konsolosluklar arasında Avusturya (25 kişi), Kuzey Alman Konfederasyonu (11 kişi), Rusya (10 kişi) ve İtalya (7 kişi) geliyordu. İngiltere'nin İstanbul'da 2000-4000 kadar[75] uyruk ya da himaye altındaki tebaya sahip olmasına karşılık, Avusturya'nın 4000-5000, Fransa'nın 2000-3000, Alman Konfederasyonu'nun 1000 dolaylarında uyruğu ya da himaye altında tebası bulunuyordu.[76]

İstanbul'da konsolosluk bulunduran belli başlı ülkelerin 1870 yılında İstanbul'la olan ticaretlerinin değer olarak mertebesine ilişkin istatistik bulunmamakla birlikte, limana giren ve ayrılan gemi sayısı ve sözkonusu gemilerin tonajları hakkında aşağıdaki tablo bir fikir verebilir. Tablodan görüleceği gibi İngiliz bandıralı gemiler, İtalyan gemileri hariç tutulursa, İstanbul limanının önde gelen müdavimleri arasındadır. İngiliz yelkenli gemileri sayı itibariyle Avusturya ve Fransa'nın toplam gemi sayısından fazladır. Bununla birlikte *Messageries Imperiales (Messageries Maritimes)* ve *Lloyd Co.* gibi büyük gemicilik şirketlerine sahip olan Fransa ve Avusturya'nın tonaj yönünden İngiltere'ye yaklaştıkları görülmektedir. Ama İstanbul limanında en fazla gemi yüzdüren ve tonaj olarak en fazla mal taşıyanların İtalyanlar olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İngiltere'nin İstanbul limanına giren ve ayrılan

---

75 Bir üstteki kaynakta İstanbul'daki uyruk ve himaye altındaki teba sayısı 2220 olarak verildiği halde (Bkz. Ek 3), *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments:Constantinople", 1872, s. 33-45'te İstanbul Başkonsolusu Sir Philip'in verdiği sayıya göre 3596 "kayıtlı" uyruk ya da himaye altında kişi vardır. Yine başkonsolosun ifadesine göre, kayıtlı olmayan çok sayıda kişi bu sayının dışındadır. Bununla birklikte aradaki büyük fark, birinci kaynakta yalnızca İstanbul kentinin, ikincisinde ise İstanbul başkonsolosluğuna bağlı tüm bölgedeki kişilerin dikkate alınmış olmasından kaynaklanıyor olabilir. Yine de gerek İngilizler gerekse diğer ülkelerin uyrukları hakkındaki sayısal bilgileri ihtiyatla değerlendirmek doğru olur. Bu arada, Rosenthal'ın, *Journal de Constantinople*'a (11 Ocak 1860) dayanarak İstanbul'un nüfusunun yaklaşık % 10'unun yani 80.000 kişinin "haric ez memleket" statüsünde olduğu yolundaki iması pek de yersiz sayılmaz. Bkz. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 105.

76 *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 33.

gemilerinin 1867-1869 yılı ortalamaları 2.100'ün altına düşmemiştir.[77]

TABLO 6
Büyük Devletlerin İstanbul Limanına Giren ve Çıkan Gemileri ve Tonajları (1870)

	Gemiler				*Tonaj*			
	Limana girenler		*Limandan çıkanlar*		*Limana girenler*		*Limandan çıkanlar*	
Ülkeler	*Yelkenli*	*Buharlı*	*Yelkenli*	*Buharlı*	*Yelkenli*	*Buharlı*	*Yelkenli*	*Buharlı*
A.B.D.*	8	-	8	-	2.653	-	2.653	-
Avusturya	1.031	397	1.026	396	458.112	297.856	457.294	191.225
İngiltere	1.054	702	1.534	707	470.722	446.921	484.682	450.791
Fransa	102	295	101	318	23.339	169.785	23.145	173.394
Alman Konf.	453		433		148.828		142.396	
İtalya	2.814		2.800		1.053.333		1.046.808	
Norveç/İsveç	544	3	551	3	176.979	1.128	177.211	1.128
Rusya	607	205	614	209	191.921	187.715	202.640	182.593

(*) 1870 yılı kayıtları yanmış olduğu için 1868 ve 1869 yıllarının ortalaması.
Kaynak: *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 33.

İstanbul'daki İngiliz ticaretinin güçlü konumuna karşın Başkonsolos Sir Philips, 1858'den itibaren kentteki önemli İngiliz ticaret evlerinin azaldığını; bunun ticaret hacminin daraldığı anlamına gelmediğini, eskiden İngilizlerin yaptıkları işlerin şimdi daha ziyade Ermeni ve Rum tacirler tarafından üstlenildiğini belirtmektedir.[78] Başkonsolosa göre, İngiliz ticareti genel olarak artmaktadır ve özellikle tiftik, yün, deri vs. gibi başlıca ihracat maddeleri İstanbul'da yaşayan İngiliz tacirlerce çevreden toplanmakta ve İngiliz gemileriyle ihraç edilmektedir. Buna karşılık eskiden İngiliz şirketlerince yürütülen ticaret giderek Ermeni ve Rum şirketlerinin eline geçmektedir. Şehirde, İngilizlere ait birkaç tane büyük pera-

77 *F.O. Confidential Prints, No 1942:* "Report of the Commissioners Appointed to Inquire into the System of Consular Fees in the Levant dated October 18, 1870", s. 8.

78 *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 35.

kende ticaret yapan mağaza ile kolonilerden gelen ürünleri pazarlayan bir adet büyük toptancı şirketi bulunmaktadır. Başkonsolosa göre İstanbul, tarımı ilkel, endüstrisi gelişmemiş bir kenttir; küçük bakır ve teneke işleyen imalathaneler, donanma ve orduya ait birkaç tesis ve birkaç un değirmeni dışında İstanbul'da kayda değer bir imalat yapılmamaktadır. Başta Manchester olmak üzere İngiltere'den gelen mamul maddeler artık buharlı gemilerle taşınmaktadır ve bunların bir kısmı İran, Gürcistan ve öteki ülkelere aktarılmaktadır. Ayrıca, İngiliz ürünleri daha çok buharlı gemilerle diğer Osmanlı limanlarına ya da şehirlerine artık doğrudan ulaştırılmaktadır.[79]

İngiltere başkonsolosunun "ticari ve adlî" bir görev yeri olarak nitelediği İstanbul başkonsolosluğu 1871 yılı itibariyle başlıca iki bölümden oluşuyordu ve 30 kişi istihdam ediliyordu. İstanbul başkonsolosluğunun 1858 ve 1871 yılındaki durumu Tablo 7'de görülmektedir.

Başkonsoloslukta çalışanların sayısında 1856 yılına göre bir değişiklik olmadığı görülmekle birlikte 1858 yılına göre yaklaşık % 19'luk bir azalma olmuştur ki bunu da İyon Adaları ahalisinin İngiltere'nin uyruğundan ayrılması nedeniyle başkonsolosluğun adli bölümünün işlerinde meydana gelen azalma ile açıklamak mümkündür. Öte yandan başkonsolosluğun üst düzey görevlilerinin yıllık ücretlerinde bir azalma, buna karşılık başkâtip, dragoman gibi görevlilerin yıllık ücretlerinde bir artış gözlenmektedir. Bu artışı, İstanbul'da hayat pahalılığının neredeyse yarı yarıya artmasıyla açıklayan başkonsolos, yargıçlık ve başkonsolosluk görevlerinin aynı kişide birleştirilmesine rağmen kendi ücretinde yapılan indirimin majestelerinin hükümetine tasarruf yoluyla büyük bir avantaj sağladığını ama aynı şeyi müteveffa başkonsolosla kendisi için söylemenin mümkün olmadığını belirterek tarizde bulunmaktadır.[80]

79 *Accounts & Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 35.

80 *Accounts & Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 38.

TABLO 7
İstanbul Başkonsolosluğunda Çalışanlar (1858 ve 1871)

1858				1871			
Ticari bölüm		Adli bölüm		Ticari bölüm		Adli bölüm	
Görev	Ücret £	Görev	Ücret £	Görev	Ücret £	Görev	Ücret £
Başkonsolos	1.800	Yargıç	2 000	Başkonsolos ve Yargıç	1.500	Adli Kons. Yard.	500
Birinci Kons. Yard.	600	Adli Kons. Yard.	800	Birinci Kons. Yard	800	Başkâtip	300
İkinci Kons. Yard.	500	Hukuk Sekreteri	500	Yazışma Kâtibi	300	Veznedar	300
Başkâtip	300	2 Başkâtip	400	Başkâtip	300	Dragoman	300
Dragoman	250	Dragoman	200	Dragoman	300	2 Kançılarya Kâtibi	450
Veznedar	200	6 Kâtip	512	Birinci Gemi. Kât.	250	2 Ulak	180
4 Kâtip	604	2 Ulak	132	İkinci Gemi. Kât.	150	2 Kavas	96
Liman Reisi	180	2 Polis	167	Üçüncü Gemi. Kât.	100	2 Bekçi	96
Kapıoğlanı		2 Zindancı	147	Liman Reisi	400	Polis Şefi	200
Türkçe Kâtibi		2 Kavas	78	Kapıoğlanı	100	Zindancı	82
2 Kavas	72	2 Bekçi	96	Türkçe Kât.	50	Aşçı	54
2 Kapıcı ve Hizmetçi	72			2 Kavas	95		
				2 Kapıcı	72		

Kaynak: *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 37.

Başkonsolosluğun toplam işlem hacminde, ticari işlemlerde biraz azalma görülmekle birlikte,1856-58'e göre artış olmuş; 1871 yılında (Aralık ayı hariç) 2170 evrak düzenlenmiş, 140'ı hukuk, 143'ü ceza ve 99'u karma ve 22'si Britanya uyruklarının yabancılara açtıkları ve 6'sı da taşradaki konsoloslukların davalarının temyizi olmak üzere toplam 410 davaya bakılmış; 913 denizci işe alınmış, 783'ünün işine son verilmiş, 2044 sağlık poliçesi dağıtılmış, 179 protestoname yazılmıştır.[81]

Başkonsolos Sir Philip, görevlerini "adli" ve "ticari" olarak temelde iki kümeye ayırmakta, bunlara bir de "daha uygun bir terim olmadığı" için "rastgele" dediği görevleri eklemektedir. Bu rastgele görevler arasında, Osmanlı yetkilileri ve yabancı konsoloslarla ilişkiler, majestelerinin büyükelçisine danışmanlık ve onun vereceği görevleri yapmak, Pera'nın (Beyoğlu) kamusal hayatı için yapılan girişimler, çeşitli komite ya da komisyonlara katılmak, farklı ülkelerin tebası arasında arabuluculuk yapmak gibi "nezaket" ve "karşılıklılık" ilkesine dayanan kimi işlerin olduğunu belirtelim. Adli görevler temelde Britanya uyrukları ve yabancı davalılarla İngiliz sanıklar arasındaki ceza ve hukuk davalarıyla, İngilizlerin Osmanlı mahkemelerindeki duruşmalarına katılmak ve taşradaki konsoloslukların verdikleri adli kararları temyiz etmek şeklinde sınıflandırılabilir. Başkonsolos Osmanlı mahkemelerinde dragomanı vasıtasıyla temsil ediliyordu. Muhtelit Mahkeme ya da "Birinci Meclis-i Ticaret" de denilen bu karma mahkemede, çoğu kez dragomanların usule ve esasa ilişkin itirazları nedeniyle duruşma tamamlanmaz ve dava hukuk alanından "diplomasi" alanına aktarılırdı![82]

Başkonsolosun ticari görevleri, büyük liman şehirlerindeki konsolosların bilinen görevleriydi ama düvel-i muazzama ile Osmanlı Devleti arasındaki "alışılmamış" ilişkiler nedeniyle

81 *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 38-39.

82 *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 39-40.

"çok unsurlu ve daha geniş kapsamlı"ydı. Başkonsolos yalnızca İngiliz Dişişleri Bakanlığı ile değil fakat, Ticaret Bakanlığı, Londra Gümrük İdaresi, İngiltere ve İrlanda'daki limanların yöneticileri, Malta valisi ile yazışır ve Osmanlı yetkilileri ile sürekli ilişki içinde bulunurdu. Tüm Britanya uyruklular sorunlarını başkonsolosla çözdükleri gibi, taşradaki İngiliz konsolosları da başkonsolosa danışırlardı. Konsoloshane sabah saat 10:00'dan öğleden sonra 15:00'e kadar sürekli hizmet verir ama kâtipler ve öteki görevliler iş yükünün yoğun olduğu zamanlarda daha geç saatlere kadar çalışırlardı.[83] Edirne, Bursa, Çanakkale ve İnöz'deki yardımcı konsolosluklarla, Burgaz, Gelibolu, Bandırma ve Tekirdağ'daki fahri konsolos ya da konsolosluk ajanları İstanbul başkonsolosluğuna bağlıydılar.

Osmanlı limanlarına giriş çıkış yapan İngiliz ticaret gemileri çeşitli Kraliyet Emirnameleri'nde öngörülen harçlar dışındakimi özel "konsolosluk harçları" da öderlerdi. Bunun nedeni Boğazlardan geçen yabancı gemilerin özel bir ferman almak zorunda bulunmaları ve bu nedenle de Osmanlı makamlarına belirli bir miktar harç ödemeleriydi. İngiliz gemileri için 1870'li yıllarda bu miktar Akdeniz'den gelen gemiler için 51, Akdeniz'e açılan gemiler için 52 kuruştu. İstanbul'da verilen bu fermanları gemi kaptanları alamayacakları için konsolosluk Babıali nezdinde bir "kapıoğlanı" görevlendirir ve sözkonusu ferman, kapıoğlanı vasıtasıyla elde edilirdi. Kapıoğlanının bu hizmet karşılığında aldığı 25 kuruş da eklenince giriş-çıkış yapan gemilerin ödedikleri "geçiş harcı" 76 ya da 77 kuruşu bulurdu. Ayrıca İstanbul'daki İngiliz Liman Reisi, teamül gereği, limandaki kimi hizmetler karşılığında İngiliz gemi kaptanlarından "minnettarlık" parası adı altında ayrıca bir para alırdı. İzmir limanında "demirleme harcı", İskenderiye limanında yerel otoritelerden gerekli belgeleri sağlama karşılığında "Yeniçeri harcı" vb. adlar altında uygulanan harçlar da söz konusuydu. Yabancı devletlerin

83 *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 39.

konsolosluklarınca kendi gemilerinden alınan bu tür harçlar yeknesak olmadığı gibi bir sisteme bağlı da değildi; aynı ülkenin konsoloslukları farklı limanlarda farklı tarifeler uygulayabilmekteydiler.[84]

Başkonsolos Sir Philip'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün konsolosluklar aynı ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı. Bununla birlikte, konsolosluk görevinin yanı sıra aynı zamanda ticaretle uğraşanlar, Osmanlı otoriteleriyle daha "samimi" ilişkiler kurmak, kişisel kullanımları için hiç gümrük ödemeden getirdikleri emtiayı satmak vb. kimi avantajlara sahiptiler. Başkonsolos, İngiltere'nin konsolosluk sisteminin diğer ülkelerinkinden oldukça farklı olduğu, bununla birlikte son yıllarda, özellikle 1858 yılından sonra daha sistemli, kapsamlı ve düzenli bir yapıya kavuşturulmuş olduğu görüşündeydi.1857 yılında kurulan ve 1864 yılındaki düzenlemeyle daha sistemli bir hale getirilen (Yüksek) Konsolosluk Mahkemesi'nin, kaynak tasarrufu, düzenlilik ve hız açısından olumlu sonuçlar verdiğini kaydeden başkonsolos, diğer bazı ülkelerin de bu konuda İngiliz modelini kendileri için geliştirmeye çalıştıklarını ileri sürmektedir.[85] Bununla birlikte, özellikle atamalar ve terfiler bakımından oturmuş bir sistemin olmayışı kimi sorunlar yaratmakla birlikte, başkonsolusun görüşüne göre İngiliz konsolosluk hizmetlerini, uygulamada diğer ülkelerin konsolosluklarına göre daha yetersiz ya da başarısız saymak doğru değildir.

Komodor Gemisi: İzmir Konsolosluğu (1870-71)

Gerek istihdam edilen personel sayısı ve işlem hacmi, gerekse Britanya uyruk ve himayesi altında bulunan kişilerin çokluğu açısından İzmir, İstanbul'dan sonra Osmanlı topraklarında-

84 *F.O. Confidential Prints, No 1942*: "Report of the Commissioners Appointed to Inquire into the System of Consular Fees in the Levant dated October 18, 1870", s. 5-7.

85 *Accounts &Papers*, Cilt 60, "Consular Establishments: Constantinople", 1872, s. 41.

ki en önemli konsolosluklardan birisiydi. 1857-1864 yılları arasında İstanbul ve İskenderiye'dekilerin yanı sıra Yüksek Konsolosluk Mahkemeleri'nin üçüncüsü bu şehirdeydi; ancak anılan yıl İyon Adaları'nın Yunanistan'a devredilmesi üzerine sözkonusu mahkeme, başında meslekten bir hukukçu bulunan, normal konsolosluk mahkemesine dönüştürülmüştü. Dolayısıyla 1870 yılında İzmir'deki Britanya konsolosluk varlığını konsolosluk ve hastahane olarak iki başlık altında değerlendirmek, konsolosluğun da ticari ve adli bölümlerden oluştuğunu belirtmek gerekir. Bu duruma göre sabah saat 09:00'dan öğleden sonra 16:00'ya kadar hizmet veren konsolosluğun başında müteveffa İstanbul Konsolosu A. Carlton Cumberbatch'ın mahdumu Robert William Cumberbatch bulunuyordu. R.W. Cumberbatch mesleği babasının yanında öğrenmiş, İstanbul başkonsolosluğunda konsolos yardımcısı olarak çalıştıktan sonra İzmir'e konsolos olarak atanmıştı, meslekteki kıdemi 27 yılı buluyordu. İzmir konsolosluğunun ticari bölümünde 1 konsolos yardımcısı (Stephen Joly) 2 kâtip, 1 ulak, 3 dragoman ve 2 kavas görev yapıyordu. Adli bölümde ise bir hukuk sekreteri, 1 ulak, 1 polis ve 1 kavas olmak üzere 4 kişi çalışıyordu. 1865 yılı verilerine göre, konsolosluğun yıllık bütçesi 1.670 £, 5 şilin, 7 peni idi. Bu gelirlerin 811 £'i hastahaneden, 636 £'i mahkeme harçlarından, 146 £'i konsolosluk harçlarından oluşuyordu ve ücretlerin ödenmesiyle, büro ve hastahane için harcanıyordu.[86] Konsolosluk ve hastahaneye ait binalar, 1778 depreminden sonra *Levant Company* tarafından inşâ edilmişti ve majestelerinin hükümetinin mülküydü.[87]

İzmir'deki İngiliz Bahriye Hastahanesi, İngiliz ticaret filosuna mensup denizcilere hizmet vermek üzere 1816 yılında *Levant Company* tarafından kurulmuştu. Hastahanenin giderleri İzmir limanını ziyaret eden tüm İngiliz gemilerinden ton başına alınan özel bir resimle karşılanıyordu. İlk yıllarda ton başına 10 para olan bu resim 1823 yılında ton başına 20 paraya çı-

86 *F.O. Confidential Prints, No. 1943*: "Report by Mr. Kennedy on the Consular Establishments at Smyrna, 22 Kasım 1870", s. 1-2.

87 *F.O. Confidential Prints, No. 1943*, s. 5.

karılmıştı. Konsolosluk binalarının ve özellikle hastahanenin *Levant Company* devreden çıktıktan sonra son derece bakımsız ve yıpranmış bir hale gelmesi üzerine, 1835 yılındaki konsolos, hastahanenin kapatılmasını önermişse de sonraki konsolos R. W. Brant meseleyi ele almış, gemilerden alınan "hastahane resmi"nin 3 peni'ye çıkarılmasını sağladığı gibi, hükümetinden de yardım koparark İngiliz Bahriye Hastahanesi'nin 1856 yılında yeni baştan inşâ edilmesini sağlamıştı.[88] İngiliz Bahriye Hastahanesi 30 hasta kapasiteli üç koğuştan oluşan bakımlı ve iyi yönetilen bir hastahaneydi ve İngiliz donanmasının denizcilerine de hizmet vermeye başlamıştı. Dr. Mc Craith'in yönetimindeki hastahanede bir hastabakıcı ve bir kapıcıdan başka yevmiye ile çalışan iki hizmetli görev yapıyordu. Hastahanenin günlük ortalama hasta sayısı 10 dolaylarındaydı, koğuşlardan birisi salgın hastalıklar için hazır tutuluyor, diğer koğuşlarda yer bulunması halinde yabancılara da hizmet veriliyordu.[89]

1869 yılında İzmir limanına 1.029.300 £ değerinde kargo taşıyan, toplam tonajları 123.323'ü bulan 206 Britanya bandıralı gemi girmiş; 2.104.500 £ değerinde 121.189 ton kargo taşıyan 200 gemi limandan ayrılmıştı. Buna karşılık, limana giren yabancı bandıralı gemilerin sayısı 1.632, toplam tonajları 546.199 ve taşıdıkları emtianın değeri 2.557.400 £ mertebesinde olmuştu. Aynı şekilde İzmir limanından ayrılan yabancı bandıralı gemilerin toplam sayısı 1.453, toplam tonajları 496.169 ve taşıdıkları yükün değeri ise 2.935.850 £ idi.[90]

Konsolos Cumberbatch'ın 1868-1870 yılları ortalamalarını dikkate alarak 1871 yılında düzenlediği bir istatistiğe göre ise İzmir Limanı'na giren ve çıkan gemilerin sayılarıyla bunların taşıdıkları hamulenin Sterlin cinsinden değeri ve bu şehirde ikamet eden yabancı uyruklu kişilerin ülkelere göre dağılımı Tablo 8'deki gibiydi.

---

88 *F.O. Confidential Prints, No. 1943* içinde " Memorandum Relative to Hospital at Smyrna-17 Eylul 1864", s. 13-14.

89 *F.O. Confidential Prints, No. 1943*, s. 2-3.

90 *F.O. Confidential Prints, No. 1943*, s. 6.

TABLO 8
1868-1870 Yılları Ortalamalarına Göre İzmir Limanında Ticaret

Ülke	Giren (adet)		Çıkan (adet)		İhracat / ihracat (£)		Uyruk sayısı
	Yelkenli	Buharlı	Yelkenli	Buharlı	İthalat	İhracat	
İngiltere	106	86	107	86	1.080.043	1.739.856	1.063
A.B.D.	11	-	12	-	58.340	95.863	70
Avusturya	38	166	39	164	866.553	893.660	1.800
Almanya	11	-	11	-	9.858	27.043	200
Rusya	10	53	10	53	196.107	230.827	74
Fransa	4	109	4	109	524.603	592.340	1.400
Yunanistan	199	-	185	-	84.240	133.400	19.000
İtalya	34	-	34	-	58.087	30.810	3.500
Hollanda	15	-	15	-	22.690	36.350	250
İspanya	-	7	-	7	14.660	15.850	11

Kaynak: *Accounts & Papers*, Cilt 60 (1872).

İstanbul ve İzmir limanındaki deniz ticaretine ilişkin veriler (Tablo 6 ve 8) gerek kronolojik olarak, gerekse içerikleri itibariyle tam olarak karşılaştırılabilir olmaktan uzaksa da bunlara bakarak, büyük yanlış yapmadan, belki şu bir-iki gözlem yapılabilir: Her iki limanda da ithalat ihracata göre daha ağırlıklı görünmektedir. İstanbul limanının baş müşterisi İtalyanlar olmakla birlikte aynı ülkenin İzmir'deki deniz ticareti etkinliği bir hayli düşüktür. İzmir limanında gerek ithalat gerekse ihracat yönünden İngiltere rakiplerinden (özellikle ihracat bakımından) bir hayli öndedir. Her iki limanın deniz ticaretinde İngiltere ve Avusturya'nın özel bir yeri vardır. İngiltere İstanbul'a göre İzmir limanındaki deniz ticaretinin daha büyük bir kısmını buharlı gemilerle yapmaktadır. Anılan ülkenin İzmir limanındaki buharlı gemilerinin toplama oranı yaklaşık % 45 iken, bu oran İstanbul limanı için % 40 dolaylarındadır.

Tablo 8'in son sütununda görüldüğü üzere, İzmir kentinde 1870'lerin başında 28.000'e (27.368) yakın yabancı ülke tebası ikamet etmektedir. Kentin o zamanki nüfusunun 200.000 dolaylarında olduğu dikkate alınırsa bu oran bir hayli yüksektir (% 14). Yüzyılın sonlarına doğru bu sayının ve oranın daha da artacağı belirtilmelidir. Söz konusu verilerden Yunanistan, İtalya, Avusturya ve Fransa'nın İzmir'de daha fazla tebasının olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, yabancı uyruklular açısın-

dan İngiltere'nin payı % 4'ü geçmemektedir. Bununla birlikte İzmir'deki İngiliz Konsolosluk Mahkemesi'nin iş yükü pek de hafif değildir. Zira bu şehirdeki İngilizler sayıca belki diğerlerinden azdı ama yöredeki İngiliz ticareti 1870'lerde birinci sıraya oturmuştu. Örneğin 1865-1869 yılları arasında her yıl ortalama olarak 34 hukuk, 16 ceza davasına bakılmış, 373 fezleke düzenlenmiş, 191 ruhsat verilmiş ve mahkeme harçlarından yılda ortalama 368 £ gelir elde edilmiştir. Aynı sürede yılda ortalama 117 pasaport ya da vize işlemi yapılmıştır.[91]

1878 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu artık kritik bir döneme girmiştir. Mısır adeta bağımsız bir hale gelmiştir; Sırbistan-Karadağ ve Bulgaristan hukuken olmasa da fiilen bağımsızlığını kazanmıştır; Rusya ile yapılan savaş ağır bir yenilgi ve ciddi toprak kayıplarıyla sonuçlanmıştır; Osmanlı maliyesi iflas etmiş, borçlanma siyasetinin sonu gelmiştir; anayasal bir monarşi haline dönüştürülmüş olan Osmanlı devleti bundan böyle başta Rusya ve İngiltere olmak üzere "düvel-i muazzama"nın ekonomik ve siyasi çıkarlarının dalgalı denizinde dümen tutmak zorundadır. Emperyalizmin ticaret ve sermaye ihracı yoluyla gerçekleştirdiği sömürme ya da " 'artık aktarma' mekanizmalarının kapitalizmin 'normal' süreçlerine güvenceli bir biçimde tâbi kılanması için"[92] artık ekonomi dışı müdahaleler öne çıkacaktır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarının yapısına ve işleyişine yansıyacaktır. Nitekim, 1878 yılı başlarında imparatorlukta 20'si Avrupa topraklarında, 14'ü ise Asya topraklarında olmak üzere toplam 34 İngiliz konsolosluk birimi bulunmaktadır.[93] Yaklaşık 10 yıl öncesine göre konsolosluk birimlerinin kimi değişiklikler geçirdiği görülmektedir. Artık Mısır ve Kıbrıs'taki konsolosluklar Osmanlı mülkündeki konsolosluklardan sayılmamaktadır; Cidde ve Mostar gibi yerlerde yeni konsolosluklar kurulmuştur. Ancak

91 *F.O. Confidential Prints, No. 1943*: "Report by Mr. Kennedy on the Consular Establishments at Smyrna, s. 7.

92 Korkut Boratav, "Sosyalizm, Emperyalizm, Din ve Marx", *Marksizm ve...*, Ankara, İmge Kitabevi, 2003, s. 41.

93 P.R.O, F.O. 188/3792.

bu alandaki asıl önemli değişiklikler 1878'i izleyen yıllarda görülecektir. Konsolosluk tarihinde her halde yeri olmayan bu *sui generis* uygulama, emperyalizmin yukarıda sözü edilen "ekonomi dışı müdahalelerine" ibret verici bir örnek olsa gerektir.

Askerî Konsolosluklar: Sui Generis Bir Uygulama (1879-1881)

> Rusya Devleti Batum ve Ardahan ve Kars veyahut mevaki-i mezkureden birini yed-i zaptında tutup da ileride her ne vakit olur ise ol· ·n muahede-i katiye-i sulhiye ile tayin olunan Asya memalik-i şahanesinden bir kısmını daha zapt ve istilaya tasaddi edecek olur ise olhalde İngiltere devleti memalik-i mezkureyi silah ile muhafaza ve müdafaa etmek üzere saltanat-ı seniye ile birleşmeyi taahüt eder ve buna mukabil Zat-ı Hazret-i Padişahi dahi memalik-i mahrusada bulunan teba-i hıristiyaniye ve sairenin hüsn-i idare ve himayelerine müteallik ileride devleteyn beyninde kararlaştırılacak ıslahat-ı lazimeyi icra edeceğini İngiltere devletine vaadile beraber devlet-i müşarünileyhayı taahhüdat-ı vakıasının icrasınca lazım gelen vesaiti temin edebilecek bir hale koymak için kendisine Kıbrıs ceziresini tahsis ve asker ikamesile cezireyi idare etmesine muvafakat eyler.*
>
> 3 Cumadel'ahire 1295 (4 Haziran 1878)

(*) If Batoum, Ardahan, Kars, or any of them shall be retained by Russia, and if any attempt shall be made at any future time by Russia to take possession of any further territories of His Imperial Majesty the Sultan in Asia, as fixed by the Definitive Treaty of Peace, England engages to join His Imperial Majesty the Sultan in defending them by force of arms.

In return, His Imperial Majesty the Sultan promises to England to introduce necessary reforms, to be agreed upon later between the two Powers, into the government, and for the protection of the Christian and other subjects of the Porte in these territories; and in order to enable England to make necessary provisions for executing her engagements, His Imperial Majesty the Sultan further consents to assign the Island of Cyprus to be occupied and administered by England.

The Fourth day of June,
in the year one thousand eight hundred and seventy eight

1878 yılı Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde kritik bir yıldır. Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki ağır yenilgisi sonunda imzalanan Ayastefanos barışı yalnızca Rumeli'yi parçalamakla kalmıyor, ilk kez Osmanlı'nın Anadolu topraklarından da belirli yerlerin elden çıkmasına yol açıyordu. Bu durum, 1875 yılında maliyesi iflas bayrağını çekmiş, müslim ve gayrimüslim tebası arasındaki huzursuzluk isyan ve çatışma şeklinde uç vermeğe başlamış Osmanlı devletini çaresizliğe gark etmekle kalmıyor, fakat aynı zamanda İngiltere'yi de ciddi olarak rahatsız ediyordu. İngiltere'nin rahatsızlığı iki yönlüydü. Bir yandan Rusya'nın, tıpkı 1830'larda olduğu gibi bölgede gücünü artırması, İngiltere'nin Hindistan yolu vs. stratejik çıkarlarına ters düştüğü gibi, diğer yandan da Rusya'nın Rumeli'de ve Anadolu'daki Osmanlı gayrimüslim tebası üzerindeki (hatta Mahmud Nedim Paşa'nın şahsında Osmanlı payitahtında) etkinliğini artırması İngiltere'nin işine gelmiyordu.

Benzer rahatsızlığı hisseden "düvel-i muazzama"nın Avusturya, Fransa, İtalya ve hatta Almanya gibi üyelerinin de katılımıyla Ayastefanos Barışı, Berlin Anlaşması (14 Temmuz 1878) ile görünüşte tüm tarafların çıkarına değiştirilecekti. Bu değişikliklerle Sırbistan, Karadağ, Romanya bağımsız devletler olarak tanınırken, Büyük Bulgaristan üçe bölünerek, Doğu Rumeli ve Makedonya belirli koşullar ve "ıslahat yapmak" koşuluyla Osmanlı'nın elinde kalırken, Babıali'ye vergi veren ama özerk bir Bulgar Prensliği de oluşturuluyordu; Bosna Hersek Avusturya tarafından işgal edilip idare edilecek ama bu durum Osmanlı egemenliğinin bu eyaletten kalktığı anlamını taşımayacaktı! Rusya Kars, Ardahan, Batum'u elinde tutarken Doğu Bayezid'i iade edecekti. Kısaca Berlin Anlaşması ile Doğu Rumeli ve Makedonya dışında Osmanlı devletinin Avrupa toprakları elden çıkıyor, kalan yerlerde adli, idari, inzibati reformlar yapılması ve (konumuz bakımından daha önemlisi) bu tür reformların padişahın Anadolu topraklarında da yapılmasının şarta bağlanmasıydı. Berlin Anlaşması'nın ünlü 61'nci ve 62'nci maddeleri şöyle idi:[94]

94 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt (1-B), Ankara, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, 1953, s. 423 (metin yazım şekline müdahale

"(Almışbirinci Bend) Bâb-ı Âli, ehalisi Ermeni bulunan eyalatda ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ittiği islahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşu huzur ve emniyetlerini temin itmeği teahhüd ider ve arasıra bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ ideceğinden *düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.*"

"(Altmışikinci Bend) Bâb-ı Âli serbesti-i ayin ve mezheb kaidesini vüsat-i kâmile itasile beraber muhafaza ve ibka itmek arzusunda bulındığını beyan eylediğinden tarafeyn-i müteahidin işbu beyan-ı ihtiyariyi senet ittihaz ederler *memalik-i Osmaniyenin her tarafında ihtilaf-ı din ve mezheb hiç kimse için hukuk-ı milkiye ve politikadan ve hidmet-i umumiye ve memuriyet ve şerefe nailiyetde bilcümle hiref ve sanayiin icrasında mani ad olınmıyacakdır ve din ve mezhebe bakılmıyarak mahkemeler huzurında cümlesinin şahadeti kabul edilecekdir.*

Serbesti ve icra-yı ayin ve mezheb cümleye temin olunacak cemaatı muhtelifenin silsile-i meratib üzre tertibinde rüesa-yı ruhaniyeleri ile olan münasebatında bir güne ika-yı mevani olunmayacaklardır.

Her milletden Avrupa ve Asya Memalik-i Osmaniyesinde seyahat iden rühban ve züvvar aynı hukuk ve fevaid ve imtiyazatden müstefid olacaklardır memalik-i Osmaniyede mukim konsolosların ve poletika memurlarının gerek balâda zikr olunan eşhası ve gerek mahall-li mübareke ve sairede kâin tesisat-ı diniye ve hayriyeyi resmen himaye itmek hakları tasdik kılınmıştır."

Konumuz, yani askeri konsolosluklar bakımından önem taşıyan Berlin Anlaşması'nın kotarılmasından önce, İngiltere beş gün arayla iki gizli anlaşma imzalayacaktır. Bunlardan Rusya ile İngiltere arasında Londra'da imzalanan (30 Mayıs 1878) gizli anlaşma ile toplanacak kongrede görüşülecek konular üzerinde Rusya ve İngiltere arasında bir görüş birliği sağlanması hedefleniyordu. Denebilirse, Berlin Anlaşması'nın çatısı bu gizli anlaşma ile çatılmış oluyordu.[95] 4 Haziran 1878 tari-

edilmeksizin aynen aktarılmıştır, altlarını ben çizdim).

95 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, Ankara, TTK Yayını, 1983, s. 70.

hinde İstanbul'da Babıali ile İngiltere (Büyük Britanya Büyükelçisi A.H. Layard ile Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa) arasında imzalanan gizli anlaşma konumuz bakımından daha önemliydi ya da öyle olduğu İngiltere tarafından ısrarla ileri sürülecekti. Tek maddelik (ikinci madde onay ve yürürlükle ilgili hükümleri içeriyordu) bu gizli anlaşma da şöyle idi:[96]

> "Rusya Devleti Batum ve Ardahan ve Kars veyahut mevaki-i mezkureden birini yed-i zaptında tutup da ileride her ne vakit olur ise olsun muahede-i katiye-i sulhiye ile tayin olunan Asya memalik-i şahanesinden bir kısmını daha zapt ve istilaya tesaddi edecek olur ise olhalde İngiltere devleti memalik-i mezkureyi silah ile muhafaza ve müdafaa etmek üzere saltanat-ı seniye ile birleşmeyi taahüt eder ve buna mukabil Zat-ı Hazret-i Padişahi dahi memalik-i mahrusada bulunan teba-i hıristiyaniye ve sairenin hüsn-i idare ve himayelerine müteallik ileride devleteyn beyninde kararlaştırılacak ıslahat-ı lazimeyi icra edeceğini İngiltere devletine vaadile beraber devlet-i müşarünileyhayı taahhüdat-ı vakıasının icrasınca lazım gelen vesaiti temin edebilecek bir hale koymak için kendisine Kıbrıs ceziresini tahsis ve asker ikamesile cezireyi idare etmesine muvafakat eyler."

Ayastefanos anlaşmasını, diğer devletler ve özellikle İngiltere'nin çıkarları açısından yeniden şekillendirmek için, bir yandan Rusya ile İngiltere arasındaki gizli görüşmeler devam ederken bir yandan da Türkiye ile yapılacak bir savunma anlaşmasının hazırlanmasına çalışılıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'nin bir an önce imzalanması için İstanbul'daki Büyükelçi Henry Layard'ı sıkıştırdığı Kıbrıs Konvansiyonu 4 Haziran'da imzalanacaktır.[97]

---

96 Erim, *a.g.e.*, s. 401-402.

97 *Accounts & Papers*, Cilt LXXXII (1878), "Correspondence Respecting the Convention Between Great Britain and Turkey of June 4, 1878" içinde Salisbury Markisi'nden Bay Layard'a 30 Mayıs 1878 tarihli yazı, s. 2. Salisbury'nin büyükelçisine "Ayrıntılara girme, reform taahhüdünü ve Kıbrıs'ı elde etmeye çalış" şeklindeki talimatıyla konvansiyonun imzalanmasından yaklaşık bir ay sonra 1 Temmuz 1878 tarihinde, Layard ve artık sadrazam olmuş bulunan Saf-

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mevcut konsolosluklarına ek olarak "askeri konsolosluk" adı altında yaptığı yeni düzenlemenin gerekçesini, genel olarak Berlin Anlaşması'na özel olarak da işte bu "Kıbrıs Konvansiyonu" diye bilinen anlaşmaya dayandırıyordu. Şimdi, Kıbrıs Konvansiyonu etrafında kimi gözlemler yaparak bir yandan "askeri konsolosluk"ların hikmet-i vücudunu (*Raison de etre*) bir yandan da İngiltere'nin o sıralarda Osmanlı ile ilgili temel meselesini anlamaya çalışabiliriz.

İngiltere, bir yandan diplomasi alanında stratejik kazanımlar peşindeydi, bir yandan da ekonomik ticari çıkarlarını pekiştirmeye çalışıyordu ve Osmanlı-Rus savaşı ve onu izleyen Ayastefanos anlaşmasının yarattığı durumdan en az kayıp ya da en fazla kazançla çıkmak peşindeydi. Berlin Anlaşması'ndan önce Rusya ile yaptığı gizli anlaşma ile Çar'a "küçük bir taviz dışında Asya'da ele geçirdiğin yerleri bırakma" diyor; Türkiye ile yaptığı gizli anlaşma ile ise vehimli Sultan'a "Rusya'nın ele geçirdiği yerleri geri alabilmen ve başka yerleri kaptırmaman için Kıbrıs'ı bana bırak ve ülkende reform yap" diyordu. Gerçi İngiliz kamuoyunda bu konuda bir görüş birliği olmamakla birlikte, Süveyş Kanalı'nın açılmış olduğu ve buharlı gemilerin yaygınlaştığı bir dönemde Kıbrıs'ın İngiltere için ne anlama geldiğini belirtmeye gerek yok. Reform meselesi ise İngiltere'nin Palmerston döneminde olduğu gibi, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü kendi çıkarları açısından önemsediği dönemlerde gündeme gelen bir konuydu. Bu kez, "düvel-i muazzama"nın diğer üyelerinin de katılımıyla temelde müslim gayrimüslim eşitliğine dayanan adli, idari, mali reformlar yapılması istenen yer sultanın yalnızca Avrupa'daki toprakları değil "memalik-i mahrusa"sının beşiği Anadolu topraklarıydı ve desteklenen zümre başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim teba, yani büyük ölçüde (başta İngiltere ol-

---

vet Paşa arasında imzalanan altı maddelik gizli bir ek (lahika, *annex*) ile Kıbrıs Adası'nın devrine ve yönetimine ilişkin genel bir çerçeve çiziliyordu. Aynı yerde s. 4-5. Bu konuda bilgi için bkz. Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960)*, Cilt 1, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1984, s. 21-29.

mak üzere) Avrupa ticaret ve sermaye çevrelerin uzantısı, aracı burjuvaziydi.

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapılmasına ilişkin tutumunu irdeleyen Harold Temperley'in[98] değerlendirmesine katılmamak elde değildir. Temperley'e göre İngiltere, Palmerston döneminde olduğu gibi daha sonra da, başka ülkelere parlamentarizm ve anayasacılık öğütlerken ve bu konuda aktif destek sağlarken, Türkiye için böyle bir şeyi hiç düşünmemiştir. İngiltere'nin Türkiye'den tek istediği, adli ve idari reformlardır. Bunun nedeni, Türklerden nefret etmeleri değil, aksine onları sevmeleri ve yardım etmek istemeleridir. Ne ki yıllar boyunca konsolos raporlarından, gezginlerin gözlemlerinden çıkardıkları sonuç, Türkiye'de herhangi iyi bir şeyin yalnızca ve ancak güçlü bir otokratın mutlak iradesiyle merkezden yapılabileceği yolundadır.[99] Böyle bir kanının oluşmasında, Stratford Canning, Henry Bulwer ve Henry Layard gibi büyükelçilerin bir hayli payı olduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan beklediği reformlar ya da "ıslahat", gayrimüslimlerin de Müslümanlarla eşit haklara sahip olması; asayiş, bayındırlık, iyi bir adalet ve vergi sistemi gibi hayatı, özellikle İngiltere'nin çıkarlarını kolaylaştıracak önlemlerin alınmasından ibaretti. Genel olarak Berlin Anlaşması, özel olarak da 4 Haziran 1878 tarihli Kıbrıs Konvansiyonu ile "reformlar" konusunda son kez olarak yapılmak istenen de bundan başka bir şey değildi. İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nu gözden çıkarmadan önce, son bir girişimde bulunuyordu. Mevcut konsolosluk sistemine ek olarak Anadolu'da bir "askeri konsolosluk" sistemi yaratılmasının hikmet-i vücudu herhalde burada aranmalıdır.

Askeri konsoloslukların ihdasına giden yoldaki gelişmeler, kendi başına ilginç ve ibret vericidir. Berlin Anlaşması'nın imzalanmasından 25 gün sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun As-

98 Harold Temperley, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey", *The Cambridge Historical Journal*, Cilt 4, No 1-2 (1933), s. 156-191.

99 *A.g.m.*, s. 159, 163 ve 167.

ya topraklarındaki reformlar konusunda Salisbury'den Layard'a gelen bir mesajın ana hatları şöyle özetlenebilir:[100]

> İmparatorluğun Avrupa topraklarında gerçekleştirilecek reformlar Berlin Anlaşması ile "Avrupa Komisyonu'na havale edilmiştir". Oysa, Asya'da yapılacak reformlar Osmanlı sultanının iradesine bırakılmıştır ama bu konuda "düvel-i muazzama"ya (özellikle ve öncelikle İngiltere'ye !) danışılması beklenmektedir. Üstelik Kıbrıs Konvansiyonu ile Osmanlı sultanı yapılacak reformların ayrıntıları konusunda İngiliz hükümeti ile işbirliği yapmayı taahhüt etmektedir. Zaman zaman bu ülkede yapılan reformların garantisi, Girit'te olduğu gibi temsili meclislerin oluşturulmasıyla güvence altına alınmak istenmiştir. Ancak bu tür girişimler ırk ve din düşmanlığı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Berlin Anlaşması çerçevesinde imparatorluğun Avrupa topraklarında benzer girişimler olacaktır. Bu tür girişimlerin başarı şansı ne olursa olsun, bunlar, imparatorluğun Asya topraklarında uygulanamaz. Çünkü orada büyük bir çoğunluk teşkil eden Müslüman toplulukların varlığı, en azından şu anda, bu tür kurumsal düzenlemeler için uygun değildir. Dolayısıyla majestelerinin hükümeti, bu tür Temsili Meclisler'den yana çıkmamak konusunda "zatıalilerinin dikkatini çekmektedir". Asya Türkiye'si için acil ihtiyaç, nüfusun azalmasını, ticaretin canlanmasını sağlayacak iyi bir yönetim ve düzenin sağlanmasıdır. Majestelerinin hükümetine göre, bu amaçla acil olarak alınması gereken önlemler, düzenin sağlanması, adaletin gerçekleştirilmesi ve gelirlerin toplanmasıdır.

Mesajda daha sonra asayişin sağlanması için kurulabilecek jandarma teşkilatı, oluşturulacak mahkemeler ve vergi toplanması için alınması gerekli önlemler dile getirildikten sonra, şu uyarı yapılmaktadır, "(jandarma konusunda olduğu gibi) ...tüm benzer konularda zatıaliniz, İngiltere'nin, Sultan'ın tam ve tartışmasız egemenliği ile bağdaşmayacak herhangi

100 *Accounts & Papers*, Cilt LXXIX (1878-1879), "Correspondence Respecting Reforms in Asiatic Turkey" içinde, Salisbury Markisi'nden Sir A. H. Layard'a 8 Ağustos 1878 tarihli yazı.

bir kontrol elde etmeye çalıştığı yolunda, gizli bir itham karşısında kalmaması için, İngiliz subaylarının istihdamını önermekten dikkatle kaçınmalısınız..."[101] 8 Ağustos tarihli aynı mesajda, Salisbury'nin sultana, mümkün olan en kısa sürede, kabul ettirilmesini istediği "reform paketi"nin ana hatları ise şöyle idi:

- İmparatorluğun Asya topraklarında Avrupalılar tarafından örgütlenecek ve komuta edilecek bir jandarma gücünün tesisi;
- Anadolu'nun (Asya'nın) en önemli şehirlerinde alt mahkemeler üzerinde temyiz yetkisi olacak ve her birinin içinde Avrupalı bir hukukçunun bulunacağı Merkezi Mahkemeler kurulması;
- Çoğu Avrupalılardan tayin edilecek, vilayetin gelirlerini toplamaya ve âşârı lağvetme ve en kısa sürede, en az on yıllık bir düzenleme yapma yetkisine sahip bir Tahsildar atanması;
- Vali ve kadıların belirli bir süre görevleri başında kalmalarının yalnızca yönetimlerinin başarısına bağlı olacağı koşulunun getirilmesi.

Salisbury mesajına, mevcut koşullar altında Osmanlı İmparatorluğu'nda bu görevleri başarı ile yerine getirecek bir otoriteyi işin başına geçirmenin çok zor olduğunu, eğer sultan 1876 Anayasası konusunda ciddi ise, onun getirdiği kimi kurumlardan da yararlanılabileceğini, ama kabul ettirilecek koşulların belirlenmesinde asıl hünerin "Doğu'nun işlerini iyi bilen ve Osmanlı devlet adamlarını iyi tanıyan" büyükelçiye düştüğünü de eklemeyi ihmal etmiyordu.

Bu mesaja Layard'ın verdiği 21 Ağustos 1878 tarihli cevapta[102] istenilen doğrultudaki talepler için sadrazama bir sözlu nota verildiği, böyle bir yöntemin daha esnek olduğu için ter-

101 Bir önceki dipnotta anılan kaynakta, Salisbury Markisi'nden Sir A. H. Layard'a 8 Ağustos 1878 tarihli yazı, s. 2.

102 Bir önceki dipnotta anılan kaynakta, Sir A. H. Layard'dan Salisbury Markisi'ne gönderilen Tarabya, 21 Ağustos 1878 tarihli mesaj, s. 4-5.

cih edildiği belirtildikten sonra sadrazamla yapılan görüşmeden edinilen izlenimler şöylece özetleniyordu:

- Babıali'nin Avrupalı subayların yönetiminde bir jandarma gücü örgütlenmesine itirazı olmayacaktır, zira bu zaten Babıali'nin aldığı ve kısmen de uygulamaya koyduğu bir önlemdir, ancak hükümetin bu işi yapabilecek parası yoktur, iyi örgütlenmemiş ve iyi ücret ödenmeyen bir jandarma gücü oluşturmak yalnızca mevcut zorlukları artıracak sonuçlar verir;
- Merkezi Mahkemeler konusunda ise, hemen hemen her şehirde Temyiz Mahkemeleri vardır ama asıl mesele bunların başına liyakatlı ve dürüst kişilerin getirilebilmesidir. Babıali şimdi bu mahkemelerin başına yetenekli ve dürüst adamlar atanmasına ve iyi yargıçlar yetiştirilmesine gayret etmektedir; sadrazamın kendisi bu mahkemelerde yabancıların yer almasına karşı değildir ama buna devlet içinden güçlü bir muhalefet vardır;
- Aşar sisteminin lağvedilmesi Babıali'nin uzun zamandır düşündüğü bir şeydir ama uygulamaya geçilmesini önleyecek büyük güçlükler sözkonusudur, sadrazam hazretleri meseleyi yakından tetkik etmemiş olmakla birlikte Salisbury'nin önerisine temelde karşı değildir;
- Vali ve yargıçlara gelince, Kanun-ı Esasi yargıçların azlolunamaz olduğunu buyurmaktadır, bununla birlikte valilik için iyi adamlar bulunduğunda bunların belirli sürelerle göreve getirilmesini isteyecek ilk kişi Sadrazam Paşa'nın bizzat kendisi olacaktır.

Layard'ın sadrazamla yaptığı görüşmeden edindiği genel izlenim, Salisbury'nin önerdiği reform planının (özellikle mahkemelerde yabancıların bulunması vs. gibi konularda) ilk önce ciddi bir muhalefet göreceği ama sonra ilke olarak kabul edilebileceği; bununla birlikte ilke olarak kabul edilebilecek hususların aynı anda uygulanmasında büyük güçlüklerle karşılaşılacağı yolundadır.

Layard daha sonra, 24 Ekim 1878 tarihinde, Salisbury'ye

gönderdiği bir mesajda, sözlü notasına Babıali'den gelen resmi cevabı aktarmakta ve burada aşağı yukarı 21 Ağustos tarihindeki mesajında aktarılan görüşlerin tekrar edildiği belirtilmektedir. Layard'a göre, Osmanlı nazırları arasında her türlü yabancı müdahalesine karşı çıkan güçlü bir grup mevcuttur. Şimdiye kadar Osmanlı devletinin karşı karşıya kaldığı yabancı müdahalesi dikkate alınırsa bu insanlar çok da haksız değillerdir. Bununla birlikte, gerek padişah, gerekse Safvet Paşa önerilen reformların gerçekleştirilmesi konusunda samimidirler. Babıali, majestelerinin hükümetinin önerileri doğrultusunda adalet sistemini iyileştirmeye niyetlidir. Ancak her mahkemeye bir yabancının atanmasını, bizzat adalet sisteminin özüne aykırı bulmakta ve ülkenin dili, hukuku ve geleneklerini bilmeyen yabancıların yargıç olarak atanmasını kabul etmemekte, *bunun yerine her vilayette adalet sisteminin işleyişini gözlemleyecek yabancı "Denetçi"lerin istihdamını mümkün görmektedir.* Layard'a göre, Babıali bu görüşünde haksız da değildir. Büyükelçiye göre, tek görevi mahkemelerde adaletin yerine getirilmesini sağlamak olan, her kararda onayı aranan yabancı yargıçın yerine, *yargıçlara karşı şikâyetleri dinleyecek, hapishanelerin iyileştirilmesi vs. gibi konularda* yetkili olacak bir denetçi, Müslüman kamuoyuna da daha az itici geleceği için uygun olacaktır.[103]

Âşârın lağvedilmesi konusunda Babıali'nin yaklaşımı da büyükelçiye mantıksız gelmemektedir. Yeni sistemin önce bir iki vilayette denenmesi ve yararlı olduğu görülürse yaygınlaştırılması düşüncesi makuldür.

Babıali, sözkonusu reformları gereçekleştirmek yolunda ancak kendi hizmetine girmeleri koşuluyla yabancılardan yararlanma konusunda ısrarlıdır.

Büyükelçi Layard, bu son mesajından yaklaşık bir hafta sonra, yeni ve daha ayrıntılı bir masaj göndererek, yukarıda özetlenenleri açıklamakta, padişahın İngiltere'nin önerilerine sıcak baktığını sağlam bir iki kaynaktan öğrendiğini belirtmekte, an-

103 Bir önceki dipnotta anılan kaynakta, Sir A. H. Layard'dan Salisbury Markisi'ne, Tarabya 24 Ekim 1878 tarihli yazı, s. 7-9.

cak devlet içinde çok güçlü bir muhalefetin bulunduğunu kaydetmekte ve sözkonusu reformların "bu aşamada gerçekleşme şansının pek ümit verici olmadığını" kaydetmektedir.[104]

Salisbury'den 4 Aralık 1878 tarihinde gelen cevapta ise, mesele İngiltere'nin bakış açısından değerlendiriliyor ve Babıali'nin tutumunun, İngiltere'nin beklentileriyle, Berlin Anlaşması ve Kıbrıs Konvansiyonu'nun koşullarını karşılamadığına işaret edildikten sonra, aynen şu görüşe yer veriliyordu:[105]

> "Şu an için, [taleplerimizin] biçimsel olarak elde edilemeyeceği varsayılarak, bunların yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nu tehlikeye sokan suistimallerin yinelenmesini önleme konusuna derin ilgi gösteren dost Devletlerin *teyakkuzu* devreye sokulmalıdır. Böyle bir yükümlülük özellikle İngiltere'nin üstüne düşmektedir, zira bu *teyakkuzu* yerine getirirken İngiltere yalnızca dostça bir yardım sunmuş olmamakta fakat Anlaşma'dan doğan bir hak konusunda ısrar etmiş olmaktadır. Bu aşamada son olayların Osmanlı Hükümeti üzerinde yaptığı öğretici etkilerin kaybolmadığı konusunda umut veren işaretler mevcuttur. Suriye ve Girit'e yapılan son atamalar, Majeste Sultan'ın, zatıaliniz tarafından sürekli olarak kendisine iletilen tavsiyelere gerekli ilgiyi gösterdiğini ve önceki yılların yıkıcı örneklerinden uzak durma konusunda içten bir kararlılık iradesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır."

Yukarıda özetlenenler, Disraeli hükümetinin ve onun Dışişleri Bakanı Salisbury'nin Anadolu'da ihdas ettikleri askeri konsoloslukların "hikmet-i vücudu" hakkında oldukça iyi bir fikir vermektedir. Güvenlik, maliye ve adliye konularında Osmanlı İmparatorluğu'nun "ıslahat"ını isteyen ve bunu uluslararası ve ikili anlaşmalara koydurmuş olan (ve karşılığında Kıbrıs'a el koyan) İngiltere, önerdiği biçim ve içerikte bir reform paketinin mümkün olmadığını görünce elde edebilece-

104 Bir önceki dipnotta anılan kaynakta, Sir A. H. Layard'dan Salisbury Markisi'ne, Tarabya 30 Ekim 1878 tarihli yazı, s. 12-16.

105 Bir önceki dipnotta anılan kaynakta, Salisbury Markisi'nden Sir A. H. Layard'a 4 Aralık 1878 tarihli yazı, s. 18.

ginin azamisini elde etmeye yönelmektedir. İngiltere'nin ve (genel olarak Düvel-i Muazzama'nın) yabancı yönetim ve denetiminde bir reform programı uygulamasını içine sindiremeyen (Babıali'nin ve yavaş yavaş dizginleri ele almakta olan Yıldız'ın gerçekten reform isteyip istemediği de ayrı bir konudur) padişah ve Babıali ise, maruz bulunduğu baskılar karşısında söz konusu *teyakkuz* hakkını –ister istemez-bahşederek kendince bir çözüm sağlamış olmaktadır. Böylelikle ortaya "askeri konsolusluk" adı altında yeni bir uygulama çıkmaktadır. Hemen belirtilmeli ki, bu yeni konsolosluklara, İngiltere "askeri konsolos" (*Military* Consul) adını yakıştırırken, Osmanlı tarafı yalnızca "konsolos" ya da "konsolos muavini" demektedir! Askeri konsolosluklarla ilgili gelişmeleri izlemeye geçmeden önce, bu noktada bir an durup, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda "reform" ya da "ıslahat"a niye bu kadar önem verdiğini, bunu yabancı yönetici ve deneticilerin eliyle yürürlüğe koyamayacağını anlayınca hiç değilse bir gözetim hakkını koparmayı öncelikleri arasına aldığını kısaca irdelemek gerekir.

19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti önemli değişiklikler geçirmiştir. Yüzyılın başlarında dış ticaret hacmi, imparatorluk içindeki toplam üretimin % 1 ya da 2'sini geçmezken, yüzyılın sonlarında bu oran % 10'lara yaklaşmıştı.[106] Yüzyılın sonlarında İmparatorluk hammadde ve gıda maddeleri ihraç eden, başta sanayi ürünleri ve kimi gıda maddeleri olmak üzere mamul maddeler ithal eden bir duruma gelmişti. İmparatorluğun dünya pazarlarıyla bu entegrasyonu Avrupa ülkeleri arasındaki kıyasıya bir rekabet ortamında meydana geliyordu.[107] Ve bu rekabetin önde gelen aktörlerinden birisi Büyük Britanya İmparatorluğu idi. 1870'lerden itibaren imparatorluğun ithalat ve ihracatı (kimi yıllar görülen azalmalar bir yana bırakılırsa) sürekli olarak artıyordu. Örneğin, 1878 yılında toplam ithalat 2.000.923.048, toplam ihracat 839.650.454 kuruş mertebesin-

106 Şevket Pamuk, *Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul Gerçek Yayınevi, 1988, s. 202-203.

107 *A.g.e.*, s. 204.

de iken, bu sayılar 1894 yılında sırasıyla 2.407.549.964 ve 1.375.380.530 kuruş olmuştu.[108]

Bu gelişmede aslan payını İngiltere'nin aldığı görülüyordu. Örneğin, 1894 yılı ithalatı içinde İngiltere'nin payı 931.522.445 kuruş iken, onu sırasıyla Avusturya (486.296.695 krş.), Fransa (274.221.001 krş.) ve Rusya (165.133.901 krş.) izliyordu. İmparatorluğun ihracatı bakımından da durum pek farklı değildi. İhracatta da en büyük pay 595.391.442 kuruşla İngiltere'nindi ve onu sırasıyla Fransa (382.251.220 krş.), Avusturya (131.698.998 krş.), İtalya (47.559.109 krş.) ve Rusya (40.054.555 krş.) izliyordu.[109]

İngiltere bu başat konumunu yüzyıl boyunca rakipleriyle çetin bir rekabet sürdürerek elde etmişti. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatı içinde İngiltere'nin payı, yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda (1830-1832) % 13.3 mertebesinden, yüzyılın sonunda (1900-1902) % 25.9'a yükselmişti. 1830 yılında en büyük rakipler olan Avusturya'nın payı % 30.9'dan % 7.8'e inmiş, Fransa'nın payı ise % 14.3'ten % 19.2'ye yükselmişti. İmparatorluğun ithalatı içinde, İngiltere'nin payı yüzyıl boyunca hep önde gitmişti. 1830-1832 yıllarında Osmanlı ithalatı içinde İngiltere'nin payı % 19.0 iken, 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı Muahedesi'nden sonra, 1840-1842 yıllarında % 29.3'e, 1870-1872'de % 32.4'e, 1880-1882'de ise % 45'ye çıkmıştır. Aynı zaman dilimlerinde Avusturya'nın payı % 16.9, % 22.1, % 12.9, % 11.8 şeklinde seyretmişti. Fransa'nın Osmanlı ithalatı içindeki payı ise anılan tarihlerde sırasıyla, % 9.9, % 8.6, % 12.3 ve % 12.4 olarak gerçekleşmişti.[110] Avusturya'nın yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı dış ticaretinde başa güreşme iddiasını yitirmesi karşısında meydanda Fransa ile karşı karşıya kalan İngiltere'nin ticareti, 1874'ten sonra (1873-1896 Büyük Dünya Bunalımı'na ve

108 Tevfik Güran (Haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara, D. İ. E., 1997, s. 199.

109 *A.g.e.*, s. 203.

110 Şevket Pamuk (Haz.), *19. Yüzyılda Osmanlı DışTicareti*, Cilt 1, Ankara, D. İ. E., 1995, s. 61-62.

diğer birtakım güçlüklere rağmen) Fransız ticaretinin bir hayli önündeydi. Bununla birlikte, güçlenen eski bir rakibin (Rusya) yanı sıra yeni bir rakibin de (Almanya) yavaş yavaş devreye girdiği hatırlanmalıdır.

Şimdi, başta İngiltere olmak üzere bu ülkeler Osmanlı ile olan ekonomik ilişkilerini nasıl yürütüyorlardı sorusunun cevabı aranmalıdır ve bunun cevabı hiç kuşkusuz, "yabancılar ve gayrimüslim aracılar eliyle" şeklindedir.[111]

İngiliz emperyalizmi ile yerli işbirlikçi (genellikle gayrimüslim) burjuvazi arasındaki ilişkiler, Orhan Kurmuş'un *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* adlı kitabında ayrıntılı bir şekilde anlatılır.[112] Kurmuş'un değerlendirmesine göre;

> "İşbirlikçi burjuvazinin üç dönemden oluşan tarihsel gelişim süreci, İngiliz tüccarlarla işbirlikçi burjuvazi arasındaki ilişkisinin kendi içindeki çelişkisini taşıdığını gösteriyor. Bir taraftan İngilizler işbirlikçi burjuvaziye, işbirlikçi burjuvazi de İngilizler'e göbekten bağlıyken, diğer taraftan, iki kesim de ticaretten daha büyük bir pay almak için birbirleriyle mücadele ettiler. Bu mücadelenin yönü, Batı Anadolu'daki ve Avrupa'daki gelişmelere bağlı olarak belirlendi. 1870'lere kadar hem Avrupa'da hem Batı Anadolu'da güçlü olan İngilizler, Rum ve Ermeni işbirlikçilerin tam bir denetim altına alabilmeyi başardılar. Bu tarihten sonra İngiltere'nin dünya egemenliği zayıfladığı ölçüde, palazlanan işbirlikçi burjuvazi, ticaretten daha büyük pay almaya başladı. Ancak bu mücadele, İngilizlerle işbirlikçi burjuvazi ilişkisinin ana gelişme çizgisini oluşturmuyordu. Asıl belirleyici ilişki, iki kesimin birbirine olan bağımlılığıydı. Tekeller öncesi dönem İngiliz kapitalizminin ve sonraları İngiliz emperyalizminin Batı Anadolu'daki sömürü ağı, işbirlikçi burjuvaziyi güçlendirdiği gibi, işbirlikçi burjuvazinin güçlenip gelişmesi de İngilizlerin durumunu sağlamlaştırdı.

111 Charles Issawi, "Middle East Economic Development, 1815-1914: The General and The Specific", *Studies in the Economic History of the Middle East* (Ed. M. A. Cook), Londra, Oxford University Press, 1970, s. 408.

112 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, Savaş Yayınları, (3. Baskı) 1882, s. 149-159.

Birbiriyle yoğun yarışma içinde bulunan bu iki kesim, 1897 yılında açıkça görüldüğü gibi, birbirlerine muhtaçtı."[113]

Bu karmaşık ilişkiler çerçevesinde ve 1870'lerden itibaren Alman emperyalizminin yeni bir rakip olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda müslim gayrimüslim eşitliği, güvenlik, adalet ve mali reform temelinde neden ısrarla "ıslahat" istediğini, bunun ancak yabancı denetim ve gözetiminde yapılabileceğinin savunucusu olduğunu, bunun gerçekleşmemesi halinde ise en azından kendi adamları vasıtasıyla bir *teyakkuz* durumu yaratmak peşinde olduğunu anlayabiliriz. Kuşkusuz mesele bu kadar mekanik ve basit değildir. İngiltere, sıradan ahalinin de, müslim, gayri-müslim farkı olmaksızın, refahının artmasını, satınalma gücünün yükselmesini, daha mutlu ve müreffeh yaşamasını, sırf insani nedenlerle olmasa bile, "yerel halkın mallarımızı alamayacak duruma düşmelerini engellemek" için isteyecektir.[114] Öte yandan o sırada imparatorluğun tümünün olduğu gibi özellikle Anadolu'nun gerçekten de reforma ihtiyacı vardır.

Askeri konsolosluklar işte böyle bir çerçevede ortaya çıkacaktır. İngiltere, daha önce normal konsoloslukları ve askeri ateşelikleri eliyle yürüttüğü gözetim ve siyasi müdahale işlevini[115] artık yeni bir örgüt, yeni elemanlarla yürütecektir ve yukarıda aktarılan gelişmeler nedeniyle Babıali de buna rıza göstermek zorunda kalacaktır. Neden özellikle askeri konsoloslar sorusunun yanıtı ise, gerek bu kişilerin niteliklerinden gerekse ortaya koydukları çalışmalardan anlaşılacaktır. Bu subaylar, haritacılık, istihkam, levazım gibi ordunun teknik sınıflarına mensup, topografik verileri olduğu kadar her türlü istatistiki

113 *A.g.e.*, s. 157-158.

114 İzmir'deki İngiliz konsolosunun raporundan [PRO, FO, 83/395, No. 10, 28 Aralık 1872] aktaran, Kurmuş, *a.g.e.*, 158.

115 P.R.O., F. O. belgelerinden 1878'in son ayları ile 1879'un ilk aylarında İngiliz diplomat ve konsoloslarının, Londra ile yaptıkları şifreli yazışmalarda önden gelen konulardan birisini, örneğin Zeytun'daki tutuklulara iyi davranılması, Beyrut valisinin görevden alınması konusunda Babıali'den söz alındığı, Halep valisinin görevinden alındığı vs. türünden müdahaleci önlemlerin oluşturduğu görülmektedir. Bkz. P.R.O., F. O., 195/1234.

bilgiyi toplayacak ve değerlendirebilecek nitelikte elemanlardı. Ayrıca istihbarat konusunda birikim ve deneyimleri vardı. Çağdaş bir araştırmacının sözcükleriyle, "Osmanlı Paşalarını, ve Kürt Beyleri"ni izleyecek olanlar, İngiltere büyükelçisinin Babıali'ye uyarılarda bulunabilmesi için, gerekli verileri toplama konusunda eğitimleri ve uzmanlıkları nedeniyle "İngiltere'nin savunmak zorunda kalabileceği" bir ülkede istihdam edilen "mükemmel keşif ajanları"ydı.[116]

Anadolu'da bir askeri başkonsolosluk ihdası ve bu göreve atama yapılmasıyla ilgili gelişmeler şöylece özetlenebilir: Dışişleri Bakanı Salisbury, Dublin'de harita subayı olarak görev yapan Yarbay Charles W. Wilson'a 28 Mart 1879 tarihinde bir mektup yazarak majestelerinin kendisini Anadolu'ya askeri başkonsolos olarak atadığını bildiriyor ve hükümetin bu göreve büyük önem verdiğini vurguluyordu. Yarbay Wilson da 14 Nisan 1879 tarihli mektubunda görevi kabul ettiğini bildirdikten sonra görev yerine ulaşmak üzere Nisan'ın 24'ünde İngiltere'den hareket ediyor ve 2 Mayıs'ta İstanbul'a ulaşıyordu. Ertesi gün büyükelçiyi ziyaret eden Wilson, 5 Mayıs 1879 tarihinde Salisbury'ye yazdığı mektupla bu gelişmeleri aktarıyordu.[117] Bu arada Salisbury, İstanbul'daki büyükelçiye 31 Mart 1879 tarihinde bir mesaj göndererek, kraliçenin Wilson'u Anadolu'ya başkonsolos olarak atadığını bildiriyor ve Osmanlı otoritelerinden görev yapabilmesi için gerekli "berat"ı almasını istiyordu.[118] Salisbury 24 Nisan'da (Wilson'un İstanbul'a hareket ettiği gün) Yarbay Wilson'a da bir yazı yazarak majestelerinin hükümetinin 4 Haziran 1878 tarihli konvansiyon ile "Anadolu'daki Osmanlı yönetiminin ıslahını ve başarısını" taahhüt ettiğini ve şimdi bu görevin kendisinin omuzlarına tevdi edildiğini bildirdikten sonra aşağıdaki görev tanımını yapıyordu:[119]

---

116 Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1934, s. 155-156.

117 P. R. O., F. O., 78/3014.

118 P. R. O., F. O., 195/1232.

119 *Accounts & Papers*, Cilt LXXX: "Turkey No. 10: Correspondence Respecting the Conditions of the Population in Asia Minor and Syria", (Londra, Harri-

"Sizin ve size yardımcı olmak üzere atanan subayların görevi, dolayısıyla, konsolosluk mıntıkanızdaki nüfusun değişik sınıflarının durumunu incelemek, Osmanlı otoritelerinin işine yarayabilecek nitelikte her türlü bilgiyi toplayarak, ekonominin nasıl iyileştirilebileceği, idarenin nasıl basitleştirilebileceği ya da daha etkili bir hale getirilebileceği konusunda tavsiyelerde bulunarak ve İdare'nin ve Yargı'nın her türlü baskı ve yolsuzluğuna ilişkin dikkatinize gelen bilgiler konusunda uyarıda ve protestoda bulunarak Osmanlı otoritelerine yardımcı olmaktır. Merkezi Hükümet'in müdahale etmesi gerektiğini düşündüğünüz her olayı, uygun önlemleri alması konusunda Babıali'ye gereken uyarıların yapılabilmesi için Majesteleri'nin Hükümeti'ne ve İstanbul'daki Büyükelçiliğe bildireceksiniz.

"Görev bölgenizin pek çok yerinde eşkiyalığı bastırmak için etkili bir kamu gücünün oluşturulması çok önemli bir gerekliliktir. Yetkililere bu önlemin önemini anlatmak ve her türlü çabayı desteklemek konusunda elinizden geleni yapacaksınız."

Bu ilk talimatı alan Yarbay Wilson'un ardından, Mayıs ayından başlayarak 47'nci Alay'dan Yüzbaşı H. Cooper, 11'nci Hafif Süvari Alayı'ndan Yüzbaşı J. D. H. Stewart, Kraliyet İstihkamcıları'ndan Teğmen H. Chermside ve Teğmen H. H. Kitchener, Wilson'un emrinde Anadolu'nun çeşitli kentlerine ve Kraliyet Topçuları'ndan Yüzbaşı E. Clayton Van'a, Yüzbaşı W. Everett Erzurum'a "askeri konsolos yardımcısı", Binbaşı H. Trotter Kürdistan'a (Diyarbakır) askeri konsolos olarak atandılar. Dışişleri Bakanı Salisbury, İstanbul'daki büyükelçisi Layard'a gönderdiği 26 Mayıs 1879 tarihli mesajında, hem bu atamaları bildiriyor hem de söz konusu askeri konsolos yardımcılarının "berat"larının temin edilmesi için Babıali nezdinde harekete geçilmesini ve alınan beratların Başkonsolos Yarbay Wilson'a ulaştırılmasını istiyordu.[120]

son & Sons, 1879 içinde) Salisbury Markisi'nden Yarbay Wilson'a 24 Nisan 1879 tarihli yazı.

120 P.R.O., F. O., 195/1232; *Accounts & Papers(1878-1879)*, Cilt 80, "Return of Recent Consular Appointments in Asia Minor", s. 585. Ayrıca bkz. Sir Char-

Bu arada anılan atamalar konusunda Avam Kamarası'nda yapılan görüşmelerde, milletvekilleri, 5 ve 29 Mayıs'taki birleşimlerde hükümetten işin aslını öğrenmek isteyeceklerdir. 5 Mayıs tarihli birleşimde aşağıdaki konuşmalar yer alır:[121]

> Bay J. Holmes- Küçük Asya'nın çeşitli yerlerinde ek başkonsolos, konsolos ya da başka görevliler atanması konusunda bir iki işlem yapıldığı ya da yapılmak üzere olduğu doğru mudur; eğer böyle ise bu yerler nereleridir ve bu görevlere ödenecek ücretler nelerdir?
>
> Bay Burke (Dışişleri Müsteşarı)- Evet, Anadolu'da konsolosluk atamaları yapılmak üzeredir; atamalar henüz tamamlanmamıştır...
>
> Bay J. Holmes- Avam Kamarası'na atamalara ilişkin bir bildirimde bulunabilir misiniz?
>
> Bay Childers- Kuşkusuz ek ödenek ayrılacaktır.
>
> Bay Burke (Dışişleri Müsteşarı)- Hayır, kesinlikle hayır.
>
> Bay Dodson- Eğer öyle ise bunlara ne şekilde ödeme yapılacağını öğrenmek isterim.
>
> Maliye Bakanı- Bildiğim kadarıyla, Hazine açısından, bütçe tahminleri bu yeni atamaları da içermektedir. Yeni atamalar, başka yerlerde yapılacak kısıtlamalarla önemli ölçüde dengelenecektir.

Bu tartışmalardan da anlaşılmaktadır ki, Disraeli hükümeti yeni kurulan bu olağanüstü konsoloslukları Savaş Bakanlığı'ndan ödünç alacağı elemanlarla yürütmeyi planlarken, bir yandan yeni kadro yaratıp ek mali külfetlere girmeden, dolayısıyla bütçe kısıtlamalarının engeline takılmadan devreye sokmayı, bir yandan da almış oldukları askeri eğitim nedeniyle (çoğu istihkâm, haritacı, levazım, gibi sınıflara mensuptu) subayların birikiminden yararlanmayı hesaplıyordu. Nitekim söz konusu askeri konsoloslar, yeni görevleri için birliklerinden

---

les M. Watson, *The Life of Major General Sir Charles William Wilson*, Londra, John Murray, 1909, s. 108.

121 *Hansards: Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, Cilt CCXLV, Mart 31-Mayıs 8, 1879, s. 713.

izinli sayılarak Dışişleri Bakanlığı'nın emrinde istihdam edilmiş; bununla birlikte maaşlarını Savaş Bakanlığı'ndan almayı sürdürmüşlerdir. Yani bir yandan özel misyonlarını yerine getirmeye çalışırken bir yandan da bölgelerinde sivil konsoloslaın görevlerini yerine getireceklerdi.[122] Adana-Kayseri yöresinde görev yapacak olan Teğmen Ferdinand Wallis Bennet'e Salisbury imzasıyla gönderilen görevlendirme yazısında askeri konsolosların işlevleri şöyle dile getirilmektedir:[123]

> "En önemli işlevleriniz arasında yönetimdeki mevcut aksaklıkları araştırmak, bildirmek ve Babıali'ye yapmaya söz verdiği reformları yürürlüğe koyma konusunda yardımcı olmaktır. (Yerine getirmek durumunda kalabileceğiniz sıradan konsolosluk görevlerinin neler olduğunu Yarbay Wilson'dan öğreneceksiniz.)
>
> "Bununla birlikte Anadolu'daki görevinizin en önemli kısmı konsolosların ya da konsolos yardımcılarının olağan görevlerinden farklı niteliktedir. Hareketleriniz ve araştırıp bildireceğiniz konuların neler olduğuna ilişkin direktifleri, emri ve gözetimi altında bulunacağınız Majesteleri'nin Anadolu'daki Başkonsolos'u [Yarbay] Wilson'dan öğreneceksiniz."

Kuşkusuz sorunlar ilk günden kendisini göstermeye başladı. Bu sorunlar başlıca iki kümede odaklanıyordu. Bir kere sivil konsoloslarla askeri konsoloslar arasında yetki sorunları ortaya çıktı. Belirli bölge ya da kentler kimin yetki ve sorumluluğu altında olacaktı? İkinci olarak askeri konsoloslar Osmanlı otoriteleriyle olan ilişkilerinde nereye kadar gidip nerede duracaklardı, yani yetkilerinin sınırı neydi? 1879 yılı bu konularda yazışmaların yoğun olduğu bir yıl oldu. Sorunlar Dışişleri Bakanlığı, Büyükelçi Layard ve askeri başkonsolos Yarbay Wilson arasında, her olayda durumun özelliği dikkate alınarak çözülmeye çalışıldı. Örneğin, İzmir, daha ziyade ticari bir görev yeri

122 A. F. Townsend, *A Military Counsul in Turkey*, Londra, Seeley and Co. Ltd., 1910, s. 7; P.R.O., F.O., 195/1232.

123 P. R. O., F. O., 78/3155: Salisbury'den Ferdinand W. Bennet'e 31 Mart 1880 tarihli yazı.

olduğu için, eski konsolosun yetki çerçevesinde bırakılırken, İzmir'in de bağlı olduğu vilayetin "başkenti" Aydın askeri konsolosa bırakıldı.[124] Ya da, Bursa'daki konsolos yardımcısı Bay Gilbertson'un istihdamına gerek kalmadığı, onun yerini Yarbay Wilson'a bağlı olarak görev yapacak olan askeri konsolos yardımcısı Teğmen Chermside'ın alması kararlaştırıldı. Bir hafta sonra durum teyid edildi. Buna göre Aydın, Yarbay Wilson'un başında olduğu Anadolu Askeri Başkonsolosluğu'na bağlı olacak ancak İzmir'deki sivil konsolosun işine karışılmayacaktı; Bursa'da ise Gilbertson'un yerine Teğmen Chermside görev yapacaktı.[125] Benzer düzenlemeler Ankara vs. başka yerler için de yapıldı. Ankara'da sivil konsolos Gavin Gatheral görevi başında bırakıldı.[126] Bu arada İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçi H. Layard'a gönderilen yazılarda, ataması yapılan askeri konsoloslukların sıradan konsolosluklar olmadığı, normal konsolosların işlerine karışmak gibi bir görevlerinin olamayacağı ("doğal olarak bazı istisnai durumlarda konsolosluk görevlisi bulunmayan yerlerde normal konsolosluk işlevlerini de yerine getirebilecekleri"), onların asıl görevinin antlaşma ile yerine getirmek durumunda oldukları işleri yapmak olduğu, sıradan konsolosluk işlerinin her zamanki gibi sivil konsoloslarca yürütüleceği ısrarla belirtiliyordu.[127]

Askeri konsolosların Osmanlı otoriteleriyle ilişkilerinde ise şöyle bir çerçeve çizildi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na göre bunlar, normal konsolos değillerdi ve anlaşma hükümleri gereği görev yapan "siyasal ajan"lardı, koşullar gereği kendilerine, konsolos ya da konsolos yardımcısı gibi adlar takılmıştı. Çünkü bu görevlilerden antlaşmada (Berlin Anlaşması'nın 62'inci maddesi kastediliyor) "konsolos" olarak söz edilmişti.[128] Dola-

124 P.R.O., F.O., 195/1232: Salisbury'den Layard'a 10 Haziran 1879 tarihli ve 37 No'lu mesaj.

125 P.R.O., F.O., 195/1232: Salisbury'den Layard'a 17 ve 18 Haziran tarihli mesajlar.

126 P.R.O., F.O., 195/1232: Salisbury'den Layard'a 4 Temmuz 1879 tarihli yazı.

127 P.R.O., F.O., 195/1232: Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçi Layard'a 23 Ekim 1879 tarihli yazı.

128 Berlin Anlaşması'nın 62'nci maddesinde şöyle bir hüküm yer alıyordu: "...memalik-i Osmaniyede mukim konsolosların ve poletika memurlarının gerek

yısıyla askeri konsoloslar özel ve ayrı bir hizmet yürütüyorlardı. Hatta 6 Ekim 1879 tarihli bir belge üzerine, kırmızı kalemle ve S (Salisbury) imzasıyla düşülen bir notta, aynen şu ibare yazılmıştı: "*bu subaylara sırf Türklerin kuşkusunu tahrik etmemek için Konsolos denmektedir..*"[129] İşte bu görevlilerin gerek İngiliz Dışişleri Bakanlığı, gerekse İstanbul'daki büyükelçi ile normal koşullar altında olduğundan daha fazla (mektup ya da telgrafla) haberleşme öncelikleri olacaktı.[130] Askeri konsoloslar her türlü askeri istihbarat yapacakları gibi,[131] yetki belgelerinde (berat) Osmanlı tebasının işlerine karışmak gibi bir görevleri olmadığı halde, yetki çevrelerinde olup biten her şeyi izleyecekler, Başkonsolos Wilson'a aktaracaklar, gerekli gördüklerinde Osmanlı otoriteleriyle temasa geçecekler, onlara dostça uyarı ve önerilerde bulunacaklardı. Nitekim, askeri konsoloslar baskı ve yolsuzluk konusunda Osmanlı makamları üzerindeki baskılarını –zaman zaman ölçüyü kaçırarak–[132] sürekli hissettirmişler ve kendi ifadelerine göre bu yüzden gayrimüslim ahalinin olduğu kadar Müslüman ahalinin de saygısını kazanmışlardır. Gerçekten de belgelerde, "Vilayet'in (Konya) Doğu kesimine yaptığım geziden dün dönmüş olduğumu bildirmekle şerefyabım. Aksaray ve Bor'da iken her iki kasabanın ahalisi kaymakamlarından şikâyet ettiler. Şikâyetlerini yazılı olarak Vali Bey'e ilettim.Vali Aksaray kaymakamını açığa aldı ve her iki kasabada soruşturma başlattı." türünden pek çok örneğe rastlan-

---

balâda zikr olunan eşhası ve gerek mahall-li mübareke ve sairede kâin tesisatı diniye ve hayriyeyi resmen himaye itmek hakları tasdik kılınmıştır..."

129 P.R.O., F. O., 78/3014. W. Bucklay tarafından F.O. antetli bir kağıda 8 Ekim 1879 tarihli not.

130 P.R.O., F. O., 195/1232, Tenderden'den (Dışileri Bakanlığı) Wilson ve Layard'a 2 Agustos 1879 tarihli yazı.

131 P. R. O., F. O., 195/1301'de Wilson'un 12 Ekim 1880 tarihinde İstanbul'a gönderdiği memoranduma ek olarak Çanakkale ve Gelibolu istihkâmlarına ilişkin ayrıntılı raporlar yer almaktadır.

132 Picton-Warlow gibi bazıları, yerlerine Osmanlı tebası gayrimüslimlerden "vekil" atayacak; kimileri de başkonsolos ve büyükelçiyi atlayarak doğrudan Osmanlı Adliye Nazırı'na telgraf çekecek kadar ölçüyü kaçırabiliyorlardı. Bkz. P.R.O., F.O., 78/3155, Picton-Warlow'dan Salisbury'e 2 Haziran 1880 tarihli yazı; P.R. O., F. O., 195/1358.

maktadır. Yine belgelerde, askeri konsoloslardan gelen, "Baskı gören gayrimüslim ahaliden yana müdahale etme yetkim var mıdır, eğer varsa neye dayanarak?" vs. gibi sorulara, ve "Berlin ve 4 Haziran anlaşmalarına göre hakkınız vardır, ancak iki şeye dikkat edilmelidir. Protesto ve uyarılar ilkin konsoloslar tarafından yerine getirildikten sonra ikinci kez büyükelçi tarafından yapılmalıdır ve şikâyet konusu olan olay ya da sorunların gerçek olduğuna kesinlikle dikkat edilmelidir."[133] türünden cevaplara da sık rastlanmaktadır. 1880'in ikinci yarısında (Haziran–Aralık) yalnızca askeri konsolosların hazırladıkları raporlardan hizmet içi kullanım için basılanların sayısı 220'dir. Bu raporlarda akla gelebilecek her konuya değinildiği görülmektedir. Bununla birlikte ağırlık, "ahali"nin durumuyla ilgili konulardadır. Durumuyla ilgilenilen ahalinin başında ise sırasıyla, Ermeniler, Kürtler, Abazalar, Lazlar gelmektedir. Raporlara konu olan vilayetler sıralamasında ise Trabzon başı çekmekte; onu Sivas, Van, Diyarbakır ve Ankara vilayetleri ile İzmit sancağı izlemektedir.[134]

1880 yılında İngiltere'de hükümet değişikliği olup da Layard'ın yerine Lord Dufferin'in İstanbul büyükelçisi olmasından sonra İngiltere'nin bu konudaki tutumunda da bir farklılık göze çarpacaktır. Örneğin, 1881 yılı ortasında, Osmanlı uyruklarıyla ilgili konularda nasıl davranılması gerektiği yolunda Yarbay Wilson'a gönderilen bir yazıda, "...bu konuda talimat vermek olanaksızdır. Resmen bir şikâyette bulunabilmek için bir Anlaşma hükmüne dayanmak gerekir. Gayriresmi olarak yetkililerin dikkatini çekme konusunda ise incelikli davranmalısınız..." deniyordu.[135]

Askeri konsolosların sayısını, görev yerlerini ve sürelerini izlemek pek kolay değildir; çünkü esas itibariyle Mayıs 1879 ile 1882 yılı sonları arasında devam eden bu uygulamada değişik-

133 *Accounts & Papers*, Cilt LXXX (Birleşim 5.12 1878-15.8.1879), "Turkey No: 10" içinde Binbaşı Henry Trotter'dan İstanbul'a ve Salisbury'den Layard'a 24 Nisan ve 21 Mayıs tarihli yazılar.

134 *F. O. Confidential Prints*, No: 4357.

135 P.R.O., F. O., 222/3: Dufferin'den Wilson'a 25 Haziran 1881 tarihli yazı.

likler olmuş, askeri yardımcı konsoloslar sık sık yer değiştirmiştir. Örneğin, 1881 yılı ortalarında Wilson'dan İstanbul'a yazılan bir mesajdan öğrendiğimize göre, Bursa'daki askeri konsolos izne ayrılmak istemektedir, onun yerine ya Yüzbaşı Stewart ya da Teğmen Bennet bakacaktır. Konya Vilayeti'nden sorumlu olan Yüzbaşı Stewart kışı Antalya'da geçirecektir. Teğmen Chermside, Sakız Adası'ndan ayrılacak ve Musul taraflarına gidecektir. Teğmen Bennet kışı Adana'da geçirecektir. Kış aylarında Yarbay Wilson da Sivas'taki karargâhını kapatacak ve kışı Aydın, Adana ve Antalya'da geçirecektir.[136] Bununla birlikte eldeki bilgilerden, belirli bir hata payı göze alınarak, yine de bir çerçeve çizilebilir. Dolayısıyla Tablo 9 bu konuda bir fikir verecektir.

TABLO 9
Anadolu'daki İngiliz Askeri Konsoloslukları (1879-1882)

Görev yeri	*Adı*	*Rütbesi*	*Önerilme/ atanma tarihi*	*Yıllık maaş/ödeneği (£)*
Anadolu (Sivas)	Charles W. Wilson	Yarbay, Başkonsolos	28 Mart 1879	1200+400
Adana (Kayseri)	Harry Cooper	Yüzbaşı Kon. Yard.	Ekim 1879	500
	Ferdidand Bennet	Teğmen Kon. Yard.	1880	500
Konya (Isparta, Burdur, Antalya)	J.D.H. Stewart	Yüzbaşı Kon.Yard.	1879	500
Bursa/Adapazarı/	H.H. Kitchener	Teğmen Kon. Yard.	Temmuz 1879	500
Kastamonu	J. Picton-Warlow	Binbaşı Kon. Yard.	1880	500
Aydın	H. Chermside	Teğmen Kon. Yard.	1880	
Erzurum	W. Everett	Yüzbaşı Kon. Yard.	1879	500
Van	E. Clayton	Yüzbaşı Kon. Yard.	1879	500
Kürdistan (Diyarbakır)	H. Trotter	Binbaşı Konsolos	Mayıs 1880	500

Kaynak: P. R. O., F. O., 195/1232; P. R O., F. O., 195/1301, P. R. O , F. O., 78/3312; P.R.O., F.O., 195/1314; F. O. *Confidential Prints*, No: 4307 (Ocak-Haziran 1880); *Accounts & Papers-1878-79*, Cilt 80, "Return of Recent Consular Appointments in Asia Minor", s. 585.

Tablo 9'da ilk göze çarpan olgu, 1879-1882 yılları arasında Van'dan Aydın'a, Anadolu'nun ticari hayatı pek canlı olmayan, buna karşılık etnik ve dinsel çeşitliliği olan şehir ya da yörelerinde, rütbeleri yarbay ile teğmen arasında değişen 10 İngiliz subayının, konsolos ya da konsolos yardımcısı adı altında "gö-

136 P.R.O., F.O., 195/1363, Wilson'dan büyükelçiliğe 6 Eylül 1881 tarihli yazı.

zetim" görevi yapmış olduğudur. Askeri konsoloslar, karargâhı Sivas'ta bulunan Yarbay Wilson'a bağlı olarak çalışıyorlardı ve atandıkları merkezde oturmak yerine sürekli çevre il ve ilçeleri dolaşarak görev yapıyorlardı. Adana ve Kayseri yöresinden sorumlu olan Yüzbaşı Harry Cooper'in, 1880 yılında yerini Teğmen Ferdinand Bennet'e; Bursa, Adapazarı, Kastamonu yöresinden sorumlu olan H(oratio) H(erbert) Kitchener'in yerini J. Picton-Warlow'a terk ettikleri görülmektedir. Kitchener daha sonra adeta bir "gezici askeri konsolos" olarak görev yapmış Anadolu'nun ve Orta Doğu'nun pek çok yerinde dolaşmıştır. Chermside ise önce Bursa'da görevlendirilmiş, (Aydın Vilayeti önce Yarbay Wilson'un yetki çerçevesinde bırakılmıştı) daha sonra Sivas'ta Yarbay Wilson'un yanında alıkonulmuş ancak daha da sonra "Aydın Valisi Mithat Paşa'nın deneyimlerinden yararlanmak isteyeceği" gerekçesiyle Yarbay Wilson tarafından Aydın'a atanmıştır.[137]

Genel karargâhını Sivas'ta kurmuş olan Yarbay Wilson'un emrindeki askeri konsolosların yetki çevreleri Hüdavendigar, Aydın, Kastamonu, Ankara, Konya, Sivas, Adana, vilayetleriyle Kocaeli, Biga (Çanakkale) ve Canik (Samsun) sancaklarını kapsıyordu. Erzurum, Van ve Diyarbakır, sırasıyla Yüzbaşı Everett, Yüzbaşı Clayton ve Binbaşı Trotter'in yetki çevresiydi. Yarbay Wilson'un, Kıbrıs Konvansiyonu'ndan önce atanmış olan konsolos ya da konsolos yardımcıları (yani sivil konsoloslar) üzerinde herhangi bir yetkisi yoktu. Bununla birlikte Wilson'un emrindeki askeri konsolos yardımcıları Halep, İzmir, İstanbul ya da Trabzon'daki konsoloslarla olağan ve rutin işlerde temas halinde olacaklardı.[138]

Gerek Kitchener gerekse Chermside tüm Anadolu'yu ve Mezopotamya'yı dolaşarak buralardaki asayiş, idare ve adliyenin durumu hakkında ayrıntılı raporlar yazmışlardır. Bunlardan özellikle H. H. Kitchener üzerinde kısaca durmak gerekir, zira 1880 yılında teğmen olan Kitchener, öldüğü 1916 yılında ma-

137 P. R. O., F. O., 195/1301: Wilson'dan büyükelçiliğe 21 Ekim 1880 tarihli yazı.

138 P. R. O., F. O., 195/1300: "Memorandum by Lt. Col. Wilson on Anatolia and Necessary Reforms".

reşaldi ve çok zengin emperyalist bir özgeçmişe sahipti. Kitchener 24 Haziran 1850 yılında doğdu. Woolwich Kraliyet Askeri Akademisi'nde öğrenim gördü. İstihkâm subayı olarak Filistin ve Kıbrıs'ta görev yaptı, askeri konsolosluk görevini tamamladıktan sonra Sudan'da çalıştı, 1890 yılında tümgeneral rütbesiyle Mısır Ordusu'nun Serdar'ı oldu. 1896-1899 yıllarında Sudan'ın istilasını gerçekleştirdi. 1898 yılında Baron yapıldı. Boer Savaşı sırasında (Aralık 1899-Kasım 1900) Lord Roberts'in genelkurmay başkanı idi. Bu arada Viscount payesini kazandı. Boer direnişini kırmakta etkili olan "temerküz kampları"nda çoğu kadın ve çocuk 20.000'den fazla insanın ölümüne neden olmakla şöhreti arttı ve Earl'lük payesi verilerek ödüllendirildi. 1902'den 1909 yılına kadar Hindistan'daki İngiliz ordusunun başkomutanıydı. 1911-1914 yıllarında Mısır ondan soruluyordu. 1914 yılında mareşal yapıldı ve üniformasını çıkarmaksızın Kabine'ye giren ilk Savaş Bakanı oldu. Mareşal Kitchener, 5 Haziran 1916 tarihinde Rusya'ya giderken savaş gemisi *HMS Hampshire* bir mayına çarparak batınca, boğularak öldü.[139]

Herbert Chermside da ilginç bir kişilikti. Konsolos olarak atanmadan önce İstanbul'da ataşemiliterdi. Türkçe biliyordu ve Osmanlı ordusundaki meslektaşlarıyla arası iyiydi. 1879 yılı ortalarında Salisbury'ye yazdığı bir mektupta, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri sistemini, silahlarını, ihtiyatlarını, ülkenin topografik özelliklerini iyi bildiğini ve Osmanlı ordusunun subay ve generallerini tanıma fırsatı bulduğunu belirtiyordu.[140] Chermside Türkçe bilgisinden ve kurmuş olduğu yakınlık ve tanışıklıklardan yararlanarak Yarbay Wilson'un sağ kolu ve "gezgin" bir askeri konsolos yardımcısı olarak görevi-

139 Alan Palmer, *Dictionary of Modern History 1789-1945* (2'nci Ed.), Londra, Penguin Books, 1983, s. 164; John Belchem ve Richard Price (Ed.), *Dictionary of Nineteenth Century History*, Londra, Penguin Books, 1996, s. 326; Antony Wood, *Nineteenth Century Britain*, Londra, Longman, 1975, s. 390-391. Hakkında yazılmış kitaplar: Philip Magnus, *Kitchener: Portrait of an Imperialist*, Londra, 1958; Trevor Royle, *The Kitchener Enigma*, 1985 ve Philip Warner, *Kitchener: The Man Behind the Legend*, 1985.

140 P.R.O., F.O., 78/3014: Chermside'dan Salisbury'ye 7 Temmuz 1879 tarihli mektup.

ni sürdürdükten ve özellikle iyi bir topograf olduğu için,[141] bu misyonunun yanı sıra askeri istihbarat bakımından da önemli bilgileri topladıktan sonra, diğerleri gibi, asıl mesleğine dönecek ve tümgeneralliğe kadar terfi edecektir.

Başkonsolos Yarbay Charles William Wilson'un da askerlikte tümgeneralliğe kadar uzanan ilginç ve renkli bir kariyeri vardır. 1836 yılında Liverpool'da doğan Wilson, 1852-54 yıllarında Cheltenham Koleji'ni bitirdikten sonra Bonn Üniversitesi'nde okudu. 1855 yılında teğmen rütbesiyle Kraliyet İstihkâm Birliği'ne katıldı. Dover ve Portsmouth'da çalıştıktan sonra, 1858-62 yıllarında Kuzey Amerika Sınır Komisyonu'nun sekreterliğini yaptı. 1864 yılında yüzbaşılığa terfi eden Wilson, 1864-65 yıllarında Kudüs'ün haritalarını hazırladı ve Filistin'de araştırmalar yaptı. İki yıl sonra İskoçya'nın, 1865-66 yıllarında Filistin'in, 1868-69 yıllarında ise Sina yarımadasının haritalarının hazırlanmasında görev aldı. 1869-1870 yıllarında Topografya Dairesi'nde çalıştıktan sonra 1870-73 yıllarında bu dairenin başına getirildi. 1873 yılında binbaşılığa terfi etti. 1876 yılına kadar İstihbarat Servisi'nin Levazım Dairesi Başkanlığı'nı yürüttü. Bu arada *Royal Society*'ye üye seçildi. 1876-1879 tarihleri arasında ise İrlanda'nın haritalarının hazırlanmasında görev aldı. 1878-1879 yıllarında Sırbistan Sınır Komisyonu'nda İngiltere'yi temsil ettikten sonra yarbaylığa terfi ettirildi ve Anadolu'ya askeri başkonsolos olarak atandı. 1882-83'te özel bir görevle Mısır'da bulundu. 1883 yılında albaylığa bir yıl sonra da generalliğe terfi ettirilerek Nil Araştırma Çalışmalarının İstihbarat Şefliği'ne getirildi. 1883 yılında Oxford, 1886 yılında Edinburgh Üniversiteleri'nden onursal payeler kazandı. 1886-94 yılları arasında Haritacılık Dairesi'nin yöneticiliğini yaptı ve 1894 yılında Kara Kuvvetleri'nde tümgeneralliğe yükseltildi. 1895-98 yılları arasında Askeri Eğitim Ge-

141 *F. O. Confidential Prints*, No. 4628'de (Mayıs 1882) yer alan, Wilson'dan Dufferin'e 6 Temmuz 1881 tarihli mesajda Chremside'ın bu özellikleri sayıldıktan sonra, Teğmen Bennet'le birlikte Toroslar'dan Musul'a kadar, tüm yol ve geçitleriyle bölgenin şimdiye kadar yapılmış en iyi haritalarını hazırladıkları kaydedilmektedir.

nel Müdürlüğü yaptıktan sonra yaş haddinden emekliye ayrıldı. Ömrünün geri kalan kısmında Orta Doğu'da ve Filistin'de geziler yaptı ve 1905 yılında öldü. Charles W. Wilson'un çoğu Filistin ve haritacılık üzerine verdiği konferansların ve yayınlanmış çalışmalarının sayısı 60'ı bulmaktaydı. Bunlar arasında, *İstanbul Rehberi* ve *Küçük Asya Rehberi* adlarını taşıyan çalışmaları dikkat çekmektedir.[142]

İngiltere'de 1880 yılının Nisan'ında yapılan genel seçimlerde Disraeli ve Salisbury iktidarı kaybettiler. Yerine gelen liberal hükümetin başı W. E. Gladstone ve onun Dışişleri Bakanı Lord Granville, Gladstone'un biyografisini yazan Philip Magnus'un sözcükleriyle, "...Disraeli'nin Küçük Asya'ya sızmak için kullanmış olduğu ASKERİ KONSOLOSLARI geri çekecektir."[143] Bununla birlikte bu geri çekme işi hemen olmayacağı gibi, askeri konsoloslardan bazıları (Albay Chermside, Binbaşı Clayton ve Yarbay Everett gibi) askerlik mesleğinden ayrılmadan, artık "sivil" konsolos ya da konsolos yardımcısı olarak bir süre daha görevlerini sürdüreceklerdir.[144] Örneğin, 1882 yılının Eylül'ünde o sırada İsmailiye'de bulunan Yarbay Wilson'dan yeni Dışişleri Bakanı Lord Granville'e gönderilen bir raporda, Anadolu'daki askeri konsolosların halen Mısır'da istihdam edildikleri, Wilson'un yanı sıra, Yarbay Stewart'ın ve Yüzbaşı Chermside'ın Mısır'daki Osmanlı birliğinde görev yapmak üzere bu ülkeye hareket etme emri aldıkları belirtilmektedir.[145]

Disraeli ve Salisbury'nin iktidardan çekilmesiyle İngiltere'nin Osmanlı politikası özde değilse bile biçimde değişecektir. Zira (özellikle) Disraeli ve Salisbury, Paris Anlaşması'nın (1856) Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumayı taahhüt eden ruhunun hâlâ kendilerini bağladığını düşünüyorlardı. Berlin Anlaşması, karşılığında azami çıkar sağlanarak, bu

142 Watson, *a.g.e.*, s. 399-404.

143 Philip Magnus, *Gladstone: A Biography*, Londra, John Murray, 1970, s. 285.

144 P. R. O. F. O., 78/3420, Trotter'den Granville'e 7 Şubat 1882 tarihli yazı; *F. O. Confidential Prints*: No 5900, "Administrative Reform in the Asiatic Province of Turkey," Mart, 1890.

145 P. R. O., F. O., 78/3420, Wilson'dan Lord Granville'e 10 Eylül 1882 tarihli yazı.

HARİTA 6

1881 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri

ruhun etkisi altında kotarılmıştı. Biyografisini yazan kızına göre, kişisel olarak Salisbury de aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından yanaydı ve muhalefetin "Türkler pılısı pırtısı ellerine verilip geldikleri yere geri gönderilmelidir" politikasına sempati duymuyor değildi; ama başbakanının politikasına karşı çıkmamak için bunu açıkça söyleyemiyordu. Salisbury'ye göre "yaşamasına izin verilse de Türk'ün dişi çekilmeliydi."[146] İktidara gelen Gladstone ve ondan sonra üç kez başbakanlık yapacak (1885-86, 1886-92 ve 1895-1902) olan Salisbury'nin bizzat kendisi de bu diş çekme ameliyesine hız vereceklerdir. Zira 1880'lerin ikinci yarısından itibaren İngiltere, muhalefetiyle ve iktidarıyla artık Osmanlı İmparatorluğu'nun "ıslah" edilemeyeceğine ikna olmuş bir duruma gelecektir. Zaten bu konuda Türklere sıcak bakmayan çevrelerde, Türklerin reform konusunda 1856'dan itibaren "hiçbir" çaba göstermediği, bundan sonra da göstermesinin beklenemeyeceği yönünde güçlü bir kanaat oluşmuştu.[147]

Dolayısıyla yeni hükümetin Dışişleri Bakanı Lord Granville, 1882 Mayıs'ında İstanbul'daki yeni Büyükelçi Lord Dufferin ve Yarbay Wilson'a gönderdiği mesajda Anadolu'daki askeri konsoloslara artık ihtiyaç kalmadığını bildiriyordu:[148]

> "Anglo-Türk Konvansiyonu'nun ayrıntılarıyla ilgili olarak 1879 yılında ihdas edilmiş olan tüm askeri konsolosluklara artık gerek kalmadığı sonucuna varmış bulunuyorum ve Anadolu'daki bir başkonsoloslukla dört konsolos yardımcılığı 31 Ekim tarihinde faaliyetlerine son verecektir.
>
> "Şu sırada mevcut konsolos yardımcılarından hangilerinin

146 A. L. Kennedy, *Salisbury 1830-1903: Portrait of A Statesman*, Londra, John Murray, 1953, s. 93 ve 104.

147 Bu görüşün şampiyonlarından birisi olan G. Campbell [Duke of Argyll], *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memoirs of Forty Years*, (Londra, John Murray, 1896, s. 3-6, 45) adlı kitabında, Türkiye'nin Rusya'ya karşı savunulması politikasının, bu ülkenin kendi halklarına karşı tutumunu değiştireceği, kendisini ıslah edeceği varsayımına dayandığını, ancak bunun gerçekleşmediğini, gerçekleşme şansının da olmadığını ileri sürüyordu.

148 P. R. O., F. O., 78/3420: Granville'den Wilson ve Dufferin'e 11 Mayıs 1882 tarihli yazı.

Ermenistan'da hizmete devam etmeleri gerektiğine ilişkin kanaatinizi bildirirseniz minnettar kalırım."

Yarbay Wilson ve ekibinin Ekim ayının sonunu beklemeden görevlerini bıraktıkları ve Mısır'a intikal ettikleri Wilson'un yukarıda anılan 10 Eylül tarihli yazısından anlaşılmaktadır. Lord Granville'in sorusuna Yarbay Wilson'un verdiği cevapta ise "Ermenistan"ın Binbaşı Trotter'in sorumluluğu altında bulunduğu, bununla birlikte Anadolu'daki askeri konsolos yardımcılarından hiçbirinin "Ermenistan"da görev yapmaya gönüllü olmadıklarını tahmin ettiği belirtilmektedir.[149]

Askeri konsolosluk uygulamasına son verilmesine, Gladstone hükümetinin izleyeceği politika kadar, Babıali'nin tutumu ve Başkonsolos Yarbay Wilson'un artık yapacak pek fazla şeyleri kalmadığı konusundaki yargısının da yol açmış olabileceği düşünülmelidir. Babıali, her şeyden önce, Berlin Anlaşması'nın 61'inci maddesinde yer alan, "...ehalisi Ermeni bulunan eyalatda ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ittiği islahatı bilatehir icra..." etmeyeceğini göstermiştir. Ayrıca, taşradaki Osmanlı yöneticilerinin, askeri konsolosların faaliyetleri konusunda, İngilizlere göre "asılsız" haberleri, Babıali'yi ve Yıldız'ı giderek daha fazla rahatsız etmektedir. Askeri konsoloslar taşradaki Osmanlı yöneticilerini kontrol edeyim derken, onlar tarafından daha sıkı bir şekilde kontrol edilir hale gelmişlerdir. 1881 yılı ortalarında Yarbay Wilson bu durumdan Büyükelçi Dufferin'e şöyle yakınmaktadır:[150]

> "...askeri konsolosların faaliyetlerine ilişkin Saray'a gönderilen asılsız haberler, Sultan'ın kuşkucu kişiliği üzerinde etkili olarak göze girme gayretinde olanların işidir.
>
> "Beni ve diğer subayları izlemek üzere ajanlar gönderildiğinin ve faaliyetlerimiz konusunda yanlış ve endişe uyandırıcı raporların yazıldığının çok iyi farkındayım...
>
> "Lord Hazretlerini temin ederim ki, ne ben ne de Anado-

149 P. R. O., F. O., 78/3420: Wilson'dan Granville'e 13 Haziran 1882 tarihli yazı.

150 *F. O. Confidential Prints*: No. 4628, Wilson'dan Dufferin'e, İzmir, 26 Ekim 1881 tarihli yazı.

lu'daki konsolos yardımcılarının herhangi biri, Osmanlı ahalisinin herhangi bir kesimine gerçekleşmesi mümkün olmayan umutlar vermeye hiç teşebbüs etmedik ya da Osmanlılarla konuşmalarımızda isteyerek politikadan hiç söz etmedik.

"Zamanımız, ülkenin yönetimine, halkının durumuna ilişkin güvenilir bilgileri toplamaya ve dikkatimize getirilen önemli yanlışlar konusunda yetkilileri uyarmaya hasredilmiştir. Köylülükle ve aslında her sınıf insanla sürekli temasta oluşumuz bize, ülkenin durumu hakkında çok az Avrupalı'nın sahip olduğu bir vukuf kazandırmıştır ve çoğu kez bizim varlığımızı Osmanlı yetkililerinin gözünde istenmez kılan işte sahip olduğumuz bu vukuftur."

İngiltere'de hükümet değişikliğinden sonra, ama henüz askeri konsoloslukların akibeti belli olmadan, Yarbay Wilson'un yeni büyükelçiye yazmış olduğu –muhtemelen kendisinden talep edilmiş olan– bir rapordaki değerlendirme ile bu konuya son verebiliriz. Yarbay Wilson 8 Kasım 1881 tarihli yaklaşık dokuz sayfalık raporuna askeri konsolosluklarla ilgili sorunların irdelenmesi zamanının geldiğini belirterek başlamakta ve şu görüşe yer vermektedir:

"Anadolu açısından, askeri konsolosların özel misyonlarını tamamladıkları ve gelecekte yapacakları hizmetlerin, eğer gerçekten kendilerine Vilayetlerdeki yöneticiler üzerinde daha fazla baskı yapabilecek bir güç sağlanmazsa, bu uğurda yapılacak masrafları pek de haklı kılmayacağı söylenebilir...

"...Ermeni ve Kürt sorunları Sivas'ta daha yeni başlamaktadır. Bu koşullar altında, kanımca, Anadolu'daki askeri konsoloslukların sayısının azaltılmaması ve Ermenistan ve Kürdistan'dakilerin sayılarının ise artırılması, düşünülmesi gereken bir konudur."[151]

Bu arada rütbesinin önüne bir de şövalyelik unvanı eklemiş olan Sir Yarbay Wilson raporunun ilerki bölümlerinde, askeri

151 P. R. O., F. O., 195/1363: Wilson'dan Granville'e, İstanbul, 8 Kasım 1881 tarihli rapor.

konsolos olarak 1879 yılında kendisine verilen talimatı şöyle aktarıyordu:

> "Bu talimatlar, özetle, nüfusun değişik sınıflarının durumunu araştırmak; Osmanlı otoritelerine tavsiyelerde bulunarak ve bilgi vererek yardımcı olmak; idarede ve adliyedeki baskı ve yolsuzluk örneklerini otoritelerin dikkatine getirmek ve 4 Haziran 1878 tarihli Konvansiyon'un birinci maddesi uyarınca taahhüt edilen reformların uygulamasını izlemekti."[152]

Anadolu'daki halkın, Müslümanıyla ve Hıristiyanıyla içinde bulunduğu son derece olumsuz koşullara büyükelçinin dikkatini çeken Yarbay Wilson, üstlerine düşen görevi ellerinden geldiğince yapmaya çalıştıklarını ama bunun pek fazla bir yararı olmadığını; ne etkili bir jandarma gücünün kurulmasına, ne de yolsuzlukların önlenmesine ya da yönetim sisteminin iyileştirilmesine kayda değer bir katkı yapamadıklarını itiraf ediyor ve şu dikkate değer gözlemde bulunuyordu:

> "Taahhüt edilen reformlar konusunda, Vilayetlerde hiçbir ciddi girişimin yapılmadığını, bir iki istisna dışında reform yapılmasını isteyen ya da idari ve adli hizmetlerde reform yapılabileceğine içtenlikle inanan herhangi bir Osmanlı yetkilisiyle karşılaşmadığımı güvenle söyleyebilirim."[153]

Askeri konsolosluklar dönemi böylece kapanmış oluyordu. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde ise yeni bir dönem başlıyordu. Kuşkusuz askeri konsoloslar bir anda ortadan kaybolmadılar. Kimisi, yukarıda değinildiği gibi 1882 yılından itibaren Mısır'da görevlendirildi, Van, Erzurum ve Diyarbakır'da görevli olanlar gibi kimileri de bir süre daha yerlerinde kaldılar.[154] Bununla birlikte en geç 1880'lerin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir askeri konsolos kalmamıştı. Gerçi 1889

152 *A. g. r.*, s. 3-4.

153 *A.g.e.* s. 5.

154 Örneğin daha önce Mısır'a gitmesi istenen Chermside, başka görevlere atandı ve 1888 yılında Erzurum'daki görevini bırakan Everett'in yerine buraya konsolos olarak atandı. Bkz. Wratislaw, *a.g.e.*, s. 62.

yılında Erzurum'da hâlâ bir askeri konsolos ve Van'da bir askeri konsolos yardımcısı görev yapıyordu[155] ama bir süre sonra bunlar da yerlerini sivil konsoloslara devredeceklerdi.

En azından kimi İngiliz çevrelerinde, genel olarak konsolosların özel olarak da askeri konsolosların, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal gelişmesi ve idari ıslahatı konusunda "yararlı bir etki" yaptıkları yolunda bir imaj yaratılmış olacaktı.[156]

19. Yüzyılın Sonunda İngiliz Konsolosluk Şebekesi

İngiliz konsolosluk sistemi, bilinen ticari/ ekonomik işlevler, Britanya uyruklarının ya da himayesi altındakilerin çıkarlarının korunması ve siyasal işlevlerin yerine getirilmesi şeklinde gruplandırılabilecek görevleri yapmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmesini yüzyılın sonuna kadar sürdürecektir. Şimdi 1881 yılında, henüz askeri konsolosluklar da devredeyken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarına bir göz atabiliriz.

TABLO 10
1881 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları

Görev yeri	Görevlinin adı	Rütbesi
İstanbul	J. Henry Fawcett	Başkonsolos
	W. H. Wrench	Konsolos
Beyrut	G. J. Elridge	Başkonsolos
	J. Dickson	Konsolos Yardımcısı
İşkodra	J. Kirby Green	Başkonsolos
Selanik	J. E. Blunt	Başkonsolos
Filibe	T. Mitchell	Başkonsolos
Anadolu (Sivas)	*C. H. Wilson (Yarbay)*	*Askeri Başkonsolos*
Cidde	J. Zohrab	Konsolos
Kudüs	N. Moore	Konsolos
Süveyş	G. West	Konsolos
İzmir	G. Dennis	Konsolos
	S. Joly	Konsolos Yardımcısı
Girit	T. Sandwith	Konsolos
Saroz	W. P. Binney	Konsolos

155 D. C. M. Platt, *The Cinderalla Service: British Consuls since 1825*, Londra, Longman, 1971, s. 133.

156 *A.g.e.*, s. 133.

TABLO 10 (devamı)
1881 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları

Görev yeri	Görevlinin adı	Rütbesi
Halep	P. Henderson	Konsolos
İskenderiye	C. A. Cookson	Konsolos
	H. Calvert	Konsolos Yardımcısı
Burgaz	C. A. Prophy	Konsolos
Diyarbakır	*H. Trotter (Binbaşı)*	*Askeri Konsolos*
Edirne	F. Calvert	Konsolos
Basra	P. J. Robertson	Konsolos
Port Said	J. E. Wallis	Konsolos
Trabzon	A. Biliotti	Konsolos
Çanakkale	P. Maling	Konsolos Yardımcısı
Şam	T. Jago	Konsolos Yardımcısı
Rusçuk	H. Dalziel	Konsolos Yardımcısı
Musul	J. F. Russell	Konsolos Yardımcısı
Konya	*J. D. H. Stewart (Yüzbaşı)*	*Askeri Konsolos Yardımcısı*
Ankara	G. Gatheral	Konsolos Yardımcısı
Anadolu (Sivas)	*H. Chermside (Teğmen)*	*Askeri Konsolos Yardımcısı*
Van	*E. Clayton (Yzb)*	*Askeri Konsolos Yardımcısı*
Rodos	E. Calvert	Konsolos Yardımcısı
Erzurum	*W. Everett (Yüzbaşı)*	*Askeri Konsolos Yardımcısı*
Bursa/Adapazarı/ Kastamonu	*H.H. Kitchener*	*Askeri Konsolos Yardımcısı*
	J. Picton-Warlow	
Adana/Kayseri	*F. Bennet*	*Askeri Konsolos Yardımcısı*
Samsun	M. Doulcet	Konsolosluk Ajanı (Fahri)
İnebolu	M. Velasti	Konsolosluk Ajanı (Fahri)
Antalya	A. D. Keun	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Sisam Adası	D. Marc	Konsolos (Fahri)
Sakız Adası	D. Anamisssaki	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Midilli Adası	C. Roboly	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Ayvalık	T. P. Marato	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Manisa	C. Palamidha	Konsolosluk Ajanı (Fahri)
Kasaba (Turgutlu)	I. Montesanto	Konsolosluk Ajanı (Fahri)
Aydın	A. Eumafopulo	Konsolosluk Ajanı (Fahri)
Kuşadası	X. Alexachi	Yardımcı Konsolos (Fahri)
Urla	N. Crindivopoulo	Konsolosluk Ajanı (Fahri)
Tire	H. Vedora	Konsolosluk Ajanı (Fahri)
Sayda	Habib Abela	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Hayfa	Dr. Schmidth	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Yafa	H. Amzalak	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Trablusşam	Blanche (V.) (Şehirde)	Konsolos Yardımcısı
	A. Gazi (Limanda)	Konsolosluk Ajanı
Lazkiye	Vitali	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Antakya	J. Douek	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
İskenderun	A. Catani	Konsolos Yardımcısı (Fahri)
Mersin	N. Tattarachi	Konsolos Yardımcısı (Fahri)

Kaynak: *F. O. Confidential Prints No. 4617*: "Reports by Colonel Sir. C. Wilson and Mr. Nicolson on Consular Establishments in Asia Minor and Syria and on the Position and Future Employment of Assistants", Nisan 1882; *F. O. Confidential Prints No. 4305*: "Consular Establishments in Turkey, Greece, Persia and the Levant", 22 Eylül 1880, s. 10-13.

Tablo 10, askerisi, sivili ve fahrisi ile yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluk görevlileri, *corps consulaire*, hakkında oldukça eksiksiz bir döküm ortaya koymaktadır.[157] Bu listede Bağdat, Basra, Trablusgarp, Bingazi, Saraybosna vs. bazı yerlerdeki konsolosluk birimlerinin yer almamasına karşın, 6 başkonsolos, 15 konsolos, 16 konsolos yardımcısı ve 20'nin üzerinde fahri konsolos ya da konsolosluk ajanıyla İngiltere'nin dünyadaki en geniş konsolosluk şebekelerinden birisi yine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idi. Anılan yıllar İngiliz konsolosluk hizmetlerinde kimi yeni düzenlemelerin yapıldığı, konsoloslukların bulunduğu yerlerin ve bu görevleri üstlenecek kişilerin yetiştirilmesinde, istihdamında kimi değişikliklerin yapıldığı yıllar oldu. Daha önce de değinildiği gibi, İngiliz konsolosluk sistemi ancak 20. yüzyılın başından itibaren tam bir sisteme ve düzene kavuşacak olsa da, 1880'li yıllardan itibaren kimi yeni düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca tabloda dikkati çeken bir husus, askeri konsolosluklar gibi olağanüstü bir uygulamayı saklı tutarsak, bu dönemde konsoloslukların yeniden asıl görevleri olan ticari/ekonomik konular, Britanya uyruklarının haklarının korunması işleri ve imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki (pek çoğu İngiliz ticaretinin aracısı olan) farklı etnik ve dinsel kökenli Osmanlı tebası arasındaki (giderek olumsuzlaşan) ilişkileri gözlemlemeye hasrettikleri siyasi görevlerle uğraştıkları ve bunlar arasında da siyasi görevlerin iyice ağırlık kazandığı söylenebilir. Ayrıca İngiliz konsolosluklarının Anadolu ve Arapça konuşulan Osmanlı topraklarında yoğunlaştığı gözlenmektedir. Bu arada, Bükreş, Belgrad gibi yerlerin artık Osmanlı mülkündeki İngiliz konsoloslukları arasında sayılmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tabloda Bağdat, Basra, Trablusgarp vb. yerlerin yer almamış olması buralarda konsolos bulunmadığından değil, örneğin

157 Konsolosluk görevlilerinin adlarını saptamaya, çalışmanın başından beri özen gösterdim. Çünkü, eski harflerin okunma zorluğu nedeniyle, Osmanlı belgelerinde yer alan yabancı kişilerin adlarını doğru okumak çok büyük güçlükler ortaya koymaktadır. Nitekim, *Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciyye*'nin yeni harflerle yapılan tıpkı basımlarında da bu sorunun aşılamadığı görülmektedir.

Bağdat ve Basra'daki görevlilerin maaşlarını Hindistan Bakanlığı'ndan almaları vb. nedenlerle İngiliz Hariciyesi'nin buraları farklı listelerde ele almaya başlamasındandır. Nitekim 1900 yılındaki konsoloslukların dökümünde (Tablo 11) bu yerlerdeki konsolosluk birimleri ve buralarda görevli kişilerin adlarını görmek mümkündür.

1880'li yıllarda, İngiliz konsoloslukları, örneğin "Karadeniz", "Anadolu", ve "Suriye" gibi jenerik başlıklar altında kümelendirilmektedir. Bunlardan Karadeniz konsoloslukları, Trabzon'daki konsolosla, Samsun ve İnebolu'daki fahri konsolos ajanlarından oluşmaktadır. Her üç yer de, Anadolu ile olan ticaretin giriş kapısı olma gibi bir özellik sergilerken, Trabzon ayrıca İran'la olan transit ticaret açısından da önem taşıyordu. Bununla birlikte son Osmanlı-Rus savaşından sonra Trabzon'un ticari hayatında ciddi bir gerileme gözlenmişti. Batum ile Poti arasında demiryolu ulaşımının yakında başlayacak olması, Trabzon'u İran transit ticaretinin daha da dışında bırakacaktı. Karadeniz'in güney limanlarıyla İngiltere arasında doğrudan değil dolaylı bir ticaret söz konusuydu. Trabzon ve İnebolu'da hiçbir Britanya uyruğu bulunmazken, Samsun'da Kraliçe'nin yalnızca iki tebası yaşıyordu. Yine de Trabzon, Rusya'ya yakınlığı açısından siyasal yönden önemli bir konsolosluktu. Sivas ve Yozgat'ın giriş kapısı niteliğindeki Samsun'da İngiltere için fahri konsolosluk ajanlığı yapan kişi, aynı zamanda Fransa'nın konsolos yardımcısı olan bir Fransız vatandaşıydı ve ayrıca *Messageries Maritimes*'in acentesiydi. Samsun'da M. Doulcet'den başka fahri konsolos olmaya uygun Avrupalı bulunmadığı için kendisinin seçimi bir zorunluluktu. Kastamonu ve Ankara'nın giriş kapısı İnebolu'da ise İngiltere'ye fahri olarak konsolosluk ajanlığı yapan Velasti, İtalya'nın uyruğu idi ve aynı işi İtalya için de yapıyordu. Trabzon'da Avusturya başkonsolos, Fransa, Rusya ve İtalya birer konsolosla temsil ediliyordu.[158]

Anadolu konsoloslukları denince, İzmir konsolosluğu ile ona bağlı olarak çalışan adalar, Ayvalık, Tire, Manisa vs. yar-

158 *F. O. Confidential Prints*, No: 4617, s. 1-2 ve 29.

dımcı konsolosluk ya da konsolosluk ajanlıklarıyla, Ankara, Bursa, Çanakkale konsolos yardımcılıkları akla geliyordu. İzmir konsolosluğunda bir konsolos (Dennis) bir konsolos yardımcısı (Joly), iki dragoman, Osmanlı uyruğu C. ve M. Chumarian biraderler, üç kâtip ve üç Müslüman kavas ve bir de 72 yaşındaki ulak görev yapıyordu. İzmir konsolosluğu Aydın Vilayeti ile Ege'deki adalardan sorumlu idi. Konsolosluğun yetki çevresinde 1.044 Britanya uyruğu ikamet ediyordu. İzmir'de İngiltere'nin dışında Avusturya (16 kişi), Fransa (14 kişi), İtalya, İran başkonsolosluk, ABD, Belçika, Danimarka, Almanya, Yunanistan, Hollanda, Portekiz, Rusya, İspanya ve İsveç/Norveç konsolosluk düzeyinde temsil ediliyordu.[159]

Ankara'daki konsolos yardımcılığının yerini askeri konsolos yardımcılarından birisinin almasının gerekli olup olmadığı bir süre tartışıldıktan sonra bu kentteki sivil görevli Bay Gavin Gatheral yerinde bırakılmış, Yarbay Wilson'a bağlı olarak çalışmış ve sonra da kendisinin hizmetlerinden çok memnun kalınmıştı (Ek 4'teki Ankara Vilayeti ile ilgili raporu hazırlayan bu zattı). Ankara dolaylı İngiliz ticareti bakımından önemli bir merkezdi. Bu vilayetin 1880'lerde İngiltere'ye ihracatı 2.000.000 £ mertebesindeydi ve Manchester, Sheffield ve Birmingham'ın mamulatına ise iyi bir pazardı (Bkz. Ek 4). Ankara Vilayeti'nde Britanya uyruğu ya da diplomatik himayesi altında bulunan 9 kişi yaşıyordu. Anılan vilayette, İran'ın bir başkonsolosluğu, İtalya'nın ise bir konsolos yardımcılığı ve Kayseri'de bir konsolos ajanı bulunuyordu.[160]

Anadolu'daki yardımcı konsolosluklardan Bursa ve Çanakkale de önemliydi. Bursa'da Askeri Konsolos Yardımcısı Picton-Warlow görev yapıyordu. Hüdavendigar ve Kastamonu vilayetleriyle, İzmit mutasarrıflığı Picton-Warlow'a bağlıydı. Bursa'nın İngiltere ile doğrudan ticaretinin hemen hemen yok, dolaylı ticaretinin ise önemsiz olduğu belirtiliyordu. Bursa konsolosluk çevresinde 4 ya da 5 Britanya uyruklunun yaşadığı söyleniyordu. Bursa'da Fransa ve Avusturya birer konsolos

159 F. O. *Confidential Prints*, No: 4617, s. 3, 17 ve 30.
160 F. O. *Confidential Prints*, No: 4617, s. 3-4 ve 21.

yardımcısı, Rusya, Yunanistan ve İran da birer fahri konsolos yardımcısı bulunduruyordu. Çanakkale de gemicilikle ilgili işlemlerin yoğunluğu bakımından önemli bir yerdi. Burada konsolos yardımcısı T. Maling'in yanı sıra iki de dragoman görevliydi. Çanakkale sancağında Britanya uyruklu 22 aile ya da yaklaşık 150 kişi yaşıyordu ve bunların yaklaşık yarısı dragomanlardan birisinin de mensup olduğu Britanya uyruğundaki Tarragano ailesiydi. Çanakkale'de Avusturya'nın ve Yunanistan'ın birer konsolosu, Fransa, Almanya, Rusya'nın birer konsolos yardımcısı ve İtalya, Belçika, Hollanda, İsveç/Norveç, ABD, İspanya ve Portekiz'in birer fahri konsolos yardımcısı görev yapıyordu.[161]

Suriye konsoloslukları Suriye, Beyrut, Halep ve Adana vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kudüs-i Şerif sancaklarını kapsıyordu. Yöre, İngiltere için askeri açıdan (Hindistan yolu) olduğu kadar, Araplar arasındaki kıpırdanmalar ve uç vermeye başlayan Ermeni sorunları açısından önemliydi. Öte yandan bölgenin İngiltere ile doğrudan ekonomik/ticari ilişkileri yok denecek kadar azalmış buna karşılık, yerli ya da yabancı tacirler eliyle yürütülen dolaylı ticari ilişkiler önemini korumuştur. Beyrut, Şam ve Güney Suriye ticaretine; İskenderun, Halep ve Fırat vadisi ticaretine; Mersin ise Çukurova'ya giriş kapısı olması açısından önemliydi. Dolayısıyla siyasi açıdan Halep, Şam, Beyrut, ticari açıdan ise Beyrut, İskenderun ve Mersin önem taşıyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinden "Suriye Konsoloslukları" olarak adlandırılan konsolosluklar, *Levant Company* zamanından başlayarak İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en eski konsolosluklarındandı. Konsolosluk işleri Şirket'ten Devlet'e geçince de bölgede ilk başkonsolosluk 1832-1838 yıllarında Şam'da faaliyet göstermişti. Şam, 1838'den 1868'e kadar konsolosluğa ev sahipliği etmiş, 1869-1871 yıllarında konsolos yardımcılığına dönüştürülmüştü. Beyrut'a ilk konsolos ise 1828 yılında atanmış, bir ara başkonsolosluk daha sonra konsolosluk haline getirilmiş ve 1854 yılı

161 *F. O. Confidential Prints*, No: 4617, s. 4 ve 21.

başında itibaren "Babil kulesi"nin ta kendisi olan Beyrut'taki konsolos Suriye başkonsolosu olarak görevlendirilmiş, Şam ve Kudüs konsoloslarının buradan emir alması istenmişti. "Emâkin-i mübareke"den olan Kudüs'te de ilk konsolosluk (yardımcı konsolosluk olarak) 1838 yılında kurulmuş ve daha sonra konsolosluğa dünüştürülmüştü. Kudüs, İngiltere'nin maaşı ve ödeneği yüksek, itibarı büyük konsolosluklarından birisiydi.

1881 yılında Beyrut'ta bir başkonsolos (Elridge) bulunuyordu ve maiyetindeki bir konsolos yardımcısı (Dickson), bir kâtip, dört dragoman ve dört kavasla işleri yürütüyordu. Beyrut'ta 79 Britanya uyruklu, konsolosluktakiler dışında 23 de diplomatik himaye altında kişi bulunuyordu.[162] Beyrut'ta Avusturya, Belçika, Fransa, Yunanistan, Hollanda, İtalya, Rusya, İsveç/Norveç başkonsolosluk, Danimarka, Almanya, Portekiz, İspanya, İran ve Amerika Birleşik Devletleri konsolosluk düzeyinde ve oldukça zengin kadrolarla temsil ediliyordu. Gerek Beyrut, gerekse çevresindeki İngiliz konsolosluk ya da yardımcı konsoloslarının her biri de birer "Babil Kulesi" gibiydi. Kavaslar her yerde olduğu gibi genellikle Müslüman ahaliden seçilmekle birlikte, dragoman ve kâtipler farklı din ve mezheplerden ve genellikle erbab-ı ticaretten seçiliyordu. Örneğin Beyrut başkonsolosluğundaki Birinci Dragoman Esper Shoucair, Osmanlı tebası Rum Ortodoks bir Suriyeli'ydi, mülk sahibi bir rantiye idi. İkinci dragoman A. Misk, Britanya diplomatik himayesi altında Suriyeli bir Katolikti, ipek ticaretiyle uğraşıyordu. Üçüncü dragoman Bassoul, Osmanlı tebası Suriyeli bir Maruni idi, arazi sahibiydi ve ipek ticaretiyle iştigal ediyordu ve yıllık geliri 4.000 £ üzerindeydi. Dördüncü dragoman Abcarius, Britanya himayesi altında Protestan bir Ermeni'ydi, büyük bir tacirdi. Bunların hepsi de İngilizce konuşu-

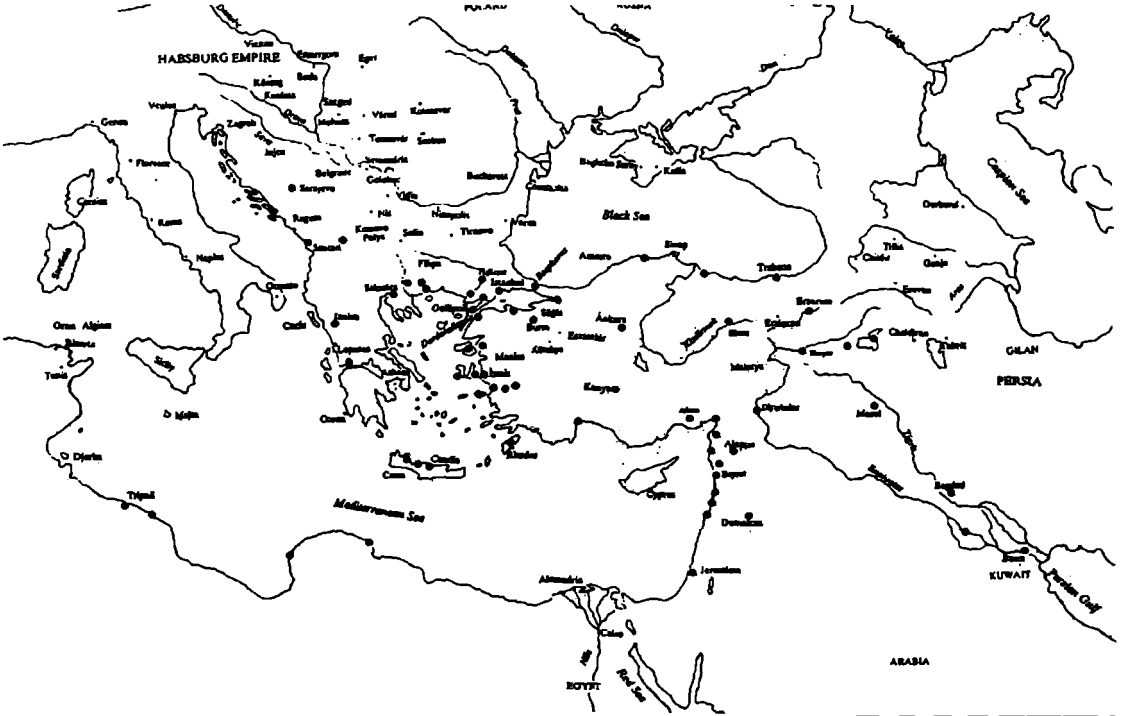
162 Sekiz sene sonra bu sayı 52'ye yükselmişti. Bkz. *F. O. Confidential Prints*, No 5968: "Returns of the British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Temmuz 1890, s. 319-320. Diplomatik himaye belgesine sahip olan bir Osmanlı tebası, kimi vergilerden muaf olduğu gibi, arkasında Britanya İmparatorluğu'nu buluyordu. Babıali ise bu duruma karşı bir önlem olmak üzere, kendi vizesini taşımayan belgeleri geçerli saymıyordu.

yor, birinci dragoman dışında diğerleri iş oldukça konsolosluğa geliyor, iş ve güçleriyle uğraşıyorlardı. Bu yapının Kudüs, Sayda, Hayfa, Yafa vb. konsolosluklar için de aynen geçerli olduğu belirtilmelidir. Anılan yerlerden Sayda'da 58, (ki bunların 51'i Abela ailesine mensuptu), Hayfa'da 113, Yafa'da 45 ve Kudüs'te 38 Britanya uyruklunun (daha doğrusu aile reisinin) ikamet ettiği geçerken belirtilmelidir. Britanya'nın diplomatik himayesi altındaki kişiler ise genellikle, konsoloslukta çalışanlar, Hintliler, Rus Yahudileri vs. idi.[163]

Halep konsolosluğu P. Henderson'un yönetiminde yetki çevresi olarak Halep ve Adana vilayetlerini kapsayan önemli "siyasi" bir konsolosluktu. En büyük sorunu fiilen bağımsız olmasına karşılık, şeklen Beyrut'taki başkonsolosluğa bağlı olmasından kaynaklanan kimi sürtüşmelere sahne olmasıydı. Halep konsolosluğunda, Beyrut'ta olduğu gibi dördü de Osmanlı tebası ama birisi Ermeni Gregoryan, diğeri Suriyeli Katolik, üçüncüsü Rum Katolik ve dördüncüsü de Ermeni dört dragoman görev yapıyordu. Halep'te hemen tümü Hintli Yahudi olan 49 Britanya uyruğu aile ikamet ediyordu. Halep'in yetki çevresinde Antakya, İskenderun ve Mersin'de birer fahri konsolosluk vardı. Antep ve Urfa için de bir fahri konsolosluk düşünülmüş, Osmanlı yönetiminden gerekli beratları alınmış ama daha sonra Bay Henderson'un "kendilerini konsolosluk görevlisi olmaya uygun bulmaması" üzerine göreve başlatılmamışlardı. Halep'te İran ve Avusturya'nın (fahri) birer başkonsolosluğu, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya, İspanya, Portekiz'in konsoloslukları, ABD, İsveç ve Yunanistan'ın da birer konsolos yardımcılıkları bulunuyordu. Halep'e bağlı yerlerden Antakya'da Fransa, Almanya, İtalya, Yunanistan ve İran'ın; İskenderun'da Fransa, Avusturya, İtalya, Rusya, Yunanistan ve İspanya'nın; Mersin'de Fransa, Rusya, Yunanistan, İspanya, Hollanda ve Danimarka'nın (Fransa dışındakilerin tümü fahri) genellikle konsolos yardımcısı düzeyinde birer temsilcisi bulunuyordu.[164]

163 *F.O. Confidential Prints*, No: 4617, s. 6-7, 22-25 ve 31.
164 *F.O. Confidential Prints*, No: 4617, s. 5-6, 26-28 ve 34.

HARİTA 7
1900 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosluk Birimleri

Osmanlı *Hariciyye Salnamesi*'ne (1301/1885) göre, "düvel-i ecnebiyye"nin "Memalik-i Şahanede"ki, "ceneral konsolos, konsolos ve konsolos vekilleri" sıralamasında, toplam 82 temsilci ile Fransa, 69 temsilci ile İran, 66 temsilci ile Yunanistan'ın ardından 62 temsilci ile İngiltere geliyordu. Yalnızca başkonsolosluk ve konsolosluklar dikkate alındığında ise, 8 başkonsolos ve 24 konsolos ile İran birinci sırasıyı alırken, 8 başkonsolos ve 31 konsolos ile İngiltere ikinci sırada yer alıyordu. Onları Yunanistan (7 başkonsolos+20 konsolos) ve Fransa (4 başkonsolos+18 konsolos) izliyordu.

Yüzyıl sona erkerken Osmanlı mülkündeki İngiliz konsolosluklarının durumu Tablo 11'deki gibiydi.

20. yüzyılın başında, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda 70'in üzerinde konsolosluk görevlisiyle temsil edilen büyük bir konsolosluk örgütlenmesine sahip olduğunu bir kez daha görüyoruz. Bu geniş konsolosluk şebekesinin ağırlık noktalarını Anadolu ve imparatorluğun Arapça (ve Kürtçe) konuşulan toprakları oluşturuyordu. Yüzyıl sona ererken, İngiltere'nin "*Şark* Meselesi"ne gönlünün istediği gibi bir çözümü bulamamış olduğu doğrudur. Bununla birlikte İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu kaderine terk ettiği ya da parçalamak yolunda düvel-i muazzamanın diğer üyelerine katıldığı önermesi pek de o kadar doğru olmayabilir. Belki de aslında İngiltere'den umudunu kesen ve yeni ve daha güçlü emperyalist müttefikler arayan Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. İngiliz tarihçisi A. J. P. Taylor'un, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* adlı yapıtında ileri sürdüğü, 1890'lardan sonra İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama isteğinde Rusya'ya katıldığı tezi irdelemeye muhtaç gibi görünmektedir.[165] Nitekim bir başka İngiliz tarihçisi, Grenville, oldukça farklı bir görüşü savunmakta ve Rusya'nın demiryolları ağının gelişmesi ve Rus-Fransız yakınlaşmasının artık Boğazlar'ın önemini azaltmış olmasının, İstanbul'un savunmasının İngiltere için gerekliliğini yine de ortadan kaldırmadığını ileri

165 A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford, Oxford University Press, (10'uncu baskı) 1991, s. 359.

TABLO 11
1900 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları

Görev yeri	*Görevlinin adı*	*Rütbesi*
İstanbul	[J. E. Blunt]	Başkonsolos
	Sir Edward O. Malley	Yüksek Mahkeme Yargıcı
	Harry C. A. Eyres	Konsolos
Bursa	Edwin Gilbertson	Konsolos Yardımcısı
Çanakkale	Francis E. Crow	Konsolos Yardımcısı
Dedeağaç	Jacques A. Missir	Konsolos Yardımcısı
İnöz	John Rossy	Konsolos Yardımcısı
Gelibolu	William Grech	Konsolos Yardımcısı
İnebolu	Victor Velasti	Konsolosluk Ajanı
İzmit	Percy C. Wills	Konsolosluk Ajanı
Bandırma	Stavros Christides	Konsolosluk Ajanı
Rodosçuk (Tekirdağ)	Edmond Dussi	Konsolos Yardımcısı
Üsküdar (Edirne) [Ştit]	Cecil M. Halward	Konsolos Yardımcısı
Halep	Henry D. Barnham	Konsolos
	John Falanga	Konsolos Yardımcısı
Adana	Yarbay P. H. H. Massy	Konsolos Yardımcısı
İskenderun	Augustine Catani	Konsolos Yardımcısı
Antakya	Joseph Douek	Konsolos Yardımcısı
Ankara	Hammond S.Shipley	Konsolos
Konya	Arthur D. Keun	Konsolos Yardımcısı
Bağdat	Binbaşı P. J. Melvill (vekil)	Başkonsolos
Kerbela ve Necef	Nawab M. Ibrahim Khan	Konsolosluk Ajanı
Musul	Nimrod Rassam	Konsolosluk Ajanı
Basra	A. C. Wratislaw	Konsolos
Beyrut	R. Drummond Hay	Başkonsolos
	Walter J. Heathcote	Konsolos Yardımcısı
Hayfa	James H. Monahan	Konsolos Yardımcısı
Lazkiye	Nicholas Vitali	Konsolos Yardımcısı
Safed	J. Micklasiewitz	Konsolos Yardımcısı
Sayda	Shibli Abela	Konsolos Yardımcısı
Trablusşam	Dr. J. Abela	Konsolos Yardımcısı
Saraybosna	Edward H. Freeman	Başkonsolos
Girit (Hanya)	Robert W. Graves	Başkonsolos
	Paul Wilkinson	Konsolos Yardımcısı
Kandiye	D. A. Calocherine	Konsolos Yardımcısı
Resmo	Teodore A. Trifilli	Konsolos Yardımcısı
Şam	William S. Richards	Konsolos
Erzurum	Harry H. Lamb	Konsolos
Diyarbakır	John Francis Jones	Konsolos Yardımcısı
Harput		Konsolos Yardımcısı
Muş (Bitlis)		Konsolos yardımcısı
Van	Binbaşı F. R. Maunsell	Konsolos Yardımcısı
Cidde	George P. Devey	Konsolos
	Şeyh Muhammed Hüseyin	Konsolos Yardımcısı
Hudeyde	Ahmed Temiz-üd-din	Konsolos Yardımcısı
Kudüs Filistin)	John Dickson	Konsolos

TABLO 11 (devamı)
1900 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları

Görev yeri	*Görevlinin adı*	*Rütbesi*
Yafa	Haim Amzalak	Konsolos Yardımcısı
Selanik	Sir A. Biliotti	Başkonsolos
Kavala	Stanislas Pecchioli	Konsolos Yardımcısı
Drama		Konsolos Yardımcısı
Yanya	Charles Roberts	Konsolosluk Ajanı
Preveze		Konsolos Yardımcısı
Serez	Constantine Kapety	Konsolos Yardımcısı
Stratoni (Eskihisar)	Louis Chevallier	Konsolos Yardımcısı
Üsküp	R. A. Fontana	Konsolos Yardımcısı
İzmir	H. A. Cumberbatch	Konsolos
	Charles S. Hampson	Konsolos Yardımcısı
Antalya	Gustave A. Keun	Konsolos Yardımcısı
Aydın	–	Konsolos Yardımcısı
Ayvalık	Assimaki Eliopulo	Konsolos Yardımcısı
Midilli Adası	Frederick Hadkinson	Konsolos Yardımcısı
Rodos Adası		Konsolos Yardımcısı
Sisam Adası	Denys L. Mark	Konsolos
Kuşadası	John Alexachi	Konsolos Yardımcısı
Sakız Adası ve Çeşme	John Quintana	Konsolos Yardımcısı
Urla	Nicolas Crindiropoulo	Konsolosluk Ajanı
Trabzon	Henry Z. Longworth	Konsolos
Samsun	Henri de Cortanze	Konsolosluk Ajanı
Sivas	Konsolos Yardımcısı	Yüzbaşı W. J. Anderson
Trablusgarp	Thomas S. Jago	Başkonsolos
	Alfred Dickson	Konsolos Yardımcısı
Homs	Joseph Tate	Konsolos Yardımcısı
Bingazi	Justin C. W. Alvarez	Konsolos
Derne	Giuseppe Farrugia	Konsolosluk Ajanı

Kaynak: Edward Hertslet, *Foreign Office List: 1900*, Londra, Harrison & Sons, 1900, s. 39-41.

sürmektedir. Yazara göre, İngiltere ve İngiliz dış politikasının o sıralardaki baş mimarı Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ne kadar geciktirilebilirse, İngiltere için o kadar iyi olacağı görüşünü savunmaktaydı.[166] Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya konsolosluklarının varlığı ve faaliyetleri, İngiltere'nin çıkarları için, sanki ikinci görüş doğrultusunda çaba harcanmış olduğunu düşündürmektedir. İzleyen bölümde bu konuya belki biraz daha açıklık getirmek olanağı ortaya çıkabilecektir. Yeni bölüme geçmeden

166 J. A. S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy, The Close of the Nineteenth Century*, Londra, The Athlone Press, 1964, s. 27

önce, yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz uyrukluların durumuna da bir göz atmak yararlı olabilir. Konsoloslukların var oluş nedenlerinden birisi yabancı ülkelerdeki vatandaşlarına hizmet etmek değil miydi?

II. Abdülhamit Dönemi İstanbul'unda "Britanyalı"lar*

Her çağda bünyesinde hatırı sayılır oranda yabancı barındıran İstanbul, 16. yüzyılın sonlarından itibaren İngilizlerle de tanışmaya başladı. Hünkâr İskelesi Anlaşması'ndan sonra bir yandan bizzat majestelerinin Adalı uyruklarının (İngiliz, İskoç, Galli, İrlandalı) teşrifi, öte yandan 1848 ihtilalleri ve Kırım Savaşı gibi büyük alt-üst oluşların savurduğu insanların bazılarının (İyonya Adaları ahalisi ve Maltalılar gibi) ve de teba-yı şahaneden kimi Rum, Ermeni ve sınırlı ölçüde de olsa Musevilerin Britanya uyrukluğuna kabul edilmesiyle İstanbul'un "İngilterelü" nüfusu arttı. Sir Stratford Canning'in Osmanlı payitahtında yaklaşık yarım yüzyıllık (aralıklarla 1808-1858) sergüzeşti sırasındaki temel işlevi, başta İngilizler olmak üzere yabancılara ve onlarla yakın ilişki içinde bulunan gayrimüslimlere çeşitli haklar elde etmek olmuştu. (Aynı sürecin, yani imparatorluğun, ekonomik, ticari, kültürel hayatında giderek ar-

(*) 19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nun halkına "İngiliz" demek ne kadar doğru olmazsa, 16. yüzyılda, *Levant Company*'yi kuranları "Britanyalılar" diye anmak da o kadar anakronistik olur. 18. yüzyılın başlarından itibaren (1707, Birlik Yasası) Büyük Britanya diye anılan bu imparatorluğun egemen unsuru her zaman İngilizler olmuşsa da, 19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu'na mensup herkesi "İngiliz" diye nitelemek, İngilizlere olduğu kadar İngiliz olmayanlara da haksızlık sayılabilir. Bu çalışmada, bizim dilimizde pek kabul görmeyen İngiliz-Britanyalı ayrımı bir zorunluluk olarak kendisini hissettirdi. "İngiliz" denince akla önce Anglo-Sakson ve Norman kökenliler, yani İskoç, İrlandalı ve Galliler dışında kalanlar gelir. Oysa yabancılar, bunların tümüne "İngiliz" deyiverirler. İngiliz, Galli, İskoç ve İrlandalılar da buna pek kızarlar. Bu çalışmada da, ister istemez, yabancıların yaptığı bu yanlış yapılmıştır. Bununla birlikte metinde sık sık kullanılan "Britanyalı" nitelemesi, Hintli, Afrikalı, Maltalı vs. kökeni ne olursa olsun Britanya pasaportu taşıyan ve Britanya İmparatorluğu'nun uyruğu sayılan kişiler için ve bu nedenle de bir hayli sıkça kullanılmıştır. Bununla birlikte, "galat-ı meşhur fasih-i mehcurdan evladır" (yaygın yanlış terkedilmiş açık ve düzgün sözden daha üstündür) kuralı uyarınca meydana gelmiş olabilecek "takdim tehir"ler bağışlanmalıdır.

tan biçimde yer alma ve çeşitli hak ve ayrıcalıklar kazanma sürecinin, Avusturyalı, Alman, Fransız, İtalyanlar vb. için de geçerli olduğu unutulmamalıdır.) *Journal de Constantinople* gazetesi, 1859 yılında İstanbul'un nüfusunun yaklaşık % 10'unun, yani 80.000 dolaylarında kişinin "ecnebi" olduğunu bildiriyordu.[167] Stanford Shaw'un saptamasına göre ise, 1885 yılında İstanbul'daki yabancıların sayısı 129.243'ü bulmuştu![168]

Osmanlı payitahtında yaşayan Britanyalıların sayısı 1870'lerin başına kadar artmış, daha sonra azalmaya başlamıştır. İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nin 10 Aralık 1871 tarihli raporuna göre, başkonsolosluğa kayıtlı Britanya uyruklu kişi sayısı 3.596 idi. Aynı rapora göre, İstanbul ve yakın çevresinde Avusturya'nın 4.000-5.000, Fransa'nın 2.000-3.000, Almanya'nın 920 tebası bulunuyordu.[169] Yine İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 1870 tarihli bir başka belgesine göre ise, İstanbul'da yaşayan Britanya uyruğu ya da bu ülkenin diplomatik himayesi altında bulunan kişilerin sayısı 2.220 kadardı.[170] Bu kaynakta tüm imparatorluk sathına yayılmış Britanyalıların sayısı da veriliyordu ki bu sayı 14.000'e yakındı ve Mısır'dan sonra Britanyalıla-

---

167 Aktaran, Stevens T. Rosenthal, *The Policy of Dependency: Urban reform in Istanbul*, Westpoint, Conn., Greenwood Press, 1980, s. 105.

168 Stanford Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle Middle Eastern Studies*, 10/2 (1979), s. 267.

169 *Parliamentary Papers (Accounts & Papers)*, "Turkey in Europe: Consular Establishments", Cilt. LX (1872), s. 33.

170 *F. O. Confidential Prints, No. 1945*: "Present Number of British and British Protected Subjects (1870)". Bir yıl ara ile verilen sayılar arasındaki farkın izahı kolay değil. Geçen bir yıllık süre zarfında konsolosluğa başvurarak kaydını yaptırmış olanların bu farka yol açmış olabileceği düşünülebilir. Bir başka ve daha akla yatan neden ise bu tür bilgilerin ciddi eksikler ve boşluklar içermesidir. Farklı yıllardan derlenen verilerin farklı kıstaslara dayandırılması nedeniyle ortaya çeşitli sonuçlar çıkabilmektedir. Örneğin, İstanbul için hem Ada kökenlilerin hem de diğer Britanyalıların, yani bu ülkenin tabiyetine sonradan geçmiş ya da diplomatik himaye hakkı kazanmış olanların sayısı verilirken, İzmir için yalnızca Britanya uyruğu statüsünde olanların sayısı verildiği gibi, bu insanlara bağımlı kişilerin sayıları hakkında da herhangi bir bilgi yoktur. Belgenin diplomatik himayeden yararlananlar için sayı vermemesi, kuşkusuz, o yıllarda İzmir'de bu tür ayrıcalıktan yararlanan kişiler olmadığı anlamına gelmez. Mısır ve Sudan için verilen sayılar da gerçekçi görünmüyor.

rın en kalabalık oldukları yer İstanbul'du (Bkz. Ek 3). Ek 3'teki tablo, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 37 Britanya konsolosluk birimine kayıtlı Britanya uyruğu kişilerle bu ülkenin diplomatik himayesinden yararlanan kişilerin –tüm eksiklerine karşın– Osmanlı coğrafyasına dağılışı hakkında yine de bir fikir vermektedir.

1870'lerden 1880'lerin ortalarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanyalıların durumunda önemli değişiklikler olmuştur. Bunların en önemlisi, toplam sayılarının azalmış olmasıdır. (Ancak bu azalmanın ne kadar olduğunu kesin olarak saptamak, verilerin karşılaştırılabilirliğinin düşüklüğü nedeniyle zordur.) (Bkz. Tablo 12). Bu azalmanın bir nedeni, 1870'lerde yaşanan ekonomik bunalım ise, bir diğer nedeni de ekonomik ve siyasi açıdan İngiltere'nin eski rakipsiz durumunu yitirmiş olması ve daha da önemlisi ticaretini artık doğrudan değil, dolaylı olarak gayrimüslim aracı burjuvazi eliyle yürütüyor olmasıdır. Bu bağlamda, buhar gücüne dayanan ulaşımın İstanbul'un önemini azaltması, imparatorluğun Avrupa'daki topraklarını yitirmesinin kentin ticaretini olumsuz yönde etkilemesi, tarımsal üretimin azalması gibi nedenler dikkate değer.[171]

İstanbul Başkonsolosu Sir. P. Francis'in 10 Aralık 1871 tarihli raporuna göre, İstanbul'daki İngiliz ticarethanelerinin sayısı ve önemi, 1858 yılına göre gerilemeler göstermiştir.[172] Sonraki yıllarda durum daha da bozulacaktır. Aslında olan, daha önce de değinildiği üzere, İngiliz ticaretinin mutlak olarak gerilemesi değil, bizzat Britanya uyruğu kişiler yerine, giderek artan ölçülerde Ermeni, Rum, Musevi Osmanlı aracı burjuvazisi eliyle yürütülmeye başlanmasıdır. Ayrıca, Alman, İtalyan ve Amerikalıların yeni rakipler olarak zuhuru da unutulmamalıdır. Kuşkusuz bu durum İstanbul'da yaşayan ve faaliyet gösteren Britanya tebasının durumunu etkilemekten ge-

171 *Accounts & Papers:Commercial Reports-Turkey* 1879), "Report of Consul Wrench on the Trade and Commerce of Constantinople for 1879", Cilt LX, s. 1862.

172 *Parliamentary Papers 'Accounts & Papers)*: Cilt LX (1872), s. 35.

TABLO 12
1886 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Britanyalılar*

	Britanya uyruğu		*Britanya uyruğuna alınanlar*		*Britanya dipl. himayesi*		
Konsolosluk birimi	*Uyruk*	*Bağımlı kişiler*	*Uyruk*	*Bağımlı kişiler*	*Korunan kişi*	*Bağımlı kişiler*	*Toplam*
İstanbul	640	1179	18	27	18	21	1903
Edirne	9	6	1	1	2	5	24
Halep	54	183	1	1	-	-	239
Basra	19	5	-	-	12	-	36
Beyrut	172	-	4	12	251	459	898
Sofya	3	5	-	-	-	-	8
Varna	7	11	-	-	-	-	18
Rusçuk	12	17	3	3	-	-	35
Girit	28	54	3	10	-	-	95
Şam	43	112	-	-	23	67	245
Erzurum	6	8	-	-	-	-	14
Cidde	85	-	-	-	-		85
Hudeyda	13	-	-	-	-	-	13
Kudüs	97	-	5	14	183	548	847
Filibe	3	-	1	6	1	-	11
Selanik	66	-	12	17	4	7	106
Kavala	1	3	-	-	-	-	4
Drama	1	-	-	-	-	-	1
Yanya	2	4	-	-	-		6
Serez	4	3	-	-	-	-	7
İzmir	220	-	11	15	-	-	246
Trabzon	8	-	1	4	-	-	13
Trablusgarp	500	-	-	-	-	-	500
Bingazi	44	157	-	-	10	23	234
Mısır ve Sudan	1371	-	15	29	33	21	1469
Toplam	3408	1748	75	138	537	1151	7057

(*) Tablodaki verilerde pek çok sorun vardır. Örneğin Beyrut'ta 172 Britanya uyruğu kişi olup da bunlara bağımlı hiç kimsenin olmaması düşünülemez. Aynı şey İzmir, Cidde, Kudüs vs. başka yerler için de geçerlidir. İkinci olarak Bağdat vs. kimi yerlere ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Üçüncüsü, 1870 yılına ilişkin, (Ek 3'deki) tablo ile bu tablo tam olarak karşılaştırılabilir olmaktan uzaktır. Bütün bunlara karşın az çok bir fikir vermektedir.

Kaynak: *F. O. Confidential Prints*, No. 5968: "British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Londra, 1890, s. 1-36.

ri kalmamıştır. Tablo 12'den görüleceği gibi, 1886 yılında İstanbul'da yaşayan Britanya kolonisinin sayısı, önceki yıllara göre (önemli ölçüde) azalmıştır. Yararlanılan belgede, anılan yılda, İstanbul'daki başkonsoloslukta kayıtlı 640 Britanya uyruğu, 18 uyrukluğa sonradan kabul edilmiş kişi (*naturalised*

subject), 18 de diplomatik himayeden yararlanan kişi bulunuyordu. Bu kişilerin kendilerine bağımlı olanlarla (eş, çocuk, anne, baba vs.) birlikte toplam sayıları 1903'ü buluyordu. Stanford Shaw'un, 1885 yılında İstanbul'da yaşayan yabancıların sayısını 129.243 olarak verdiği hatırlanırsa, Dersaadet'in "ecnebi" nüfusu içinde Britanyalılar'ın payının pek de fazla olmadığına hükmetmek gerekir.[173]

Eldeki bilgilerin sınırları içinde İstanbul'daki "Britanya Koloni"si hakkında biraz daha ayrıntıya girebiliriz. Bir kere 1880'lerin ortasında İstanbul'da yaşayan Britanyalıların yarıdan azı (304 kişi, % 47.5) köken itibariyle Britanya Adaları'nın halklarındandı. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı uyruklar için yadırganmayacak bir durumdu. Bir yabancı ülkenin uyrukluğuna kapağı atan yerli ya da yabancı gayrimüslimler, uyruğu oldukları ülkenin giyimini, kuşamını, hayat tarzını hemen benimser, kimi zaman adını bile değiştirir, yalnızca dilini pek iyi öğrenemezlerdi.[174] Daha da önemlisi uyruğuna girdikleri ülkenin vatandaşından daha da İngiliz ya da Fransız kesilirler, örneğin İngiliz çıkarlarını bir İngiliz'den daha fazla savunurlar, yeni statülerinin sağladığı ayrıcalıklardan olabildiğince yararlanmanın yollarını ararlardı. Dolayısıyla örneğin 1886 yılında, Britanya vatandaşı olarak görünenlerin yaklaşık % 40'ı (258 kişi) Maltalı idi. Onları sırasıyla İyon Adaları'ndan gelenler, İtalyanlar ve Cebelitarık kökenliler izliyordu. Yaklaşık % 8 kadarının kökeni ise bir hayli karışık ya da belirsizdi (Bkz. Tablo 13).

---

173 Bununla birlikte, özellikle Britanya kökenli olmayan ama çeşitli biçimlerde Britanya diplomatik himayesinden yararlananların kayıtlara geçmiş olan sayısının gerçek durumu yansıtmadığı, örneğin 1886 yılında İstanbul'da yaşayan ve Britanya uyruğu olan Maltalıların, konsolosluk kayıtlarına göre toplam sayılarının 258 olarak görünmesine karşın, gerçek sayılarının 4.000'in üzerinde olduğu tahmin edilmekteydi. Bkz. *F. O. Confidential Prints*, No. 5968, s. 6 (Başkonsolos H. Fawcet'ten Salisbury'ye 2 Mayıs 1887 tarihli mektup).

174 Bu türün renkli bir portresini çizen Humprey Sandwith, kendisini İngiliz olarak tanıtan Alepson adlı bir kişinin, asıl adı Haleplioğlu olan Suriyeli bir gayrimüslim olduğunu, Britanya uyruğuna geçtikten sonra adını Alepson olarak değiştirdiğini, ama İngilizce konuşmadığını aktarır. Bkz. Humprey Sandwith, "Constantinople", *The British Quarterley Review*, Cilt 67 (Nisan 1878), s. 418.

TABLO 13
1886 Yılında İstanbul'da Yaşayan Britanya Uyruklular

Ulusal kökenleri		*Mensubu oldukları dinler*	
Britanya Adaları'ndan gelenler	304	Müslüman	4
Hindistan'dan gelenler	4	Musevi	26
Malta'dan gelenler	258	Hıristiyan	609
Cebelitarık'tan gelenler	5	Protestan: 286	
İtalyanlar	6	Katolik: 310	
İyon Adaları'ndan gelenler	8	Ortodoks: 13	
Avusturyalı	1		
Alman	1	Diğer	1
Leh	1		
Bilinmeyen ya da kesin olmayanlar	52		
Toplam	640	Toplam	640

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk yerleşme tarihleri		*Doğum yerleri*	
Osmanlı mülkünde doğanlar	163	Osmanlı mülkünde dDoğanlar	194
1800-1825 arası yerleşenler	1	İstanbul: 154	
1826-1850 arası yerleşenler	30	İzmir: 28	
1851-1875 arası yerleşenler	271	Diğer: 12	
1876-1886 arası yerleşenler	138	Britanya Adalan	195
Bilinmeyenler	37	Diğer ülkeler	251
Toplam	640	Toplam	640

Kaynak: *F. O. Confidential Prints*: No. 5968: "British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Londra, 1890, s. 1-36.

Britanya uyruklarının % 95'i Hıristiyan'dı. Bu dine mensup olanlar arasında Katoliklerin sayısı daha fazlaydı. Ancak İngiliz, İskoç, Galli ve İrlandalılar'ın, bir iki istisna dışında tümü Protestan'dı. Öte yandan Hıristiyan olmayanların yalnızca 4'ü Müslüman'dı ki bunlar da Hindistan kökenlilerdi. Britanya uyrukları içinde Musevilerin payının (% 4, 26 kişi) bir hayli düşük oluşu dikkat çekicidir.

İstanbul'daki Britanya kolonisi mensuplarının yaklaşık % 30'u (195 kişi) Britanya Adaları'nda, aynı oranda bir kesimi (194 kişi) Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuştu. Doğum yeri farklı olanların oranı % 40'a yakındı.

Britanya uyruklarının Osmanlı mülkünde ilk yerleşme tarihine bakıldığında ortaya ilginç bir durum çıkmaktadır. Bir ke-

re, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde doğduğu belirtilenlerden (194 kişi) ancak 163'ünün, ilk yerleşme tarihleri olarak, "Türkiye'de doğdu" kaydı yer almaktadır ki bu farklılık başlıca, doğum tarihleri ile yerleşme kastıyla imparatorlukta yaşamaya başlamalarının farklı olabilmesinden kaynaklanmış olsa gerektir. Örneğin, Britanya Adaları'ndan gelmiş olan birisinin doğum yeri İstanbul olarak gösterilirken, ilk yerleşme tarihi olarak, doğum tarihinden bir hayli farklı daha sonraki bir tarih verilebilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı mülkünde kesin yerleşme tarihi belli olanlardan yalnızca bir kişinin 1826-1850 yılları arasında İstanbul'da yerleştiği; buna karşılık büyük çoğunluğun 1851-1875 (271 kişi) ve 1876-1886 (138 kişi) tarihlerinde İstanbullu olduğu görülmektedir. Kırım Savaşı'nın, artan ekonomik/ticari ilişkilerin bunda rolünün olduğunu düşünmek doğru olur. Ayrıca, aktarılan verilerin gerçeği yansıttığı ölçüde, İstanbul'da yaşayan Britanya uyrukların "devir-daim" oranının bir hayli yüksek olduğuna, buradan da İstanbul'un kozmopolit hayatı içinde çok fazla özümsenmediklerine hükmetmek yanlış olmaz. Aslında İngilizler, kuşkusuz istisnalar bir yana, yabancıların genel davranış kalıplarına uygun olarak, yerli halka pek fazla sempati ile bakmaz, dillerini bile öğrenmeye çalışmadıkları bu insanlardan uzak durmaya çalışırlardı.

Başta İngiliz kökenliler[175] olmak üzere, Britanya uyrukları İstanbul'un Rumeli yakasında Beyoğlu ve Tarabya; Anadolu yakasında ise Moda, Kadıköy ve Kandilli'de otururlardı. Alışageldikleri hayat tarzını buralarda da sürdürürler, sözgelimi Beykoz çayırında kriket ve futbol oynar, Kandilli'de tenis turnuvaları, Moda koyunda yelken yarışları düzenler ve deniz banyosu yaparlardı.

İngiliz kökenli büyük aileler arasında Ashover, Bond, Swan, Thompson, Hanson, Baker, Colley, Cummings, Simmons ve

175 "İngilizler" ya da "İngiliz kökenliler" sözcüklerinden, tüm Adalıları, yani İngiliz, Galli, İskoç ve İrlandalıları anlamak gerekir. Bunlar içinde İngiliz kökenliler çoğunluktadır. İskoç ve İrlandalıları adlarına (Mc/Mac...) bakarak ayırmak bir ölçüde mümkün olsa da kökenlerine ilişkin başka bir işaret olmadığı durumlarda bu ayırma işi yanıltıcı olabilir. Dolayısıyla "İngilizler" derken İngiliz, Galli, İskoç ve İrlandalılar topluca ifade edilmiş olmaktadır.

Whitehall'ların adları sayılabilir. Bunlardan Baker'lar, Swan'lar ve Thompson'lar esas itibariyle ticaretle; Ashover'lar Colley'ler ve Bond'lar ise mühendislik, kâtiplikle iştigal ederlerdi. Bunlar arasında İstanbul'a yerleşme açısından en eskilerin Hanson'lar (1829) olduğunu biliyoruz. Diğer ailelerin de 1840'ların ortaları ile 1850'lerin ilk yarısından itibaren İstanbul'da oturdukları anlaşılıyor.[176]

Asker ya da sivil yüksek yönetici pozisyonlarını işgal eden İngilizler arasında ise G. Colville Borthwick, James Maurice Frost, Stephan Lakeman Osmanlı ordusunda; Henry Felix Wood da Osmanlı donanmasında görevliydiler. Sivillerden Richard Francis Edwards ve Morgan Huge Foster Osmanlı Bankası'nda, C. A. B. Jenner Reji İdaresi'nde, Samuel Palmer Deniz Cankurtaran Teşkilatı'nda yüksek yönetici pozisyonlarını işgal eden kişilerdi.[177]

Britanya uyrukları arasında yer alan büyük Maltalı ailelerin sayısı da iki düzineyi bulmaktadır. Birisi dışında tümü Katolik olan bu Maltalı ailelerin 9'u 1850'den önce, geriye kalanlar da 1850-1878 tarihleri arasında İstanbul'a yerleşmişlerdir. Aralarında Azzopardi, Camilleri, Caruana, Debono, Galea, Pellegrini, Vidovich gibi kalabalık ailelerin bulunduğu Maltalıların daha çok eğlence ve ağırlama hizmetleri ile imalat ve inşaat işlerinde çalıştıkları gözlenmektedir. Venedik kökenli Pisani ailesi ise 18. yüzyıldan beri İstanbul'da yaşamakta, başta İngiltere Sefareti olmak üzere tercümanlık ve kâtiplik işlerinde çalışmaktadırlar.

Britanya uyruğuna sonradan kabul edilenlerin büyük çoğunluğunun (% 55), 1851-1875 arasında, % 27'lik bir kesiminin ise 1875'ten sonra bu hakkı elde ettikleri görülmektedir (Tablo 14). Bunların sayısı 18'dir ve kendilerine bağımlı kişilerle birlikte 45 kişilik küçük bir grup oluşturmaktadırlar. Bu grup ulusal kökenlerine göre ayrıştırıldığında, en büyük kümeyi İyon Adaları'ndan gelen Rumların meydana getirdiği, on-

176 F. O. *Confidential Prints: No. 5968*, "British Protected subjects in the Ottoman Dominions", s. 8-34.

177 F. O. *Confidential Prints: No. 5968*, "British Protected subjects in the Ottoman Dominions", s. 8-34.

ları gayrimüslim Osmanlı uyruklarının (% 27) izlediği ortaya çıkmaktadır. Britanya uyruğuna sonradan girenlerin, ikisi dışında tümü Hıristiyan'dır. Bunlar arasında da Ortodokslar en büyük ağırlığa sahiptirler. Bu haktan yararlanan herhangi bir Müslümanın bulunmadığı, Musevilerin sayısının ise yalnızca 2 oluşu dikkat çekmektedir. İncelenen grubun % 60'tan fazlası uzunca bir süredir Osmanlı mülkünde oturmaktadır; geriye kalanlar ise (iki istisna dışında) 1850-1886 yılları arasında İstanbul'a yerleşmişlerdir.

TABLO 14
1886 Yılına Kadar Britanya Uyruğuna Kabul Edilenler

Uyruğa kabul edilme tarihleri		*Ulusal kökenleri*	
1800-1825 arası	1	Rum (İyon Adaları)	9
1826-1850 arası	1	Osmanlı (Rum, Ermeni, Musevi)	5
1851-1875 arası	10	Fransız	2
1876-1886 arası	5	İtalyan	1
Bilinmeyen	1	Leh	1
Toplam	18	Toplam	18

Mensup oldukları dinler		*Osm. İmp. ilk yerleşme tarihleri*		*Doğum yerleri*	
Hıristiyan	16	Osm. mülkünde doğanlar	9	İstanbul	11
Ortodoks: 10		1850-1875 arası yerleşenler	3	Yunanistan	3
Katolik: 5		1876-1886 arası yerleşenler	4	Marsilya	1
Protestan: 1		Bilinmeyenler	2	İtalya	1
Musevi	2			Orsova	1
				Belirsiz	1
Toplam	18	Toplam	18	Toplam	18

Kaynak: *F. O. Confidential Prints*, No. 5968: "British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Londra, 1890, s. 1-36.

Britanya diplomatik himayesinden yararlananların sayısı da 18'dir. Aile fertleri ile birlikte 66 kişilik küçük bir koloni oluşturan bu gruptaki 10 kişinin önceki uyruğu Yunan, 2'sinin Fransız'dır. Osmanlı, Rus ve İtalyanlar'ın sayısı ise yalnızca 1'dir. Diğerlerinin (3 kişi) daha önce hangi ülkenin uyruğu olduğu belli değildir. Bu ayrıcalığa 1850'den önce kavuşanların sayısı 2, yüzyılın ikinci yarısında kavuşanların sayısı ise 7'dir (Bkz. Tablo 15)

TABLO 15
1886 Yılına Kadar Britanya Diplomatik Himayesine Alınmış Olanlar

Himaye hakkını		*Önceki uyruğu*		*Doğum yerleri*		*Mensup oldukları dinler*	
1850'den önce	2	Yunan	10	İstanbul	10	Hıristiyan	16
1851-1875 arası	6	Fransız	2	Yunanistan	4	Katolik	9
1876-1886 arası	1	İtalyan	1	Sakız Adası	1	Ortodoks	7
Belirsiz	9	Rus	1	Korsika	1	Musevi	2
		Osmanlı	1	Belirsiz	2		
		Belirsiz	3				
Toplam	18	Toplam	18	Toplam	18	Toplam	18

Kaynak: *F. O. Confidential Prints*, No. 5968: "British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Londra, 1890, s. 1-36.

İstanbul'daki Britanya uyruklarının, ulusal kökenleri dikkate alınmaksızın iş-güç durumlarına bakıldığında Tablo 16'daki gibi bir manzara ortaya çıkmaktadır ve bu tablonun içinde her meslekten insan görünmektedir. Ancak en büyük ağırlığın % 15 ile perakende ve toptan ticarette odaklaştığı hemen belirtilmelidir. Bunu sırasıyla yönetim ve büro hizmetleri (% 13), imalat ve inşaat işleri (% 12), mühendislik ve mimarlık hizmetleri (% 11), taşımacılık ve ulaştırma hizmetleri (% 9) ve teknik ve kültürel etkinlikler izlemektedir. Bunları sırasıyla işçiler, eğlence ve ağırlama hizmetlerinde çalışanlarla, mali işlerle uğraşanlar takip etmektedir.

TABLO 16
1886 Yılında İstanbul'da Yaşayan Britanya Uyruklarının İş-Güç Dağılımı

Yönetim ve büro hizmeteleri	86 kişi	% 13
Üst yöneticiler (6)		
Posta hizmetleri (1)		
Kâtip ve sekreter (79)		
Teknik ve kültürel faaliyetler	45 "	% 7
Öğretmenlik ve mürebbiyelik (26)		
Gazetecilik (7)		
Basım işleri (4)		
Tercümanlık-mütercimlik (1)		
Ressam (6)		
Eğlence ve ağırlama hizmetleri	37 "	% 6
Tiyatro ve bale (4)		
Müzik (12)		
Otel ve kahvehane işletmeciliği (6)		

TABLO 16 (devamı)
1886 Yılında İstanbul'da Yaşayan Britanya Uyruklarının İş-Güç Dağılımı

İçki ticareti ve satışı (5)		
Temizlik hizmetleri (7)		
Berber (1)		
Aşçı (2)		
Sağlık hizmetleri	9 "	% 1
Doktor ve cerrah (4)		
Ebe-hastabakıcı (4)		
Dişçi (1)		
Hukuk	8 "	% 1
Avukat (8)		
Güvenlik ve koruma hizmetleri	3 "	
İtfaiye (2)		
Güvenlik görevi (1)		
Mali İşler	34 "	% 5
Bankerlik (3)		
Sigortacılık (3)		
Muhasebecilik (3)		
Simsarlık, komisyonculuk, acentelik (24)		
Pekakende ve toptan ticaret	98 "	% 15
Tüccar (72)		
Manifaturacı (2)		
Bakkal-Manav (17)		
Tütüncü (2)		
Hırdavatçı (1)		
Seyyar satıcı (3)		
Kasap (1)		
Mühendislik/mimarlık	69 "	% 11
Mühendis (66)		
Mimar (3)		
İmalat ve inşaat	79 "	% 12
Değirmenci ve fırıncı (5)		
Deri eşya imalatı ve ayakkabıcı (2)		
Kadın şapkası imalatçısı (1)		
Mobilyacı (1)		
Metal imalat (silahçı, demirci, bakırcı vs.) (12)		
Madenci (1)		
Kimyager (2)		
İnşaat ve yapı işleri (marangoz, duvarcı, gemi Inş.) (55)		
Gıda üretimi, balıkçılık, çobanlık	12 "	% 2
Taşımacılık ve ulaştırma hizmetleri	50 "	% 8
Kara ve demiryolu taşımacılığı (2)		
Deniz taşımacılığı ve liman hizmetleri (48)		
İşçi ve amele	38 "	% 6
Din hizmetleri ve misyoner	11 "	% 2
Ordu ve donanma	4 "	
Belirsiz (işsiz, ev kadını, dul)	57 "	% 9
Toplam	640 "	% 98

Kaynak: *F. O. Confidential Prints*, No. 5968: "British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Londra, 1890, s. 1-36.

Oysa Ada kökenli Britanyalılar'ın (İngiliz, İskoç, Galli, İrlandalı) iş-güç dağılımına bakıldığında (Tablo 17), daha farklı bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Bir kere İngilizlerin en ağırlıklı iş güç biçiminin mühendislik ve mimarlık oluşu dikkat çekmektedir. İstanbul'da Britanya uyruğu 66 mühendis ve 3 mimar bulunurken, bunlardan 64'ü (62 mühendis, 2 mimar) İngiliz'dir. İkinci sırada yer alan iş-güç biçimi, yönetim ve büro hizmetleridir. Beklenebileceği gibi, üst yöneticilerin tümü, kâtiplik ve sekreterlik gibi hizmetlerin % 70'ten fazlası İngilizlerce yürütülmektedir. Doğal olarak Osmanlı ordu ve donanmasında görev yapanlar da İngilizler'dir.

Öte yandan, genel olarak Britanya uyrukluların en yoğun olarak uğraştıkları perakende ve toptan ticarette, İngilizler üçüncü sıraya düşmektedirler. "Tüccar" olarak tanımlananların % 60'tan fazlasını İngilizler oluşturmaktadır. Anılan tüccarların ne ticaretiyle uğraştıkları ayrıca belirtilmemiş olduğu için bunlar hakkında daha ayrıntılı gözlem yapma olanağı yoktur. Bununla birlikte söz konusu İngiliz tüccarlarından bazılarının kömürden makineye, saatten tekstile İstanbul'un ve imparatorluğun ithalatını elinde tutan kişiler olduğunu varsaymak yanlış olmaz. Buna karşılık, manavlık, bakkallık gibi perakende ticaretin, hemen tümüyle başta Maltalılar olmak üzere öteki Britanya uyruklarınca yürütüldüğü görülmektedir.

İngilizlerin yoğun olarak uğraştıkları işler arasında dördüncü sırayı, teknik ve kültürel faaliyetlerle, imalat ve inşaat işleri işgal etmektedir. Teknik ve kültürel faaliyetler kategorisinde ağırlık öğretmenlik ve mürebbiyelik gibi işlerdedir. Tüm Britanya uyrukları içinde, İngiliz öğretmen ve mürebbiyelerin oranı % 70'ten fazladır. İngiliz mürebbiye ve dadılar o yıllarda İstanbul'da el üstünde tutulmakta, esas itibariyle varlıklı İngiliz ailelere hizmet etmek üzere getirtilmekle birlikte, zengin gayrimüslimlerce daha fazla ücret ödenmek suretiyle İngilizler'in elinden alınmaktadırlar.

İmalat ve inşaat işlerinde ise, değirmencilik ve fırıncılığın münhasıran İngiliz kökenlilerin elinde oluşu dikkat çekmek-

TABLO 17
1886 Yılında İstanbul'da Yaşayan İngiliz, İskoç, Galli ve İrlandalıların İş-güç Dağılımı

Yönetim ve büro hizmetleri	63 kişi	% 21
Üst yöneticiler (6)		
Kâtip ve sekreter (57)		
Teknik ve kültürel faaliyetler	63 "	% 8
Öğretmenlik ve mürebbiyelik (19)		
Gazetecilik (5)		
Arkeoloji (1)		
Eğlence ve ağırlama hizmetleri	9 "	% 2
Tiyatro ve bale (3)		
Otel ve kahvehane işletmeciliği (2)		
Temizlik hizmetleri (4)		
Sağlık hizmetleri	3 "	% 1
Doktor/cerrah (1)		
Ebe/hastabakıcı (2)		
Hukuk	5 "	% 2
Avukat (5)		
Mali İşler	24 "	% 8
Bankerlik (2)		
Sigortacılık (3		
Muhasebecilik (3)		
Simsarlık, komisyonculuk, acentelik (15)		
Rantiye (1)		
Perakende ve toptan ticaret	48 "	% 16
Tüccar (44)		
Manifaturacı (2)		
Manav/bakkal (1)		
Kasap (1)		
Mühendislik ve mimarlık	64 "	% 21
Mühendis (62)		
Mimar (2)		
İmalat ve inşaat	25	% 8
Değirmenci ve Fırıncı (5)		
Kadın şapkası imalatçısı (1)		
Metal imalatı (silahçı, demirci, bakırcı vb.) (7)		
Madenci (1)		
İnşaat ve yapı işleri (marangoz, duvarcı, gemi inş.) (7)		
Gıda üretimi, balıkçılık, çobanlık	1 "	
Taşımacılık ve ulaştırma hizmetleri	8 "	% 3
Kara ve demiryolu taşımacılığı (1)		
Deniz taşımacılığı ve liman hizmetleri (7)		
Amele ve işçi	1 "	
Din hizmetleri ve misyoner	7 "	% 2
Ordu ve donanma	4 "	
Belirsiz (işsiz, ev kadını, dul)	17 "	% 6
Toplam	304	% 98

Kaynak: *F. O. Confidential Prints*, No. 5968: "British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Londra, 1890, s. 1-36.

tedir. Silah imalatçısı, demirci, bakırcı, buhar kazanı imalatçısı vb. teknik işlerde de İngilizler'in ağırlığı fazladır.

Mali işler, doğal olarak, yine büyük ölçüde İngilizlerin elindedir. Sigortacılık ve muhasebecilik bütünüyle İngilizlerin tekelinde iken, İstanbul'daki üç Britanyalı bankerden ikisi İngiliz'dir. Simsarlık, komisyonculuk ve acentelik gibi uğraşların yalnızca yarıdan fazlası (% 62) Adalılarca yürütülmektedir.

Britanya uyruklarının genel iş-güç dağılımı içinde yaklaşık % 9'luk bir yer tutan taşımacılık, ulaştırma ve liman hizmetlerinde çalışan İngilizlerin sayısının bir hayli düşük olduğu görülüyor. Bu tür işlerin daha çok Maltalılar ve İyon Adaları kökenli Rumlarca üstlenildiği anlaşılıyor.

Eğlence ve ağırlama hizmetlerinde çalışan Britanya uyruklarının sayısı 37'dir. Bunların yalnızca 9'u İngiliz'dir. Müzikte Maltalıların, tiyatroda İngilizlerin ağırlığı olduğu görülüyor. Mellor ailesinden Cambridge doğumlu Alfred, Henry ve William'ın 1886 yılında İstanbul'da aktörlük yaptıklarını belirtmek gerekir. Öte yandan içki satış ve ticaretiyle uğraşanların önceki yıllara göre bir hayli azaldığı kesindir. İçki satış ve ticaretiyle uğraşan Britanya uyruklarının toplam sayısı kayıtlara göre 5'tir. Bunlardan Musevi olan dördü toptan içki ticaretiyle uğraşırken, Maltalı olan beşincisi meyhanecilik yapmaktadır. Oysa 1850'li yılların başında İstanbul'un içki satış ve ticaretinde Britanyalıların çok büyük bir ağırlığı vardı. Rosenthal'ın aktardığına inanmak gerekirse, yalnızca Galata'da Britanyalılar tarafından işletilen meyhanelerin sayısı 125'i bulmuştu.[178] 1838 Balta Limanı Anlaşması'ndan sonra Malta ve İyon Adaları kökenli Britanya uyruklarının Babıali'nin bu tür işler için koyduğu kurallara uymadıkları ve loncaların da kontrolüne tâbi olmadıkları için haksız rekabet yoluyla içki satış ve ticareti alanında egemenlik kurdukları, sonraki yıllarda, özellikle Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulmasından ve bu tür yerlerin denetim yetkisinin zabıtadan alınıp Ticaret Nezareti'ne bırakılmasından sonra durumun değiştiği anlaşılıyor.[179]

178 Rosenthal, *a.g.e.*, s. 113'te P.R.O., F. O. 679/95'ten aktarıyor.

179 Benzer bir durum İstanbul kayıkçıları için de sözkonusu idi. Kırım Savaşı'ndan önce hemen hemen tümüyle Osmanlı tebası Türk ve Rumların teke-

Sağlık ve hukuk alanında çalışanların oranı % 1'i ancak aşıyor. Sağlık hizmetlerinin, İngiliz olmayan Britanya uyruklarının, hukuk alanının ise İngilizlerin tekelinde olduğu görülüyor. İstanbul'da faaliyet gösteren 8 Britanyalı avukattan 5'inin İngiliz kökenli olduğunu, bunlar arasında Türkiye ve Türkler hakkında yazdıklarıyla tanınan Sir Edwin Pears'ın da bulunduğunu kaydetmek gerekir.

Gıda üretimi, balıkçılık, çobanlık gibi işlerle uğraşanların (12 kişi) yalnızca birisi İngiliz'di. İlginç olan bir nokta da, bu kümede yar alanlar arasında Maltalı 7 "keçi çobanı" ile bir sütçünün yer alışıdır. Maltalıların sütçülük ve mandıracılıkta Bulgarlarla yarıştıkları anlaşılıyor.

Din hizmetlerinde çalışanlarla misyonerlerin büyük çoğunluğunun İngilizler olduğunu da belirtmek gerekir.

İşçi ya da amele olarak nitelenenlerin vasıfları hakkında bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, bu kümede yer alan 38 kişiden yalnızca bir tanesinin İngiliz kökenli oluşu kayda değer.

Britanya uyruklarının genelde çok sınırlı ölçekteki itfaiyecilik, güvenlik görevi gibi hizmetlerinde İngiliz kökenlilerin hiç yer almadıkları bu alanların "öteki" Britanyalılara bırakılmış olduğunu söylemek doğru olur.

"İşsiz", "ev kadını" ya da "dul" olarak nitelenenlerle mesleği belirtilmemiş olanlar toplam içinde yaklaşık % 9'luk bir yer tutmaktadır ki, bu belirsizlik, İngiliz kökenliler için yaklaşık % 30, öteki Britanya uyrukları için ise % 70 dolaylarındadır.

Britanya uyruğunu sonradan kazananların (18 kişi) büyük çoğunluğu (% 72) ticaretle uğraşmaktaydı. Buna karşılık Britanya diplomatik himayesinden yararlananlar (yine 18 kişi) içinde ise en büyük grup, simsarlık, komisyonculuk ve acentelik gibi aracı işlevleri yerine getirenlerdi. Bu ikinci grupta "tüccar" nitelemesine uygun tek bir kişi yokken, kahveci, kasap, tiyatro yöneticisi (Edward Sala), saat imalat ve tamir-

---

linde olan kayıkçılık, 1850'lerin ortasında yabancıların istilasına uğramıştı. Kayıkçılık yapan Hırvat, Dalmaçyalı, İyon Adaları ahalisi ve Maltalıların sayısı birkaç yüzü bulmuştu. Bunlardan Maltalı ve İyon Adaları'ndan gelenler Britanya uyruklarıydı. Bkz. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 116.

cisi gibi iş-güç biçimlerinin yer aldığı görülmektedir. (Bkz. Tablo 18)

TABLO 18
Britanya Uyruğuna Sonradan Giren ya da Diplomatik Himayeden Yararlananların 1886 Yılında İstanbul'daki İş-Güç Biçimleri

Uyrukluğu sonradan kazananların durumu		
Yönetim ve büro hizmetleri	1 kişi	% 5
Sağlık hizmetleri	1 kişi	% 5
Perakende ve toptan ticaret		
Tüccar (13)	13 kişi	% 72
Belirsiz	3 kişi	% 17
Toplam	18 kişi	% 99
Diplomatik himaye altındakilerin durumu		
Yönetim ve büro hizmetleri		
Kâtip ve sekreter (4)	4 kişi	% 22
Eğlence ve ağırlama hizmetleri		
Tiyatro ve bale (1)		
Otel ve kahvehane işletmeciliği (3)	4 kişi	% 22
Mali işler		
Simsarlık, komisyonculuk, acentelik (5)	5 kişi	% 28
Perakende ve toptan ticaret		
Kasap (1)	1 kişi	% 5
İmalat ve inşaat		
Saat onarım ve imalatı (1)	1 kişi	% 5
Belirsiz	3 kişi	% 17
Toplam	18 kişi	% 99

Kaynak: *F. O. Confidential Prints*, No. 5968: "British Protected Subjects in the Ottoman Dominions", Londra, 1890, s. 1-36.

Belirli bir dönemi kapsayan İngiliz konsolosluk raporlarının gerçeği ne ölçüde yansıttığı tartışılabilir. Zira eldeki bilgiler tümüyle kapsayıcı ve eksiksiz değildir. Aktarılan belgeler, örneğin Britanya uyruklarının İstanbul'daki ekonomik-ticari etkinliklerini eksiksiz yansıtmadığı gibi, tarım alanındaki etkinlikleri hakkında da herhangi bir bilgi içermemektedir.Yabancıların taşınmaz mal edinmesinin önündeki engellerin kaldırılmasıyla, yabancı uyruklular ve bu arada İngilizler tarım alanında da faaliyet göstermişlerdir. Bu durumun aktarılan belgelere yansımadığı görülmektedir. Ayrıca, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da faaliyet gösteren Britanya uyruklarının sayısı,

bu ülkenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik-ticari etkinliğinin boyutları ile orantılı da değildir. Yeni rakiplerin varlığına karşın İngiltere, imparatorluğun dış ticaretinde (özellikle ithalat) yine de birinci sırayı işgal etmekte, iğneden ipliğe pek çok endüstri ürünü bu ülkeden gelmektedir.

Bütün bu sınırlılıklarına karşın aktarılan bilgiler, 1880'ler İstanbul'unun kozmopolit yapısı hakkında aydınlatıcı olduğu kadar, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun konsolosluklarının işlevleri ve hizmet götürülen tebasının kimi özellikleri hakkında yine de aydınlatıcıdır. O yıllarda İstanbul, yabancılar açısından "yaşamak için dünyanın en sevimli yerlerinden biri" olma özelliğini sürdürmektedir.

"Ama gerçeği söylemek gerekirse, uçları üç yerden kıvrık şapkaları ve tuhaf kılıçlarıyla konsolosluk üniformalarımız pek gülünçtür. Fiyatları saçmadır, çirkinlikleri ise korkunçtur. Konsolosluk görevlileri neden, yılda iki kere giyilen, giyilmesinin mi yoksa fiyatının mı daha can sıkıcı olduğu belli olmayan bu uygunsuz pahalı kostüm için 40 ile 80 £ arasında para ödemek zorunda kalmaktadırlar? Diğer Devletlerin de görevlilerini, bizimkilerden daha mütevazı olsa da, görkemli kılıklara soktuklarını biliyorum; ayrıca Osmanlı yetkililerinin önemli olaylarda, üniformalarının üzerinde, herhangi bir Osmanlı Dairesi'nin ödenmemiş ücretlerini karşılayabilecek kadar altın ve tezyinat taşıdıklarını da ayrıca biliyorum; ama burada bile metal, kordon ve süslemenin, önem ya da değerin gerçek ölçüsü olarak alınmadığını düşünüyorum. Giysisinin üzerinde, benimkinden 10 £ daha fazla altın-gümüş külçesi bulunan bir Konsolosluk Liman Reisi'nin kabul törenine katıldım, ama bu onun zorunlu olarak benden önde gelmesine yetmedi."

İstanbul Başkonsolosu Philip Francis (1871)

Konsolosların İşlevleri: Ticaret, Adalet, Siyaset!

Üç kenarlı şapkalarının uçları yukarıya doğru kıvrık büyük üniformalarıyla dünyanın dört bir yanında görev yapan Majestelerinin konsolosları, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, biraz fazlasıyla, başka yerlerde (diğer pre-kapitalist toplumlar) yaptıkları işi yapıyorlardı. Bir söyleme göre ülkelerinin ekonomik, ticari, siyasi çıkarlarını koruyorlardı. Bir başka söyleme göre ise İngiliz kapitalizminin ve (daha sonra) emperyalizminin çıkarlarını savunuyorlardı. Tarihsel koşullar gereği yapılan işin niteliği, o işi yapanları otomatik olarak hor görmeye yol açmadığı gibi, yarı sömürge, pre-kapitalist geri bir imparatorluktaki bütün kötülüklerin "günah keçisi" de yapmaz. 19. yüzyılın ikinci yarısı kapitalizmin tekelci bir kimliğe büründüğü, dünya hammadde kaynakları ve pazarları üzerindeki kıyasıya rekabetin yoğunlaştığı bir dönem oldu. Sanayi devrimini rakiplerinden önce yaşamış ve dünyanın bu coğrafyasında hakim bir konum elde etmiş olan Britanya İmparatorluğu, yeni rakiplerin ortaya çıkmasıyla görece avantajlı durumunu korumaya çalışacaktı. Majestelerinin konsoloslarının yapmaya çalıştıkları bundan başka bir şey değildi. Ne var ki, karşılarındaki toplum, dinsel, etnik, kültürel yapısı, bürokrasisi, ordusu, donanmasıyla bir hayli karmaşık ve sorunlu; üretici güçleri örgüt-

süz, yorgun ve dağınık; yönetici sınıfları cahil, dejenere ve beceriksiz, üç kıtada toprakları olan geleneksel bir toplumdu. Majestelerinin konsoloslarının işi hiçbir zaman kolay olmadı.

İngiliz konsolosları Anadolu'ya merkantilist İngiltere'nin fermanlı (*chartered*) bir şirketinin (*Turkey Company, Levant* Company) padişah *berat*'ına sahip temsilcileri olarak 16. yüzyılın sonunda ayak bastılar; üç yüzyıl içinde bu işlevlerine adli ve siyasi kimi yeni işlevler de katarak, emperyalist bir imparatorluğun pre-kapitalist bir imparatorluğu her anlamda denetleyen ajanlarına dönüştüler. Bu dönüşümü değerlendirmek için İngiliz konsolosluk sisteminin ve konsoloslarının kimi niteliklerine, bunların ticaret-adalet-siyaset üçgeni oluşturan işlevlerine ve karşılarındaki toplumun kimi özelliklerine daha yakından bakmak gerekir.

Aldermen, echevin, syndic, agent, jurat, prevost, protector, capitoul, potestas, bailo ya da başka adlar altında, ilkçağlardan beri farklı yerlerde ama benzer işlevleri yerine getiren görevlilere zamanla genel olarak *konsolos* (*consul*) denilmesi benimsendi.[1] Söz konusu meslek, diplomatik temsilden kıdemliydi; daha sonra onunla iç içe geçti ama zamanla ondan ayrıldı. Bu gelişme İngiltere'de diğer büyük Batı ülkelerinden biraz daha farklı oldu. Konsolosluk örgütlenmesinin az çok modernleştirilmesi, Fransa ve Avusturya gibi rakiplerden gecikmeli olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru başladı, 20. yüzyılda gelişti ve konsolosluk hizmetlerinin Dışişleri Bakanlığı'nın içine tam anlamıyla yerleştirilmesi, yani konsolosluk hizmetleriyle diplomatik hizmetlerin yeniden birleştirilmesi 1943 gibi geç bir tarihte oldu.[2] Bununla birlikte İngiltere de, diğer ülkeler gibi, Viyana Kongresi, özellikle de 1850'den sonra ülkeler arasında imzalanan ikili konsolosluk anlaşmaları (*Consular Conventions*) ya da içinde konsolosluklara ilişkin hükümler taşıyan ticaret anlaşmalarıyla (*Commercial Conventions*) konsolosluk

1 Charles James Tarring, *British Consular Jurisdiction in the East*, Londra, Stevens & Haynes, 1887, s. 1.

2 Donald G. Bishop, *The Administration of British Foreign Relations*, Westpoint, Conn., Greenwood Press, 1974, s. 291.

hizmetinin sınırlarını zaman içinde belirledi. 1872 yılına gelindiğinde İngiltere 46 ülke ile bu tür anlaşmalar imzalamıştı. Örneğin nasıl Portekiz'le (1642), İspanya ile (1667) ve Danimarka ile (1670) ile bu tür anlaşmalar imzalanmış idiyse, Osmanlı ile de 1580, 1601, 1675, 1809, 1838 ve 1861 tarihlerinde, ya tek taraflı ahidnameler biçiminde ya da ikili anlaşmalar şeklinde konsolosluklara ilişkin belirli bir mevzuat geliştirilmişti. Ne var ki İngiltere'nin Batılı ülkelerle yaptığı anlaşmaların özü, onların "Hıristiyan-olmayan" diye nitelediği, bizim ise farklı bir gelişme çizgisi izleyen "geleneksel toplumlar" diyebileceğimiz ülkelerle yaptığı anlaşmalardan farklıydı. Nitekim İngiliz konsolosluk hizmetlerinin, tümüyle Dışişleri Bakanlığı bünyesine alınmasından önceki örgütlenişi bile bu ayrımı ortaya koyar: "Genel Hizmet" (*General Service*), "Doğu Hizmeti" (*Eastern Service*) ve "Doğu Akdeniz Hizmeti" (*Levant Service*).[3] Öte yandan, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kapitüler ilişkileri düzenleyen hükümlere çok benzeyen hükümlerin İngiltere ile Çin arasında 1856 yılında imzalanan ve 1860 yılında karşılıklı olarak onaylanan konsolosluk anlaşmasında yer alışı şaşırtıcı değildir.[4] Dolayısıyla, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde konsolosluk hizmetleri ya da başka bir anlatımla konsolosların hakları ve yetkileri bir yandan ikili anlaşmalar, bir yandan uluslararası hukukun kanatları altında şekillenmişti. Buna göre genelde bir konsolosun görevleri şu başlıklar altında toplanabilirdi:

- Ticaretin geliştirilmesine yönelik görevler,
- Gemicilik ve ulaştırmacılığa hizmet eden görevler,
- Göçmenler, karantina uygulamaları vb. konulardaki görevler,
- Yabancı ülkedeki uyruklara ilişkin görevler,
- *Extraterritorialite*'den doğan görevler,
- Gönderen ülkenin diplomatik ve askeri görevlilerine yardımcı görevler.

3 Platt, *The Cinderalla Service... a.g.e.*, s. 125-179.

4 *Accounts & Papers*, Cilt 61 (1872): "Reports from Her Majesty's Embasies and Missions Abroad Respecting Consular Conventions", Londra, 1872.

Bir başka şekilde söylemek gerekirse, gönderen ülkenin yabancı ülkelerdeki uyruklarının fiziki ve moral her türlü çıkarlarını korumaya yönelik görevler; iki ülke arasındaki ekonomik, ticari, kültürel ve bilimsel ilişkileri geliştirmeye yönelik görevler; ve bu görevleri yerine getirmek üzere bulunulan ülkenin yasalarına aykırı olmayan her türlü gözlem, araştırma ve izleme görevleri, konsolosların görevleri arasındaydı.

İngiliz konsolosları için bu görevlerin sınırları, daha önce değinilen ve ilki 1843 yılında çıkarılan, 1865, 1866 ve 1875 değişikliklerinden sonra 1878'de yenilenen ve (19. yüzyıldaki) sonuncusu 1890 yılında yürürlüğe giren Dışişleri Yetki Yasaları'na (*Foreign Jurisdiction Acts*) ve bunlara dayanarak çıkarılan Kraliyet Emirnameleri'ne göre belirleniyordu. Ne var ki bu görevlerin algılanışı, uygulanışı ve sonuçları Hıristiyan Batı ülkeleri için farklı, Hıristiyan olmayan pre-kapitalist Doğu ülkeleri için farklıydı. Bu farklılığı yaratan temel unsur, bir yandan kapitalizmin eşitsiz gelişmesi, öte yandan geleneksel toplumların içinde bulundukları koşullardı. Kapitalist gelişmenin merkantilist aşamasından başlayarak, Batı ve Doğu ülkeleri arasındaki farklı üretim, bölüşüm ve tüketim kalıpları kadar, inanç, düşünüş, davranış, ve yaşayış kalıpları da bu farklılığı ya da çelişkiyi yaratıyordu. İngiltere kral ya da kraliçesinin Osmanlı sultanına, ya da Japon mikadosuna ya da Çin hakanına dayattığı ve elde ettiği kapitüler ayrıcalıkların sebebi hikmeti bu farklılık ve bu farklılığa rağmen iki dünya arasındaki eşitsiz ilişkilerin yeniden üretilmesi zaruretiydi.

Özellikle 19. yüzyılda bu eşitsiz ilişkilerin yeniden üretilmesini üstlenen majestelerinin konsolosları ve yardımcılarının kimi özelliklerine değindikten sonra Osmanlı mülkündeki işlevlerine, özellikle bunların öne çıkan ikisine, "adalet" ve "siyaset" işlevlerine, biraz daha ayrıntılı olarak bakabiliriz.

İngiliz konsolosluk sisteminin esas itibariyle 20. yüzyılın başında modernleştiğine daha önce değinmiştik. Bununla birlikte bir önceki yüzyılın son çeyreğinde kimi gelişmeler de olmadı değil. Bir kere, konsolosluk görevlilerinin hiyerarşisi, ordu ve donanmadaki rütbelere olan mütekabiliyeti kesinleşti.

Buna göre, majestelerinin konsolosluk görevlileri altılı bir hiyerarşiye tâbi idi.[5] En tepede, temsilci ve başkonsolos (*Agent & Consul General* ya da *Comissioner & Consul General*) yer alıyordu. Protokolde tuğamiral ve tümgenerallere denk ya da onların hemen arkasından geliyordu. Mavi kumaştan, Prusya yakalı, kraliyet arması işlemeli dokuz düğmeli tek parça göğüslü büyük üniformasının yakalarında, manşetlerinde, cep kapaklarıyla sırtında altı santim genişliğinde altın işleme; üç köşeli şapkasında siyah devekuşu tüyü, telden Fransız kabzalı kılıcı; beyaz Kaşmir pantalonu, beyaz ipek çorapları, altın yaldız tokalı pabuçları, beyaz boyunbağı ve eldivenleriyle, artık görkemli mi gülünç mü olduğuna görenlerin karar vereceği bir azamet içindeydi. Resmi törenlerde dokuz pare top atışıyla selamlanıyordu.[6] "Sade" başkonsolos aynı üniformayı ve şapkayı giyiyor, dokuz pare top atışıyla selamlanıyor, yalnızca rütbesi ordudaki tuğbay, donanmadaki komodora tekabül ediyordu.

Konsolos, şapkasına tüy takmamak, yakalarında, manşetlerinde, cep kapaklarıyla sırtında altı cm. eninde değil de beş cm. genişliğinde altın işlemeler taşımak dışında aynı üniformayı giyiyor; törenlerde 7 pare top atışı ile karşılanıyor, ordudaki albay, donanmadaki kaptanlara denk bir rütbeye sahip oluyordu. Konsolos yardımcısı, konsolosluk ajanı ve pro-konsoloslar şeritlerini incelterek, üzerlerindeki altın ve gümüş işleme miktarını azaltarak aynı üniformanın daha "sade" biçimlerini kuşanıyorlardı.[7]

Konsolosluk hiyerarşisinin ilk ve son basamakları yani temsilci ve başkonsolos (*Agent & Consul General*) ile ön-konsolos (*Pro-Consul*) yüzyılın sonlarına doğru kurumlaşan iki mertebe idi ki birincisi, başta Britanya Tacı'nın yargılama hakkı olmak üzere, konsolosların tüm haklarını kullanarak, bir diplomat gi-

5 William Edward Hall, *A Treatise on the Foreign Powers and Jurisdiction of the British Crown*, Oxford, Clarendon Press, 1894, s. 16-17.

6 Edward Hertslet, *The Foreign Office List 1878*, Londra, Harrison, 1878, s. 237; Edward Hertslet, *The Foreign Office List 1880: British Diplomatic and Consular Handbook*, Londra, 1880, s. 244, 254.

7 *A.g.e.*, (1878), s. 237 ve *A.g.e.*, (1880), s. 244.

bi kraliçesini temsil ediyor; ikincisi, ön-konsolos, bulunduğu ülkenin yetkililerince tanınmamakla birlikte konsoloslukların noterlik ve evlilik (*matrimonial*) hizmetlerini yürütüyordu.[8]

İngiliz konsoloslarının kılık, kıyafet ve merasim konusundaki titizlikleri de yeni bir şey değildi. Osmanlı'nın mizacına da uyduğundan olsa gerek, konsoloslar *Levant Company* günlerinden itibaren şatafatlı bir şekilde sokaklarda dolaşır, Osmanlı yetkilileri tarafından merasimle karşılanır ve uğurlanırlardı. Halep'te 10 İngiliz tüccarından oluşan küçük bir İngiliz kolonisinin bulunduğu 18. yüzyılın ortalarında, İngiliz konsolosu, sokaklarda en önde giden ve yol açan iki yeniçeri, ucu gümüşlü sopalarıyla onları izleyen iki çavuş, ve oldukça süslü giyinmiş dragomanları eşliğinde dolaşırlardı.[9] Kuşkusuz bu durum yalnızca İngilizlere özgü de değildi, diğer "ecnebi" konsoloslar da bu merasim ve ayrıcalıkların tadını çıkarırlardı. Alex Russell, bir İngiliz konsolosu ile Osmanlı Paşası'nın 18. yüzyıl ortalarındaki "iş mülakatı"nı renkli bir şekilde anlatır:

> "Paşa, Kadı ve Muhassıl, konsolosları ayrı ayrı kabul ederler; ancak yalnızca Muhassıl iade-i ziyarette bulunurdu. Konsolos, bu merasimlere koruması altındaki tacirler ve fahri dragomanlarıyla katılır ve Saray'da büyük bir seremoni ile karşılanırdı. Paşa'nın maiyeti, usulüne uygun dizilmiş askerleri, zengin bir şekilde giydirilmiş en iyi atları avluda sıralanırdı. Konsolosun mülakat salonuna girmesinden hemen sonra, Paşa görünürdü ve iki görevlinin desteğinde, içerdekileri hiç dikkate almadan doğruca divan üzerindeki yerine yönelirdi. Konsolos, daha önce kendi evinden getirilmiş olan merasim koltuğuna Paşa ile aynı anda otururdu. Paşa'nın yanında en önemli iki görevlisi, Konsolos'un koltuğunun arkasında ise kolonisinin beyefendileri dikilirdi: her zaman değilse de kimi zaman, divanda oturmaya da davet edilirlerdi. Paşa oturduktan sonra çok kibar sözlerle Konsolos'a 'hoşgeldiniz' diyerek konuşmasına başlar,

8 Hall, *a.g.e.*, s. 16-17, 72-77.

9 Alex Russell, *The Natural History of Aleppo* (Cilt.2), Londra, G. G. & J. Robinson, 1794, s. 4.

bir dizi soru sorduktan ve İngilizlere saygılarını sunduktan sonra, Konsolos'un cevabi iltifatları, Ekselanslarını halkının korumasına emanet eden övgüleriyle, konuşmalar merasimin çeyrek saatini doldururdu. Bu konuşmalar sırasında Konsolos'a, aynı anda başka hizmetçiler tarafından Paşa'ya da sunulan, bir biri ardı sıra, tatlı, kahve, tütün, şerbet ve parfüm ikram edilirdi. Görüşmenin sonlarına doğru, Paşa Konsolos'a bir sansar kürk takdim edilmesini emrederdi. Konsolosun beraberindeki beyefendiler de, tütün dışında, aynı ikramlarla ağırlanır ve Konsolos'a kürk takdim edildiği sırada onların her birine de uşaklar tarafından bir yabancıyı şaşırtacak hareketlerle birer bürümcük mendil sunulurdu; zira Doğulular'ın adetine göre cepte değil de, elbise ne tür olursa olsun göğüste taşınan mendil, hizmetkârlar tarafından tuhaf bir şekilde konukların göğsüne sokuşturulurdu. Dragomanlar diz çökerek ve kaftanının eteğini öperek Paşa'ya saygılarını sunarlardı. O sırada görevli olan iki Dragoman Konsolos'un koltuğuna yakın durur ancak genellikle birincisi konuşmaları tercüme eder ve bir isteğe verilen her cevap ya da Paşa'nın Konsolos'a yönelik her abartılı iltifatından sonra diz çöker ve Paşa'nın kaftanının eteğini öperdi. Bir iltifat nişanesi olarak diğerlerine mendil verilirken birinci Dragoman'a *Aba** takdim edilirdi."[10]

Daha mütevazı olmak koşuluyla benzer seremonilerin kadı ve muhassılla da tekrarlandığını belirtmeye gerek yoktur. Ancak benzer seremonilerin 19. yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini, 1863'ten sonra yabancı konsolosluklara "çeki-düzen verme" niyet ve gayreti bağlamında, "Vilayat-ı Şahane'de Memurin-i Mahalliye ile Ecnebi Memurları Arasında İcra Olunacak Merasim-i Teşrifatiyyeye Dair Talimat"ların yayınlandığı da geçerken belirtilmelidir.

Bu arada, 1870'lerden itibaren Fransızların "dil oğlanları"na benzeyen bir sistem kurularak diplomatlık ve konsolosluk

(*) Buradaki aba, günümüzdeki akademik cübbeleri hatırlatan, yaz aylarında önemli kişilerce giyilen ipekten yapılma uzun bir üstlük.

10 Russell, *a.g.e.*, s. 19-21.

mesleğine adam yetiştirilmesine başlanmış; öte yandan konsolos (konsolos yardımcısı) atanabilmenin koşulları daha belirgin bir hale getirilmişti. Buna göre, adaylarda İngilizce'yi iyi bilmek, doğru bir şekilde Fransızca konuşup yazabilmek, en azından ticari işlemleri izleyebilecek kadar yörede konuşulan dili bilmek, Britanya ticaret hukuku ve mevzuatı hakkında yeterli bilgiye sahip olmak, yeterli matematik nosyonuna sahip olmak, 25-50 yaşları arasında bulunmak ve gerekirse İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda üç ay süreyle staj yapmak gibi koşullar aranmaya başlanmıştı.[11]

Çeşitli tarihlerde görev yapan İngiliz konsolos ve konsolos yardımcılarının sahip oldukları kimi niteliklere daha önce yeri geldikçe değinilmişti. Belki Fransız ve Avusturyalılarınki kadar eğitimli değillerdi; belirli bir kariyer çizgisi izlemiyorlar ve diplomasi mesleğine geçiş yapamıyorlardı ama (zaman zaman kıyasıya eleştirilseler de) tuttuğunu koparan, kısaca majestelerini, ama daha önemlisi kendilerini o görevlere getiren sınıf ve tabakaları layıkıyla temsil edebilen kişilerdi. Yüzyılın ortalarından itibaren İngilizlerce konsoloslara yöneltilen eleştirilerin başında, belirli kişi ve ailelerin kayrıldığı, adeta mesleğin "satın alındığı", eski asker ve bahriye subaylarına öncelik verildiği ve de en önemlisi pek çoğunun mesleğin gerektirdiği ticari bilgi ve deneyimden yoksun olduğu gibi hususlar geliyordu.[12] Ne ki konsoloslar işlevlerini yerine getirirken, ya da eleştirenlere göre gerektiği gibi yerine getiremezken, diğer yabancı ülkelerin temsilcileri gibi, yerli unsurlardan önemli ölçüde yararlanıyorlardı. Bu "yerli unsurlar" başlangıçta konsolosların güvenliğini sağlamak ve tercümanlık işlerini yürütmek üzere görevlendirilen unsurlardı. Şimdi kısaca bunlara değinmek gerekir.

Bunlardan koruma işiyle görevli olanlar, değişik dönemlerde *yeniçeri*, *çavuş*, *yasakçı* ve *kavas* gibi adlar almışlardır. Başlangıçta yeniçeriler arasından seçilen ve yasakçı denilen söz konusu koruma görevlilerine, Tanzimat'tan sonra genel olarak

11 Hertslet, *The Foreign Office List 1880*, s. 242.
12 Platt, *a.g.m.*, s. 497.

kavas denildi. Sözcük anlamı, okçu, tüfekçi ya da muhafız demek olan kavas, özellikle Doğu'da, Fransızlar'ın *cawas* ya da *janissaires* dedikleri, sefaretleri ve konsoloslukları korumaya memur kişiler için kullanılıyordu.[13] Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar çalışmış olan bir İngiliz konsolosunun sözcükleriyle:

> "... Türkiye'de konsoloslukların önemli bir mensubu kavastı... Büyükelçi ya da konsolos tarafından atandıktan sonra Türk hükümeti tarafından da tanınır ve görevi süresince istihdam eden ülkenin diplomatik koruması altına girerdi. Silah taşıma ayrıcalığı vardı ve çok yakın yıllara kadar askerlikten muaftı..."[14]

Gerçekten de yabancı devletlerle yapılan kapitüler anlaşmalar gereği sefaret ve konsolosluklarda istihdam edilen kavaslar zamanla kurumsallaştı. Adeta, sefir ya da konsolosun maiyetindeki kavas sayısı, onun kıdem ve itibarının göstergesi, devlet tarafından ne denli korunduğunun nişanesi haline geldi. Yeniçeriler döneminde potur ve üst giyip, bellerine bağladıkları kuşaklara tabanca takan bu koruma görevlilerine "yasakçı" denirken, yeniçeriliğin lağvından sonra, sırmalı, işlemeli üniformaları, bellerinde kılıç ve tabancaları ve ucu gümüşlü 120 cm. uzunluğundaki kalın sopalarıyla pek pitoresk bir görüntü ortaya koyan bu kişilere *kavas* denilmesi adet oldu.[15] 19. yüzyılın sonlarına doğru bu pitoresk kılıkları daha sade bir şekle

---

13 Arapça yazımıyla *hawas*, ateşli silahların olmadığı dönemlerde, büyük adamların ok ve yaylarını taşıyan ve onların önü sıra giden görevlilerdi. Daha sonra Osmanlı'da padişahlardan sonraki devlet adamlarının maiyetlerinde çalışan memurlara da kavas denildi. Kavasların silah taşıyarak sefir ve konsolosların önünde gitmeleri, yol açmaları 1908 inkılabına, varlıklarını sürdürmeleri ise Cumhuriyet'e kadar devam etti. Belediyelerde zabıta teşkilatına geçilene kadar istihdam edilen kimi görevlilere de kavas ya da çavuş deniliyordu. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II. Cilt, İstanbul, 1983, s. 215.

14 Wratislaw, *a.g.e.*, s. 17.

15 Robert Curzon, *Visits to the Monasteries of the Levant*, Londra, Georges Newnes Ltd., 1897, s. 8; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III. Cilt, İstanbul, 1983, s. 606.

büründü: artık sütlü kahve rengi (elçilik kavaslarının üniforması kırmızıydı) Avrupa tarzı frak giyiyorlardı. Bununla birlikte silah taşıma ayrıcalıklarının 1908 İnkılabı'yla, sefir ve konsoloslara gösterişli bir şekilde refakat etme geleneğinin ise Lozan Anlaşması'yla tarihe karıştığı belirtilmelidir.[16] Kavasların tarihe karışmasını, Dr. Adnan Adıvar, bir parça anakronizme düşmekle birlikte, renkli bir şekilde anlatıyor:

> "Elçiler [konsoloslar şeklinde de okuyabilirsiniz] murahhaslığa geldikleri ve yahut gezmeye çıktıkları zaman arabalarının üzerinde bir kavas amma sırtında sırmalı işlemeli üniforması ve belinde kılıcı ve lüverleri ile bir kavas da gelirdi. Onlar kapitülasyonların önde gelen bir alameti idi. Elçi Bey [Konsolos Bey !] hâlâ kendini muhafaza için kendi kuvvetine dayanıyordu. Bunu kaldırmak lazımdı. İngiltere fevkalade komiserine fikrimi söyledim. 'Aman efendim bundan ne çıkar bu bir süsten ibarettir' dedi. Ben de: 'Bu süsü biz de aynen Londra'daki sefirimize [konsolosumuza] yaptırsak nasıl olur?' deyince: 'Pek âlâ olur, kimse bir şey demez' demez mi? Fakat ben hiç düşünmeden: 'Orada bizim elçiler [konsoloslar] böyle bir kavas taşırlarsa adeta bir operet tesiri yapar. Biz böyle bir şey yapamayız. Sizin de bunu kaldırmanızı isteriz' dedim. İlk önce İtalya yüksek komiseri Mösyö Maisa adındaki babacan ihtiyar diplomat kavası bıraktı."[17]

Kavaslar büyük bir genellikle Müslüman ahaliden seçiliyordu ve bunun nedeni de, yukarıda andığımız İngiliz konsolosuna göre:

> "...bu adamların kural olarak örnek bir sadakatle hizmet etmeleri ve söylemesi üzüntü verici ama, bir Hıristiyan'da tehlikeli olabilecek şekilde kendilerine güven duyulabilir olmalarıydı."[18]

---

16 *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, M.E.B. Yayınevi, t.y., s. 453.

17 Adnan Adıvar, "Diplomatik Hatıralar", *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1955'ten aktaran, Pakalınlar, *a.g.m.*, s. 606.

18 Wratislaw, *a.g.e.*, s. 17.

Kavasların pek çoğu konsolosluğun günlük işlerini başarıyla yönetirler ve dragomandan sonra, konsolosluğun Osmanlı yetkilileriyle ve çevresiyle ilişkilerinde etkili olurlardı. Öte yandan kimi konsoloslar, kavasları, yalnızca konsolosluğun işlerini yürütmekte kullanmakla kalmazlar, çevrede olup bitenleri öğrenmekten, çarşı pazara nizam vermeye kadar pek çok işte kullanırlardı. Edirne ve Selanik'te konsolos yardımcılığı ve konsolosluk, başkonsolosluk yapmış olan ve 20. yüzyılın başında İstanbul başkonsolosluğu makamını işgal eden John E. Blunt, Selanik'teki konsolosluk günlerinde (1880'lerin ilk yarısı) yaz kış demeden her gün yanına kavaslarını alarak Osmanlı yetkililerini ziyarete gider ve bu ziyarete gidiş-gelişlerinde yayaların geçiş yollarını tıkayan çarşı esnafını "haşlar", çarşıya nizam verirdi. Konsolos Blunt aniden hastalanınca, sağlığına kavuşması için Müslüman ahalinin camilerde dualar etmiş olduğunu belirtmek gerekir.[19]

Bununla birlikte, daha sonra dragomanlarda daha da ileri boyutlarda örneklerini göreceğimiz, kavasların bu tür istihdam şekli, konsoloslara "azamet" gösterisi yapmak olanağı verirken, Osmanlı otoritelerini de, yetkilerine tecavüz edilmiş olduğu için, rahatsız ediyordu. Daha önce sözü edilen 1863 tarihli "*Memalik-i Mahrusa-i Şahanede Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında Nizamname*" işte bu durumları önlemek istiyor; konsolosların ve yardımcı konsolosların sahip olabilecekleri kavas ve dragoman sayısını sınırlandırıyor; bu tür görevlilerin atanmasında Babıali'nin iznini şart koşuyor; Osmanlı tebasından hiç kimsenin konsolosluklarda istihdam edildiği için Osmanlı tebasından çıkmayacağını vs. hükme bağlıyordu. O kadar ki, Nizamname'nin 10'uncu bendi ile, adeta Konsolos Blunt'ın Selanik'te yaptıklarının ve başta tür müdahalelerin yaygınlığını kanıtlar bir şekilde, ilginç bir yasaklama getiriliyordu:[20]

19 Wratislaw, *a.g.e.*, s. 29.

20 Bkz. *Düstur*, Birinci Tertip, Birinci Cilt, İstanbul, 1289, s. 772-775; 10'uncu bend için bkz. s. 774-775.

"Düvel-i ecnebiye konsolosu ve konsolos vekilleri ve konsolos memurları teba-i Devlet-i Aliyye'den dükkâncılar ve dükkânlar hakkında bundan böyle himayat icra edemeyeceklerdir."

Hayatın gerçekleri Osmanlı hükümetinin yasaklarından çok daha güçlü olmalı ki, bu nizamnamenin üzerinden yaklaşık 20 yıl geçtikten sonra bile, İngiliz konsolosu Selanik'te çarşı pazar denetliyor ve halk da bundan, doğal olarak, çok memnun oluyordu. 16-18. yüzyıllarda, muhtemelen "gavur"u Müslüman ahalinin rencide edici herhangi bir hareketinden korumak üzere, lütuf olarak yaratılmış bir müessese, yani konsolosluk kavasları, zamanın akışı içinde, "Gavur"un, yani konsolosların Osmanlı taşrasına düzen verme ya da "...dükkâncılar ve dükkânlar hakkında ... himayat icra" etme çabalarında kullanılan birer araca dönüşüyordu!

Dragomanlar daha önemlidir; zira konsoloslukların kilit adamları onlardır. *Dragoman* sözcüğü, tercüme yapan kişi anlamında Arapça'da *turcuman*, Türkçe'de *tercüman* veya *terceman* şeklinde kullanılan, aslen Ârâmi kökenli bir sözcük olup, hemen hemen bütün Avrupa dillerine, az çok benzer şekillerde, örneğin Latince'ye *turcimanus, dragumanus, dracmandus, turchimannus*; ya da İtalyanca'ya *drogmano, dragomanno, ya da turcimanno* şeklinde geçmiş; Fransızca'da önce *drughement, drugement*, daha sonraları *drogman* ve *truchement*; İspanyolca'da *turchiman* ya da *trujaman*; Portekizce'de *turgeman*; Almanca'da *dragoman*; Bulgarca'da *dragomanın*; Sırpça'da *terdzuman, dragomani* şeklinde kullanılagelmiştir.[21] Osmanlı devlet sisteminde, divan-ı humayun tercümanları, eyalet tercümanları, müessese tercümanları vardır. Yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları için Osmanlı belgelerinde *tercüman* sözcüğü kullanılırken, hemen hemen bütün Batı dillerinde çeşitli biçimleriyle *dragoman* sözcüğü kullanılmıştır. Dragomanlar ilk zamanlarda, istisnaları olmakla birlikte, Osmanlı tebasından yabancı dil bilen gayrimüslimler arasından seçilirken, 17. yüz-

21 Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 12-1), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 175.

yıldan sonra, örneğin Fransa gibi kimi ülkeler kendi uyrukları arasından özel olarak eğitip yetiştirdikleri dragomanları kullanmaya başlamışlardır. Dragomanlar, yabancı ülke sefaret ya da konsolosluğunun tercüme işlerini yürütmek üzere görevlendirilmiş olmakla birlikte zamanla yabancı elçilik ya da konsoloslukla Babıali arasındaki ilişkileri yürütür hale gelmişler; yabancı ülkenin diplomatik himayesinden yararlanmaya başlamışlar, haric-ez-memleket sayılmışlar; cizye ve haraç gibi vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlar, kısaca önemli bir kurum haline gelmişlerdir.

Dragomanların konumuz bakımından önemi, İngiliz konsolosluklarının gerek yerli halkla, gerekse merkezi ve yerel yönetimle ilişkilerini dragomanlar eliyle yürütmelerinde ve gayrimüslim Osmanlı tebası arasından ya da köklü Levanten ailelerden dragoman seçme uygulamasına 1870'lerin sonuna kadar devam etmiş olmalarındandır. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, diğer yabancı ülkelerin elçilikleri için de büyük ölçüde geçerli olmak üzere, dragomanlık, genellikle Katolik, önemlice bir bölümü Venedik ve Ceneviz kökenli eski ailelerle, Rum ve Ermeni gayrimüslimlerin tekelinde idi. O kadar ki, yalnızca İngilizlere değil, diğer yabancı ülkelere de hizmet eden, bir dönem bir ülkeye hizmet verirken, başka bir dönem diğer bir ülkeye hizmet veren ya da ailenin bir kolu (ya da kimi fertleri) sözgelimi Ruslara çalışırken, diğer kolu İngilizlere çalışan "dragoman hanedanları"ndan söz etmek yanlış olmaz. Testa, Pisani, Fonton ve Chabert aileleri bu tür "dragoman hanedanları"nın önde gelenleriydi.[22] Örneğin Pisani ailesi, Fransa, Rusya, Polonya, Avusturya gibi ülkelere dragomanlık hizmeti veren ailelerle evlilik ve akrabalık yoluyla iç içe geçmiş, İstanbul'da yaşayan eski ve köklü bir aile idi. Henry Grenville'in büyükelçiliği döneminden (1761-1765) başlayarak tam 11 Britanya sefirine aralıksız hizmet etmişlerdi. Bu arada aile-

22 Alexander H. de Groot, "Dragomans' Careers: Change of Status in Some Families Connected With the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785-1829", *Turkology Update Leiden Project Working Papers Archieve Department of Turkish Studies*, Leiden, Universiteit Leiden, t.y., s. 12-15.

nin Reis Efendi'ye (Osmanlı Hariciyesi) ve Rusya sefaretine hizmet eden fertleri de vardı. Esas itibariyle İngilizlere çalışan Pisani'ler, 1780'lerden itibaren Ruslara da çalışmaya başladılar. Bir İngiliz sefiri, Robert Adair (1809-1810) Pisani ailesini "köklü ve şerefli" bir aile olarak nitelerken, Stratford Canning, onlardan "soyu sopu karışık" olarak söz ediyordu.[23] İstanbul'daki sefarette altmış yıl tercümanlık yapan ve birinci dragomanlığa kadar yükselen Kont Frederick Pisani'yi Henry Layard, "gelmiş geçmiş en dürüst, güvenilir ve gösterişsiz adam" olarak tarif ediyordu.[24] Gerçi bu hanedanlar esas itibariyle sefaretler için çalışıyorlardı ama, ailenin hizmete hazırlanan genç fertlerinin, konsolosluklarda yetiştiklerini ya da staj gördüklerini belirtmek gerekir.

Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısında değişecek, dragoman hanedanları ağırlığını yiterecek, ama yabancı elçilik ve konsoloslukların, örneğin İngiltere'nin gayrimüslim Osmanlı tebasından dragomanlar istihdam etme uygulaması yüzyılın son çeyreğine kadar ağırlıklı olarak devam edecektir.

Bunu yadırgamamak gerekir. Yabancı dil öğrenmemekte ısrar eden Müslüman bir yönetici sınıfla, kendi dış ilişkilerini bile, 19. yüzyılın başına kadar, Fenerli Rum elitler eliyle yürüten bir devlette, sefaretler ve konsolosluklar da karşılarında yabancı dil bilen insanlar olarak buldukları Levantenleri ve gayrimüslimleri kullanacaklardı. Aslına bakılırsa, Osmanlı devletinin kendisi de, yüzyılın sonuna kadar, Avrupa'daki sefaret ve orta elçiliklerinde, hemen sefirden sonra gelen müsteşar, başkâtip, sır kâtibi gibi üst düzey görevlileri gayrimüslim teba arasından seçiyordu. Örneğin, 1885 yılında, Osmanlı devletinin Berlin, Paris, Petersburg, Roma, Londra, Brüksel, Belgrad, Lahey, Stockholm, Madrid ve Washington sefaretlerinin sefirden sonra gelen ikinci adamları Ermeniler ya da Rum-

23 de Groot, *a. g.m.*, s. 13'te Allan Cunningham, *Eastern Question in the Nineteenth Century*, Toplu Makaleler, Cilt 2, Ed. Edward Ingram, Londra, 1993, s. 1-22'den aktarıyor.

24 Malcolm-Smith, *The Life of Stratford Canning*, Londra, Ernest Bell Ltd., 1933, s. 180.

lardan oluşuyordu. Bir başka şekilde söylemek gerekirse, Osmanlı'nın 15 "sefaret-i seniyyesi"nin 11'inde sefirden sonraki en önemli makam "dil bilen" gayrimüslimlerin elinde idi.[25] Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Müslüman ve gayri-müslim teba arasında gerginlikler arttıkça, bu durumun "doğal" olmaktan çıktığını belirtmek doğru olur.

Öte yandan, dragomanlar dolayısıyla yaşanan sorunlar ise birkaç köşeliydi. Bir kere İngilizler, kendi uyruğu olmayan bu kişilere tam anlamıyla güvenemiyor; öte yandan Osmanlı devleti, kendi tebası olduğu halde gayrimüslim statüsü ve yabancı himayesi nedeniyle aynı duyguyu yaşıyor; Osmanlı adli ve idari mercilerindeki yetkililer, arkalarındaki büyük güç nedeniyle bu gayrimüslim Osmanlı uyruklarından zaman zaman talimat ve direktif almaktan, sürekli olarak ise gözlerini üzerlerinde hissetmekten rahatsızlık duyuyorlardı. Ayrıca dragomanların bizzat kendileri, konsolosluğun işlerinin büyük bölümünü yürüttükleri halde, iyi ücret alıyor olsalar da, bu "dragoman" ya da "tercüman" statüsünden hoşnut olmuyorlardı. En büyük şikâyetleri Babıali nezdinde bir diplomat ya da bir konsolos gibi kabul görmemeleriydi.[26] Kısaca, bu işi genellikle bir aile mesleği olarak sürdüren dragomanlar, öncelikle ve özellikle kendi çıkarlarını ön plana aldıkları için de ne Sezar'a (Osmanlı devleti) ne de İsa'ya (İngilizler) yaranabiliyorlardı. Bunlara bir de değişik ülkelerin konsolosluk dragomanları arasındaki rekabeti ve "nüfuz ticaretini" eklersek tabloyu yine de tamamlayamamış olabiliriz.

Bununla birlikte dragomanlar Dersaadet'te elçiliklerin, taşralarda konsoloslukların "iş bitirici" unsurlarıydı. Meydana gelen önemli olaylarda gerek yetkililerin, gerekse Müslüman ve Hıristiyan kamuoyunun nabzını tutmaları, ülkenin hukukunu, teamüllerini, konuşulan dillerini iyi bilmeleri, sağlam

25 A. Nezih Galitekin (Haz.), *Salname-i Nezaret-i Hariciyye, 1301 (1885)*, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003, s. 214-221.

26 *F. O. Confidential Prints*, No. 4305: "Report Drawn up by Messrs. St. John, Jervoise, Nicolson Respecting the Dragomans Service at Constantinople, 25 Ağustos 1880.

istihbarat kaynaklarına sahip olmaları onları kaçınılmaz kıldığı kadar birtakım sakıncalar da doğuruyordu. Gerek genel olarak konsoloslara yönelik, yukarıda değinilen eleştiriler, gerekse işlerin büyük ölçüde Britanya uyruğu olmayan dragomanlar eliyle yürütülmesi, konsoloslukların yerel otoritelerin gözündeki itibarını azaltığı gibi, özel çıkarların kamu çıkarının önüne geçirildiği kuşkusunu da hep canlı tutuyordu.

İşte bu nedenlerle, Fransızların ünlü merkantilist Jean Baptiste Colbert (1619-1683); Avusturyalıların İmparatoriçe Maria Theresa (1717-1780) döneminden beri uyguladıkları bir yönteme, nihayet yüzyılın son çeyreğinde İngilizlerin de başvurduklarını görüyoruz. Böyle bir sisteme geçilmesi konusunun ilk kez Lord Derby'nin Dişişleri Bakanlığı sırasında (1874-1878) sözü edilmeye başlanmış ve uygulamaya geçilmiş olsa da,[27] 1830'lu yıllarda konuyu gündeme getiren ve Fransızların *L'Ecole Jeunes des Langues*'ına benzer bir okul açılmasını öneren Adolphus Slade olmuştu.[28] 1870'lerin başında Britanya konsolosluk sisteminin yeniden örgütlenmesi ve Türkiye, Mısır, Trablusgarp ve Girit'teki konsolosluk birimlerinin Doğu Akdeniz Hizmeti (*Levant Service*) adı altında birleştirilmesinden sonra, dragomanlara bağımlı kalmamak ve Britanya uyruklularını bu görevler için deyim yerinde ise "çekirdekten yetiştirmek" üzere 1877 yılında, İstanbul'da Ortaköy'de bir dil okulu açıldı.[29] Buradan yetişmiş bir konsolosun anlattıklarına göre, "Öğrenci Tercümanlar"ın (*Student Interpreters*) yetiştirileceği bu okula sınavla öğrenci kabul ediliyordu. Sınava girecek öğrencilerden bir parça matematik bilgisi dışında İngilizce, Fransızca ve Latince bilmeleri bekleniyordu. İlk yıllarda sınav sonunda iki ya da üç aday belirlenirken bu sayı daha sonra biraz

27 Hertslet, *a.g. e.* (1878), s. 253.

28 Adolphus Slade, *Records of Travels*, Cilt 2, Londra, Saunders & Otley, 1832, s. 186-193'te dragomanları bir hayli eleştirdikten sonra, Fransız ve Avusturyalılarınkine benzer bir sistem kurulabileceğini, bunun için de en uygun yerin Malta olduğunu ileri sürüyordu.

29 Dorina L. Neave, *Twenty-Six Years on the Bosphorous*, Mayfair, Grayson & Grayson, 1933, s. 141; Wratislaw, *a.g.e.*, s. 3; Telford Waugh, *Turkey: Yesterday-Today and Tomorrow*, Londra, Chapman & Hall, 1930, s. 20-23.

arttı. Seçilen adaylar vapura bindirilerek İstanbul'un yolunu tutuyorlardı. "Öğrenci tercümanlar" Ortaköy'de, arkasında bir tenis kortu, yarı tefriş edilmiş büyük odaları olan büyükçe bir evde iki yıl eğitim görüyorlardı. 1881-1883 yıllarında okulun "kadrolu" öğretim elemanları, Türkçe muallimi Kostaki Bey (Pangiri), Farsça muallimi Habib Efendi (daha sonra ilk Meclis-i Mebusan'da Kudüs Mebusu Yusuf el-Kudsi) ve Yunanca muallimi Kurios Matiakas'dan ibaretti. Matiakas Galatasaray Sultanisi'nde hocalık yapıyordu; konsolosluğun talebi üzerine Babıali'nin önerdiği Kostaki Bey mükemmel İngilizce bilen, Arnavut olduğunu iddia etmekle beraber bir Rum'du; Habib Efendi ise ancak öğrencileri "heves" gösterirse birşeyler öğreten bir hocaydı. Öğrenciler haftanın belirli günlerinde, o sıralar İstanbul'da yaşayan ve Britanya Yüksek Konsolosluk Mahkemesi ile Meclis-i Ticaret'teki davalara bakmakla ünlenmiş Edwin Pears'in[30] Galata'daki bürosuna giderek gelecekteki görevleri için gerekli hukuk nosyonunu kazanıyorlardı.[31] İki yıllık eğitimi tamamlayan öğrenciler daha sonra elçilik veya konsolosluklarda yardımcı tercümanlıkla işe başlıyorlardı.

Ortaköy "dil okulu"nun pek başarılı olmadığı gerek dile getirilen yakınmalardan, gerekse "öğrenci tercümanlar"ın eğitiminin yüzyılın sonunda İngiltere'de yürütülüyor olmasından anlaşılıyor. Nitekim, 1894 yılında, öğrenci tercümanların İngiltere'de yetiştirilmesine karar verildi.[32] Yine sınavla seçilen öğrenciler, yıllık 200 £ bursla, Oxford ya da Cambridge üniversitelerinden birisinde iki yıl öğrenim görerek Türkçe, Arapça ve İslam hukukunu öğreniyorlar, seçimlik dersler olarak Farsça, Yunanca ve Slav dillerinden birisini de alabiliyorlardı. İlk yılın sonunda dil derslerinden sınava giren öğrenciler, ikinci yıl dil çalışmalarının yanı sıra Osmanlı ceza, ticaret ve medeni hukuku ile uluslararası hukuk öğreniyorlar ve bunlardan sınava sokuluyorlardı. Ayrıca Osmanlı tarihini bilmeleri, bu devletin diğer devletlerle ilişkilerini düzenleyen anlaşmaları

30 Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, Londra, Herbert Jenkins Ltd., 1916

31 Wratislaw, *a.g.e.*, s. 2-5; Waugh, *a.g.e.*, s. 23.

32 Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, Londra Geoffrey Bless, 1951, s. 16.

öğrenmeleri gerekiyordu. Sınavlarda alacakları sonuçlar, gelecekteki görevlerini, tayin ve terfilerini belirliyordu.[33]

Böylelikle 1880'lerin başından itibaren klasik dragomanların yanı sıra, "mektepli" tercümanlar istihdam edilmeye başlandı; iki sistemin birleştirilmesi kimi sorunlar yarattıysa da ikinciler zaman içinde birincilerin yerini aldılar. Bununla birlikte yüzyılın sonuna kadar konsoloslukların işlerini yürütenler yine esas itibariyle "alaylı" dragomanlardı. İkinciler arasından çıkacak, Andrew Ryan ve Harold Nicolson gibi *enfant terrible*'lar (haşin çocuklar) esas itibariyle 20. yüzyılda görülecekti. Dolayısıyla İngiliz konsolosluk sisteminin gerek işleyişinde gerekse karşılaşılan çeşitli sorunlarda şimşekleri üzerine çeken "alaylı" dragomanlardı.[34] 1880'lerde dragomanlarla ilgili başlıca yakınma konuları şöylece özetlenebilir:[35]

- "Mektepli" dragomanlar, gerek dilbilgisi, gerek mevzuatı bilmek yönünden yeterince etkin değildirler.
- Öte yandan "alaylı" dragomanlar, ne kadar deneyimli, dürüst ve çalışkan olurlarsa olsunlar, yine de hizmet ettikleri ülkeye ve onun yol ve yöntemlerine yabancıdırlar.
- Özellikle taşralarda, dragomanların rüşvet almaları, hayali

33 J. H. Longford, "The Consular Service and Its Wrongs", *The Quarterly Review*, No. 394 (Nisan 1903), s. 598-626.

34 Dragomanların varlığının ve çalışma biçimlerinin İngiliz çıkarlarını zedelediği yolundaki tartışmalar zaman zaman İngiliz basınında yer alırdı. Bunların en hararetlilerinden birisi, 1837 yılında David Urquhart'ın şahsı etrafında olmuştu. Bkz. Ryan, *a.g.e.*, s. 17. Bir başka tartışma, *Commercial Advertiser* ve *Moniteur du Commerce* gibi yayın organlarında majestelerinin büyükeleçiliğinin ve başkonsolosluğunun, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarlarını ve bu ülke uyruklarını yeterince korumadığı yolundaki eleştirilere, aksaklıkların büyük ölçüde dragomanların yetersizliklerinden ve Osmanlı devlet dairelerinin "tamamen dağınık oluşundan" kaynaklandığı yolunda yanıt verilmeye çalışılması ilginçtir. Bkz.F. *O. Confidential Prints*, No: 4129: "Correspondence Respecting the Dragoman System at Constantinople", 1880, s. 1-18.

35 P. R. O., F. O., 78/3312: Wilson'dan Goschen'e 1 Mayıs 1881 tarihli mektup; P. R. O., F. O., 78/4218: C. Wood'dan Salisbury'ye 6 Haziran 1889 tarihli yazı; F. *O. Confidential Prints*, No: 4129: "Correspondence Respecting the Dragoman System at Constantinople", 1880, s. 8-15; P. R. O., F. O., 881/4305: Goschen'den Granville'e 30 Ağustos 1880 tarihli yazı ekindeki "Scheme for Amalgamating the New with the Old System of Consular and Dragoman Services" başlıklı rapor.

ortaklıklar, vergi toplanması ve benzeri faaliyetler yoluyla haksız kazançlar elde etmeleri sıkça görülen şeylerdendir.

- Dragoman ve kavasların Hükümet Konakları'nda iş takip etmeleri, yerel yöneticilerin işlerine müdahale etmeleri ve emrinde çalıştıkları yabancı devletin nüfuzunu kullanarak kişisel çıkar peşinde koşmaları sıkça görülen olaylardandır.

Yakınma konuları ve sorunlar kuşkusuz bunlarla sınırlı değildi. Halep'te, konsolosluk görevlilerine maaş ödenmediği halde bir dragomanlık kapabilmek için 400 £ "hava parası" vermeğe gönüllü çok kişi vardır. Zira biraz "bilmiş" bir dragoman, pozisyonunu kullanarak yılda 3.000 £ kazanabilmekteydi.[36] Yine belgelere yansıdığı kadarıyla, bir kaza kaymakamı, destek ve korumasını elde edebilmek için bir konsolosluk dragomanının elini öpebilmekteydi.[37] Ya da bir konsolos, görev yerini terk ederken yerine Bedros Mardikyan adında birisini "ön-konsolos" olarak bırakabilmekte, Osmanlı tebasından kişilerin bu şekilde atanamayacağı kendisine Lord Salisbury tarafından bildirilince yeni bir atama yapmakta; ancak Londra'daki bir yüksek hariciye bürokratı mesajın üzerine şu notu düşmekteydi: "Bir kişinin Osmanlı tebası olmasının, ön-konsolosluk göreviyle çelişebileceğini sanmıyorum. Bu atama, yerel otoritelerin onayını gerektiren bir atama değildir."[38]

Ticaret

> "Dünya ticareti güçlü olan tarafından yürütülür ve genellikle zayıf olanın aleyhine işler."
>
> HENRY WARD BEECHER (1887)

Britanya konsolosluk görevlileri hakkında az-çok fikir sahibi olduktan sonra, şimdi bunların işlevlerine biraz daha yakın-

36 P. R. O., F. O., 78/3312: Wilson'dan Goschen'e 1 Mayıs 1881 tarihli mektup.

37 P. R. O., F. O., 78/3312: Wilson'dan Goschen'e 1 Mayıs 1881 tarihli mektup.

38 P. R. O., F. O., 78/3155: Picton Warlow'dan Salisbury'ye 2 Haziran 1880 tarihli yazı; Salisbury'nin 30 Eylül 1880 tarihli uyarısı; Dışişleri'nden T. V. Lister'in, 14 Ekim 1880 tarihli yukarıda aktarılan notu.

dan bakabiliriz. 20. yüzyılın başında ticaretin var olduğu tipik bir liman kentindeki bir konsolosluğun görevleri ya da verdiği hizmetlerin başlıcaları şunlardı:

Gemicilikle ilgili hizmetler:
- Liman harçlarının toplanması
- Liman, gümrük, zaptiye yetkilileriyle ilişkilerde sağlanan yardımlar
- Karantina hizmetleri
- Varsa bahriye hastahanesiyle ilgili hizmetler
- Noterelik ve tercüme hizmetleri

Britanya uyruklarıyla ilgili hizmetler:
- Pasaport, vize vb. hizmetler
- Noterlik ve tercüme hizmetleri
- Evlenme, boşanma, ölüm ve doğum kayıtları
- Osmanlı mahkemelerindeki davalarla ilgili görevler
- İngiliz mezarlıklarıyla ilgili hizmetler
- Kişilerle Osmanlı makamları arasındaki anlaşmazlıklarda aracılık

Ticari faaliyetlerle ilgili hizmetler:
- Noterlik, tercüme ve kayıt hizmetleri
- Tacirlerle Osmanlı makamları arasındaki anlaşmazlıklarda aracılık
- Özel alacak ve borçların tasfiyesine yardım
- Ticari istihbarat
- Tüccar ve işadamlarına tavsiyelerde bulunmak
- Osmanlı mahkemelerinde İngiliz tacirleri ilgilendiren davalarla ilgili görevler

Diğer hizmetler:
- İstihbarat ve bilgi toplama faaliyetleri
- Osmanlı halkları arasındaki hareketleri ve ilişkileri izleme faaliyetleri
- İstanbul'daki büyükelçilik ve başkonsolosluğu her konuda bilgilendirme faaliyetleri
- Osmanlı makamları nezdinde uygun gördükleri müdahaleleri yapmaya yönelik faaliyetler

Kabaca kümelendirilen bu görevlerden gemicilik ve ticaretle ilgili görevler konsolosluğun ticari işlevlerini oluşturuyordu. Uyruklarla ilgili hizmetlerle, "pandoranın kutusu" olarak niteleyebileceğimiz "diğer faaliyetler"in içinden ise konsoloslukların siyasi işlevleri çıkıyordu. Adli hizmetler, kısmen uyruklarla, kısmen de ticari faaliyetlerle ilgiliydi.

Ticari faaliyetlerle ilgili şu gözlem yapılabilir: 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak konsoloslukların ticari faaliyetleri, yalnızca ticaretin kendisiyle ilgili değil, belki daha ziyade ticaretin içinde yer aldığı "bağlam"la ilgiliydi. Yani İngiliz konsoloslukları öncelikle ve özellikle;

a. İngiliz ticaretine aracı olan toplumsal kesimin (büyük ölçüde gayrimüslim teba) durumu,
b. Ticari hayat için gerekli "güvenli" bir ortamın temini,
c. Ticaret için gerekli ulaşım-haberleşme ortamının iyileştirilmesi,
d. Ticari anlaşmazlıkların hızlı ve sağlıklı bir şekilde çözülmesi

gibi çevresel etkenlerle uğraşıyorlardı. Bu ise konsoloslukların işlevleri arasında adli ve siyasi işlevlerin öne çıkmasını gerektiriyordu. Nitekim, İstanbul başkonsolosluğunun bir yıllık iş-yükünün dağılımı da buna tanıklık etmektedir. 20. yüzyılın başında, bir yılda gelen ve giden evrak olarak İngiliz Dişişleri Bakanlığı ile (gelen) 67 / (giden) 75, Ticaret Bakanlığı ile (*Board of Trade*) 70/130 yazışma yapılmış olmasına karşılık; büyükelçilikle 94/98, diğer konsolosluklarla 360/368, Osmanlı makamlarıyla 561/422 yazışma yapılmıştır. "Müteferrik" (*miscellaneous*) yazışma sayısı ise gelen 909 evrağa karşılık gönderilen 747 evraktır ki bunun çok büyük bir kısmının ticaret dışı konularla yani adli ve özellikle siyasi konularla (halkın, şikâyet, dilek ve talepleri vs.) ilgili olduğunu kabul etmek yanlış olmaz.[39] Ayrıca, arşivde belirli başlıklar altında toplanmış dosyalardan, "konsolosluk" ya da "ticari" adlar taşıyanlarının yüz-

39 F. O. *Confidential Prints*, No. 9684: "Reports on the British Consulates Since 1908", Londra, 1909, s. 117-118.

yılın sonlarına doğru cılızlaştığı, "diplomatik" ya da "siyasi" başlıklar altında toplanmış olanların ise gürbüzleştiğini belirtmek gerekir.

Bununla birlikte şu söylenenlerden, İngiliz konsoloslarının ekonomik-ticari konularda etkin olmadıkları gibi bir sonuç çıkarmak çok yanlış olur. Aksine İngiliz konsolosluklarının ekonomik-ticari hayatla ilgili oldukça gelişmiş bir bilgi toplama, tanıma ve tanıtma faaliyetleri vardı. Bu bilgilerin içerikli, ayrıntılı, o günlerin koşullarına göre oldukça sağlıklı olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, 1838-1918 yılları arasında, konsolosluk raporlarına dayanarak, yalnızca İngiliz parlamentosunu bilgilendirmek üzere hazırlanan ve *Accounts & Papers*'da yayınlanan genel raporların toplam hacmi 1.000 sayfanın üzerindedir. Bu raporlar, iki ülke arasındaki anlaşmaların hükümlerini açıklayan, sorunları ortaya koyan, teknik ayrıntılara giren raporlar olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısını, gümrüklerini, vergilerini, arazi kullanımını ayrıntılı bir şekilde irdeleyen raporlardır. Söz konusu raporlarda, İngiliz ticareti ve İngiliz tacirlerinin durumu kadar, belli başlı rakip Avrupa ülkelerinin durumu da ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.[40] Bu genel raporların dışında, İstanbul, Selanik, İzmir, Trabzon, Halep, Adana, Bursa, Beyrut gibi önde gelen ticaret merkezleri için ve yine parlamentoya sunulmak üzere hazırlanan raporların 1855-1913 yıllarını kapsayan bölümü de toplam 5.000 sayfanın üzerindedir. Bu raporlarda,[41] Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli yerlerindeki ticaretin hacmi, özellikleri, yıllar itibariyle gelişme/gerileme seyri, miktar ve değer olarak çok ayrıntılı bir şekilde ele alındığı gibi, ülke-

40 Örneğin 1839-1843 yıllarını kapsayan raporlar için bkz. *Accounts & Papers*, Cilt. 44-57 (1839-1844).

41 Anılan Raporlar, eski Dışişleri Bakanları'ndan değerli bilim adamı merhum Prof. Dr. Gündüz Ökçün tarafından 21 cilt halinde derlenmiş olan bir seçmedir. İlk 4 cildi genel; 5-7'nci ciltler İstanbul; 8-9'ncu ciltler Selanik; 10-11'nci ciltler Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya; 12'nci cilt başta Bursa olmak üzere Marmara bölgesi; 13-14'ncü ciltler İzmir; 15-17'nci ciltler Trabzon; 18-20'nci ciltler Halep-Adana; 21'nci cilt Kudüs, Beyrut ve Suriye'ye ilişkin bilgileri içermektedir.

nin doğal kaynakları, nüfusu, yönetimi, ticari ve mali mevzuatı, gümrükleri, ölçü ve tartı birimleri, parası, bölge bölge, şehir şehir yine çok ayrıntılı bir şekilde tesbit edilmektedir. Bu raporların içeriklerinin zaman içinde değiştiği, 1870'lere kadar daha ziyade ticari-ekonomik verilerin sunulmasıyla yetinilirken, bu tarihten sonra ticari-ekonomik verilerin yanı sıra ülkenin sosyal ve siyasal durumuna ağırlık verildiği gözlenmektedir. Konsolosluklar tarafından rutin olarak hazırlanan raporların yanında, örneğin pamuk, tütün, ipek üretim ve endüstrisi; çeşitli yeraltı zenginlikleri ve bunlardan yararlanma biçimleri; loncalar ve işleyiş şekilleri; ulaşım, haberleşme, sağlık koşulları vs. gibi kimi konular, tek tek ele alınarak günümüzün "ilerleme raporları"na ya da "strateji belgeleri"ne benzer bir biçimde sunulmaktadır. Özellikle yüzyılın sonlarına doğru hazırlanan bu tür raporlar hakkında bir fikir edinebilmek için Ankara Vilayeti'ni kapsayan Ek 4'teki örneğe göz atılabilir.[42]

Adalet

> "...Yüz yıl önce bu memlekette herkes bizden yalnız adalet istiyordu. Sonra toprak hakkı istedi. Şimdi ise bütün unsurlar müstakil bir çekirdek etrafında toplanmışlar, ana bünyeden ayrılmak istiyorlar..."
>
> AHMED HAMDI TANPINAR, *Mahur Beste*

İngiliz konsolosluklarının "adalet dağıtma" işlevi ikili bir yapı arzediyordu. Birincisi, 16. yüzyılın sonlarından başlayarak ahidnamelerde yer alan, İngiliz sefir ve konsoloslarıyla bunların tercümanlarına bahşedilen "hâric ez memleket" (*extraterritoriality*) statüsünün giderek tüm uyruk ve himaye altındaki Britanya tebasına yaygınlaştırılmasından kaynaklanan büyükçe bir kitleye adalet dağıtma işleviydi. 1860'lardan itibaren Os-

42 1880 yılında Kayseri hakkında benzer bir rapor Teğmen Bennet tarafından hazırlanmıştı. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu (Çeviren), *Kayseri Sancağı Hakkında Teğmen Bennet Tarafından Hazırlanan Genel Rapor (1880)*, Kayseri, Kayseri Ticaret Odası Yayını, 1996.

manlı mülkünde yaşayan tüm Britanya uyrukları, pek de az sayılmayacak (5 £) bir ödeme ya da "kayıt harcı" karşılığında konsolosluklara kendilerini kaydettiriyorlar ve o andan itibaren (münhasıran Osmanlı tebasıyla olan sorunları dışında) yaşadıkları ülkenin değil, uyruğu bulundukları ülkenin yasalarına tâbi oluyorlardı. Kuşkusuz bu durum diğer Hıristiyan Avrupa ülkelerinde görülen bir uygulama değildi; yalnızca, Çin, Japonya, Osmanlı İmparatorluğu gibi Hıristiyan olmayan "Doğulu" ülkelere özgüydü. Bu ayrıcalık, yani Britanya uyruğuna kabul edilme, yüzyılın başlarından itibaren gayriresmi ya da illegal yollardan kazanılırken, 1840'lardan itibaren çıkarılan yasalarla (*Naturalization Acts*) doğuştan Britanya uyruğu olmayanların da belirli koşullarla Britanya uyruğuna kabul edilmesi ve Osmanlı tebasından uygun görülenlere Britanya diplomatik himayesi bahşedilmesi gibi yollarla daha da yaygınlaştı. 1827-1831 yıllarında İstanbul'u ziyaret eden Adolphus Slade, o yıllarda Britanya uyrukluğu için oluşan piyasanın alt sınırının hizmetçiler vs. için 8 £, hane başına ise 40 £ olduğunu belirtmektedir.[43] İngiltere için söz konusu olan bu durumun, "düvel-i muazzama"nın diğer mensupları için de geçerli olduğu hatırlandığında Osmanlı adalet sistemi içindeki adli "Truva Atı" gözlerde canlanabilir.[44]

Bununla birlikte İngiliz konsoloslarını asıl meşgul eden ve Osmanlı otoritelerinin başını en fazla ağrıtan ikinci yapıydı. İngiliz konsolosları, başlangıçta yalnızca Hıristiyan, daha sonra ise Müslümanlar da dahil "adalet mağduru" tüm Osmanlı tebası adına Osmanlı adalet cihazına müdahale ediyorlardı. Bu müdahalenin başlıca iki "tema" etrafında şekillendiği söylenebilir. Bunlardan birincisi Müslüman-Hıristiyan eşitliği, yani yasalar karşısında ve mahkemeler önünde din ve inanç farkı nedeniyle Osmanlı tebası arasında ayrım gözetilmemesi ilkesiydi. İkinci tema ise, Osmanlı adalet cihazının iyi işlememesi

43 Aktaran Rosenthal, *a.g.e.*, s. 6.

44 Francis Taylor Piggott, *Exterritoriality*, Londra, William Clowes & Sons, 1892, s. 22 ve 195-198; *F. O. Confidential Prints*, No. 6508: "Reports By the Law Officers of the Crown etc. for 1893", Ağustos 1894.

sonucu ortaya çıkan sorunların, özellikle İngilizlerin ticari-ekonomik çıkarlarını güvenceye alacak bir yaklaşımla, etkin ve hızlı bir biçimde çözülmesi için yapılan müdahalelerdi. Tanzimat (1839) ve özellikle Islahat fermanlarının (1856) oluşumunda bu "tematik" müdahalelerin rolü olduğunu kabul etmek yanlış olmayacağı gibi, 1860'lardan itibaren, yalnızca İngilizlerin değil, fakat "düvel-i muazzama"nın diğer mensuplarının da, diplomatları ve konsoloslarıyla zaman zaman bir araya gelerek, imparatorlukta meydana gelen hukuki "vaka"ları karşılaştırıp, Babıali'ye "nasihatlar" vermek yoluyla bir tür "adalet gözlemciliği" yaptıklarını belirtmek gerekir.[45] Her biri ayrı bir araştırmaya konu olacak derinlikte ve genişlikte olan bu sorunlarla ilgili belgelerin çokluğu, Osmanlı adalet sisteminin içler acısı durumunu yansıttığı kadar, gerek Cumhuriyet'ten önce çıkarılan Ceza (1840, 1851, 1858) ve Ticaret vd. (1850,1860,1863) kanunnamelerinin, gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında Avrupa yasalarından iktibas ve çeviri yoluyla kabul edilen, Medeni (1926), Borçlar (1926), Ceza (1926), Ticaret (1926) vb. kanunların itici güçlerinden hiç değilse birisi hakkında kimi ipuçları da vermektedir.

Siyaset

> "Siyaset, çıkarların çekişmesinin ilkelerin mücadelesi kılığına girmiş şeklidir."
>
> ABROSE BIERCE, *The Devil's Dictionary* (1881-1911)

Daha 1871 yılında, konsoloslara yönelik bir ankette, "Ticari ya da siyasi işlevlerin ağır basması açısından başında bulunduğunuz birimin durumu nedir?" sorusuna verilen cevaplarda, konsolosların % 47'si konsolosluğunun "münhasıran siyasi" bir konsolosluk olduğunu belirtmiş; "münhasıran ticari" konsoloslukların başında bulunduğunu bildiren 8 kişiye karşın (% 22), 5 kişi soruyu cevapsız bırakmış, üç kişi konsolosluğunun

45 *Accounts & Papers*, Cilt 92 (1877).

ticari ve siyasi işlevler yerine getirdiğini, iki kişi ticari, siyasi ve yargısal işlevlerin ağır bastığını belirtmiş, bir kişi (majestelerinin büyükelçisinin gölgesindeki İstanbul Başkonsolosu Sir Philip Francis) ise yargısal ve ticari işlevlerin önemli olduğunu bildirmişti. Dolayısıyla burada siyaset, birey ya da grupların iktidar paylaşmaya yönelik karmaşık faaliyetleri, ya da "*Siyaset tavada balık kızartmaya benzer*" türünden mecazi bir bağlamda değil de, İngiliz konsoloslarının Osmanlı yönetimiyle ilişkileri, imparatorluktaki karışıklık ve çatışmalara müdahaleleri, genel gözetim ve denetim faaliyetleri, her türlü bilgi, veri toplama ve bunları değerlendirmeye yönelik eylem ve işlemleri anlamında ele alınmaktadır. Zira, majestelerinin konsolosları da "siyasi" işlevlerini böyle algılıyorlardı.

Özellikle askeri konsoloslukların ihdasından sonra siyasi görevlere bir de askeri görevler ekleniyor; siyasi ve askeri görevler başlıca şu başlıklar altında toplanıyordu:[46]

- İmparatorluktaki ulusal ve kabile hareketlerini izlemek ve bunlara karşı majestelerinin hükümetinin zaman zaman vereceği talimatlar doğrultusunda politikalar geliştirmek;
- İngiliz çıkarlarına zararlı hale gelebilecek yabancıların girişim ve entrikalarına karşı mukabil önlemler almak;
- Nüfusun çeşitli toplumsal sınıflarının durumunu incelemek;
- Vilayetlerin nasıl yönetildiğini izlemek, yargı ve yürütmede meydana gelen yolsuzluklar konusunda ilgili makamlara itiraz ve protestolar yöneltmek;
- Halkın durumunun iyileştirilmesi için alınan önlemleri izlemek ve ülkenin yönetimine doğrudan müdahale etmeden gerekli yardım ve tavsiyeleri yapmak;
- Osmanlı ordusunun örgütlenişini, yönetimini ve birlik hareketlerini izlemek ve bu ülkede bir savaş olması durumunda majestelerinin hükümetinin işine yarayabilecek her türlü topografik ve istatistiki bilgiyi toplamak.

46 *F. O. Confidential Prints, No. 4479*: "Memorandum on a Proposed Rearrangement of the Consular Service in Anatolia, Kurdistan and Northern Syria and Mesopotamia", Yarbay Wilson'dan Granville'e 29 Ocak 1881 tarihli yazı ekinde.

Konsolosların yukarıda anılan şekliyle siyasi ya da her türden faaliyet gösterebilmesi için, doğal olarak öncelikle içinde bulundukları ortamı tanımaları gerekirdi. Bu tanıma işi önceleri konsolosların ve onların gözleri ve kulakları durumunda olan dragomanların topladıkları bilgilerle az çok rastgele yapılan bir işti. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Londra'dan ve İstanbul'daki büyükelçilikten gelen talimatlar doğrultusunda ve belirli anketler vb. şablonlar çerçevesinde daha ciddi bir şekilde yapılmaya başlandı. Ayrıca, *Levant Company* günlerinde ve yüzyılın ilk yarısında konsolosların ilgisi daha çok ticari-ekonomik konulara yönelikken, ikinci yarısında toplumsal hayatın sosyal, kültürel, siyasal her yönüyle ilgili olmaya başladı. 1879'da askeri konsoluslukların ihdas edilmesinden sonra ise tam anlamıyla kapsamlı "istihbarat" raporları halini aldı.

Bu gözlemler, bir yandan *Parliamentary Papers* şeklinde parlamentonun yararlanması için belirli bir sistematikle derlenirken, bir yandan da *F. O. Confidential Prints* şeklinde İngiliz Hariciyesi'nin istifadesine sunuluyordu [*Bugün yerli ve yabancı araştırmacıların Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılını tanımak ve anlamak için haklı olarak sıkça başvurdukları "İngiliz Konsolosluk Raporları" başlığı altındaki belgeler, sonradan derlenmiş ya da derlenmemiş şekliyle işte bu konsolosluk raporlarıydı.*] Bu arada, konsolos ya da konsolos yardımcılarından kalemi kuvvetli olanlar, makale ya da kitap şeklinde gözlemlerini yayınlayarak kamuoyunun önüne koyuyorlardı. Çeşitli dönemlerde James Brant, Niven Moore, C. A. Murray, Robert Hamilton Lang, J. G. Taylor, James Henry Skene, Alfred Biliotti, C. H. Wilson, H. H. Kitchener, A. C. Wratislaw, Edward H. Freeman gibi başkonsolos, konsolos ya da konsolos yardımcıları İngiltere ve İskoçya'nın önde gelen dergilerinde makaleler ve kitaplar yayınlayarak gözlemlerini İngiliz ve dünya kamuoyu ile paylaşıyorlardı. Dolayısıyla Britanya müesses nizamının önderleri bu bilgilere dayanarak politika üretiyor; İngiliz kamuoyuna yön veren kalem sahipleri bu bilgileri kullanıyorlardı. 19. yüzyıl boyunca, Britanya'nın 45 önde gelen süreli yayınında, 400 dolaylarında kalem sahibi tarafından yazılıp ya-

yınlanmış, 1.000'in üzerindeki makalenin taranmasından edinilen genel izlenim, başta konsoloslar olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda belirli bir süre geçirmiş, değerlendirmelerini, başkalarının değil de kendi gözlem ve deneyimlerine dayandırarak ortaya koymuş olanların daha az önyargılı ya da daha nesnel olabildikleri yönündedir.[47]

Bilgi toplama faaliyetlerinin, yönetimden kamu güvenliğine, adliyeden vergi sistemine, maliyeden bayındırlık işlerine, göçmen ve mültecilerin durumundan kamu sağlığına kadar çok geniş bir yelpaze çerçevesinde yerine getirilmesinin yanı sıra, vali ve komutanlardan başlayarak vilayetlerin önde gelen yöneticileri hakkında bir hayli ayrıntılı ve ilginç *prosopografik* değerlendirmeleri de içerdiğini belirtmek gerekir. Örneğin, Anadolu'daki Askeri Başkonsolos Yarbay Wilson'un İstanbul'daki Büyükelçi Goschen'e gönderdiği 8 Kasım 1880 tarihli mesajın ekinde, Sivas, Ankara, Kastamonu, Adana, Konya, Aydın, Hüdavendigar (Bursa) vilayetleri ile Biga (Çanakkale) ve İzmit sancaklarındaki mutasarrıf, kaymakam, askeri birlik komutanları, defterdar, mektupçu, hakim, savcı vb. toplam 70 "ekâbir" ile Kürdistan Konsolosu Binbaşı Trotter'in yine büyükelçiye gönderdiği 25 Ekim 1880 tarihli yazı ekindeki listede bölgesindeki 56 asker ve sivil "rical" hakkındaki prosopografik bilgiler (Bkz. Ek. 5A ve 5B) bu konuda güzel bir örnektir.[48] Söz konusu bilgiler Büyükelçi Goschen'in sözlü talimatı ile toplanmış ve "söz verilen" reformların yürütücüsü olacak kadroların seçiminde Babıali'ye "yardımcı olmak" "niyet-i hasene"sinin bir ifadesi olarak Londra'da Dışişleri Bakanı Granville'e iletilmiştir. Bunlardan yalnızca valiler hakkında olanları buraya almak ilginç olabilir:

---

47 Uygur Kocabaşoğlu, "British Observations Regarding the Ottoman Empire in Nineteenth Century Periodicals", *Journal of Mediterranean Studies*, Cilt 5, No. 2 (1995), s. 247-258. Anılan 1.067 makalenin bibliyografik dökümü, *Kebikeç* dergisinin 14'ncü sayısından (2002) başlayarak yayınlanmaktadır.

48 F. O. *Confidential Prints, No. 4357*: "Notes on the Character and Antecedents of Some of the Turkish Officials in Anatolia", s. 332-336 ve "List of Some of the More Important Officials and ex-Officials Connected with the Kurdistan Consulate with Whom Major Trotter is Personally Acquainted, with a Few Notes Added as to Character & c.", s. 323-326.

Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa: Daha önce Samsun mutasarrıfıydı. Orada iken yolsuzlukları Babıali'nin o denli dikkatini çekmişti ki, Trabzon eski valisi Yusuf Paşa'ya ve daha sonra Said Paşa'ya hakkında soruşturma yapılması emredilmişti. Ancak Babıali'nin elinde söz konusu görevlinin suçluluğu hakkında öylesine aşikâr deliller vardı ki her iki vali de, hükümetin amacının yolsuzlukları açıklamanın sorumluluğunu kendilerine yüklemek olduğunu düşündükleri için, işe karışmaktan geri durdular. Çerkezlerin iddiasına göre Samsun'da iken mahpusların salıverilmesi için rüşvet alıyordu. Sivas'a gelmeden önce Sir Henry Layard'a hiçbirini yerine getirmediği sahte vaadlerde bulunmuştu. Sivas'ta Abidin Paşa'nın tutukladığı Kürt Beyleri, katiller ve tanınmış eşkiyanın kaçmasına izin verdi. Bütünüyle Mehmet Ali'nin ve Sivas "yârân"ının etkisi altındadır ve yakınlarda Mehmet Ali ve "yârân"ın önde gelen iki üyesiyle hamamda bir gece geçirmiştir.

Ankara Valisi Hurşit Paşa: 80 yaşındadır ve işini yapamayacak kadar mecalsizdir. Marunî bir Hıristiyan olan ve onun adına rüşvetleri alan mühürdarının etkisi altındadır. Zayıf ve enerjiden yoksundur. İstanbul'da güçlü çıkarları vardır.

Kastamonu Valisi Galip Paşa: Maliye Nazırlığı yapmıştır. Halep valisi idi ve oradayken Bay Henderson tarafından hakkında olumsuz raporlar verilmiştir.

Adana Valisi: Ziya Paşa'nın ölümünden sonra vali atanmamıştır. Vali vekilinin çok rüşvetçi olduğu söylenmektedir.

Konya Valisi [Mehmet Akif Paşa]: Yaşlı bir adamdır. Zayıf ve yerli âyânla Tahir Bey'in etkisi altındadır. Rum hizmetçisi vasıtasıyla rüşvet aldığı söylenmektedir. Oğlu rüşvet almaktadır. Yüzbaşı Stewart'la arası çok iyidir ve çoğu kez onun tavsiyelerine uymaktadır. Esas itibariyle kötü bir vali değildir.

Aydın Valisi Midhat Paşa: (Adının yanında herhangi bir değerlendirme yoktur.)

Hüdavendigar Valisi Ahmet Vefik Paşa: Eski sadrazamlardandır. Osmanlı parlamentosunun reisi idi. Eksantrik alışkanlıkları olmakla birlikte Türkiye'deki en iyi eğitim görmüş adamdır. Eski Türk usulü reformlar, yolların ıslahı, endüstri kurul-

ması vs. konusunda heveslidir. Çok dikkafalıdır. Vilayetindeki göçmenlere ve yoksul ahaliye kendi imkânlarıyla çok yardım etmiştir.

Daha sonra görevi Teğmen Bennet'e devredecek olsa da o sırada Adana Vilayeti'nden sorumlu Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Harry Cooper'ın ünlü Ziya Paşa ile ilgili olarak anlattıklarını aktarmak da ilginç olabilir. Teğmen Cooper, 1880 yılı Şubat'ının 8'inde Adana Hapishanesi'nden bir mektup alır. İkisi Kayserili Rum, üçü Müslüman olan 5 tutuklu 2 Şubat'ta tutuklandıklarını ve beş gündür kimseyle görüştürülmediklerini belirtmekte ve yardım istemektedirler. Suçları, Ziya Paşa aleyhine bir dilekçeyi imzalamaktır. Söz konusu tutuklulara sürgün edilecekleri bildirilir ve ertesi gün birisi (Rum Hacı Georgaki) Halep'e diğer dördü ise Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilir. Konsolos Yardımcısı Cooper 9 Şubat'ta Ziya Paşa'ya başvurarak meselenin aslını öğrenmek ister. Ziya Paşa'dan gelen cevap (Yüzbaşı Cooper'ın sözcükleriyle) aşağıdaki gibidir:[49]

> "Geçen yıl yönetime yönelik şikâyetler üzerine Akif Paşa'nın başlattığı soruşturma sonunda Ziya Paşa bütün suçlamalar karşısında aklanır. Daha sonra Sadrazam, Vali'ye karşı söz konusu dilekçeyi imzalayanların yargılanıp sürgün edilmesini isteyen bir emir verir. Bunun üzerine söz konusu beş kişi tutuklanıp yargılanmayı beklerken, Ziya Paşa bazı mollaların tutuklulardan Hoca Lütfi Efendi'yi kurtarma girişimine niyetlendiklerini öğrenir ve bir ayaklanmadan korktuğu için tutukluları Adana'dan göndermeye karar verir. Davaları Adana'daki mahkemede görülecek ve karar kendilerine tebliğ edilecektir."

Yüzbaşı Cooper'ın "beş kişiyi tutuklayıp bir hafta içerde tutmak ve yargı kararı olmadan sürgüne göndermenin çok ağır bir tedbir olduğunu" belirtmesi üzerine, Ziya Paşa, "yönetiminin huzuru sağlamak ve karışıklıkları önlemek için gerekli

49 *F. O. Confidential Prints, No. 4307*: "Yüzbaşı Cooper'dan Yarbay Wilson'a 11 Şubat 1880 tarihli yazı."

tedbirleri almaktan sorumlu olduğu" şeklinde cevap verir. Yüzbaşı Cooper'a göre Adana'da hükümete karşı isyan olası bir şey değildir. Şehirde zaptiyelerin yanı sıra 100 kişilik piyade birliği vardır ki hapishaneye karşı bir saldırıdan endişe etmek yersizdir. Cooper'a göre işin aslı, Paşa'nın keyfi yönetimidir ve buna karşı itirazların yükselmeye başlamış olmasıdır. Nitekim onbeş gün kadar önce, imzalayanlar arasında Başkâtip'in de bulunduğu yeni bir şikâyet dilekçesinin verilmiş olması; Kadı Efendi'nin Ziya Paşa'nın keyfi müdahaleleri karşısında görevini yapamadığı gerekçesiyle istifa etmesi vb. gelişmeler karşısında Ziya Paşa'nın "ahaliyi korkutmak istemesi"dir. Konsolos yardımcısına göre, Ziya Paşa ülkesine iyi hizmet etme yeteneği olan nadir Osmanlı yetkililerinden birisidir. Sağlığının ileri derecede bozuk olmasına rağmen (nitekim 17 Mayıs'ta Adana'da ölecektir) yol yapımı işini ısrarla yürütmekte ama iktidarı keyfi olarak kullanmaktadır. İşine geldiği zaman mahkemelerin bağımsızlığından söz etmekte, işine geldiği zaman pervasızca müdahale etmektedir. *Habeas Corpus*'u yüzyıllardır uygulayan bir ülkenin konsolos yardımcısına bu durum garip görünse de,

> "Nefsime zulmeyledim halka adalet uğruna
> Cism ü can ettim feda bu mülk ü millet uğruna"

dizelerini yazan; zulüm, adaletsizlik ve haksızlıkları eleştiren Ziya Paşa ve dönemin diğer Osmanlı aydınlarının [istisnalar kaideyi bozmaz] bu çelişkili kişilik ve tavırları bizim için çok da yadırgatıcı değildir. Nitekim, Ziya Paşa, bu olaylardan yaklaşık bir on yıl kadar önce, *Hürriyet* gazetesindeki, daha önce anılan makalesinde;

> "...Bizim tebamızdan ticaret edenler ve hükümetle bir işi olup hukukunu istihsal edemeyenler, ecnebilerin nail olduğu imtiyazata mazhar olmak için tabiiyet-i ecnebiyeye dahil ve ekser bu tarikle maksatlarına nail olmağla İstanbul ve taşralar ahali-i gayrımüslimesinden nice bin erbab-ı servet ve yesar ecnebi tabiiyetine girdi..."

diyerek, *"hukukunu istihsal edememe"*nin önemini vurguluyordu. Paşa ayrıca, ahır ömründe kendi başına gelecekleri de bu makalesinde sanki dile getirmekten geri kalmıyordu:

> "Amma taşra memurlarından birisi konsolosları daire-i vazifelerinden hariç umura müdahaleden men edecek olsa derhal sefarete hikâyet ve sefaretten dahi Babıali'ye şikâyet olunup azledildiğinden ve memur dahi Babıali'ye beyan-ı hal etse istima olunmayıp, sefaretin takriri hakkaniyete mukaddem tutulduğundan memurin-i mahalliye, konsolosların kavasları hükmünde kaldılar..."[50]

Ziya Paşa yazısında, yaşanan bir realiteyi anlatıyordu ama belki nedensellik ilişkisini doğru kuramıyordu. Kendi tebasına adalet dağıtamayan bir devlette, "ecnebiler"in bu alana müdahalesini ve Osmanlı tebasının da sorununu kendi devletinin dışında çözme arayışını yadırgıyordu.

Görüldüğü gibi, İngilizlerin Osmanlı yetkililerini değerlendirmede, dürüst ve işinin ehli olup olmama ve İngilizlere yakınlık gibi kendi işlerine gelen kıstasları temel almalarına rağmen sözkonusu prosopografik bilgiler yine de dönemin yöneticilerinin kişilikleri ve davranışları hakkında aydınlatıcı niteliktedir (Bkz. Ek 5 A/B).

Osmanlı toplumunu fiziksel yapısından kültürüne, ekonomisinden insanlarına tanıyan ya da en azından tanımaya ciddi olarak çalışan[51] İngiliz konsolosları, burada başlıca, halklar ya

---

50 Sungu, *a.g.m.*, s. 788-789'da aktarıyor.

51 Gerek İngiliz Devlet Arşivi'nin (P.R.*O.*), F.O. 78, 195 ve 222 numaralı tasnifleri, gerekse *F. O. Confidential Prints* ve *Parliamentary Papers* (*Accounts & Papers*) ciltleri bu tanıma faaliyetinin boyutları hakkında, bir fikir verir. İngiliz arşivleri, özellikle 1870'lerden itibaren toplumsal hayatın her yönüyle ilgili olarak düzenlenmiş, yazı, telgraf, rapor, memorandum vs. ile yüklüdür. Kuşkusuz bu raporların nesnelliği, aktarılan bilgilerin doğruluğu tartışılabilir; kimi olay ve gelişmelerin abartıldığı, kimilerinin yönlendirildiği söz götürmez. Bununla birlikte, söz gelimi 1880 yılının son altı ayındaki yaklaşık 220, Temmuz 1880-Şubat 1881 arasındaki 172 raporun hemen hemen tümünün toplumdaki ciddi rahatsızlıklarla ilgili olması, bu bilgilerin hiç değilse o günleri anlamak bakımından şimdi ciddiye alınması gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Bkz. *F. O., Confidential Prints, No. 4357; Parliamentary Papers: Turkey No. 6*

da toplumsal gruplar arasındaki sürtüşme ya da çatışmaları izlemeye ve "reform" genel başlığı altında bu toplumdaki ilişkileri kendi beklentileri ya da doğru buldukları yönde etkilemeye yönelik bir "siyaset" yapıyorlardı. Tek başına bir ya da birden çok araştırmayı haklı kılacak genişlikteki bu konuya girmeden şu söylenebilir: yukarıda tanımlanan şekliyle bu "siyaset" esas itibariyle Balta Limanı Anlaşması'yla (1838) başlayacak, Kırım Savaşı'yla gelişecek, 1870'lerde derinleşecek ve 1879'da askeri konsoluslukların ihdasıyla en ileri boyutlarına ulaşacaktır. Bunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizmin ve daha sonra da emperyalizmin saldırısına maruz kalışı şeklinde de okumak mümkündür. Kuşkusuz Osmanlı'nın da buna karşı önlemleri olacaktır. Müstemlekelere reva görülen bir muameleye tâbi tutulmaktan hoşlanmayacak; bununla birlikte kendi iç dinamikleriyle değişemediği için de "dereyi geçerken at değiştirmeye" çalışacak, İngiliz emperyalizmini, daha iddialı ve saldırgan Alman emperyalizmiyle ikame etme yolunu seçecektir. 19. yüzyıl sona ererken, İngiliz konsoloslukları bakımından durum böyle özetlense pek fazla yanlış yapılmış olmaz.

Genel olarak İngiliz siyasetçilerinin, özel olarak da diplomat ve konsoloslarının kafasında, öyle görünmektedir ki Osmanlı devlet adamlarıyla aydınlarının hiç değilse önemli bir kısmının da paylaştığı, şöyle bir şablon vardı: Bu imparatorlukta alttan gelecek bir değişim mümkün olmadığı gibi, katılımcı ve demokratik yollarla da bir yere varılamaz. Bu imparatorluk ancak dürüst, iyi niyetli ve dirayetli bir otokratik yönetimle ve ancak bizim destek ve yardımımızla kendisini yenileyebilir. Kaldı ki, son derece olumsuz koşullarda bulunan Osmanlı taşrasını ıslah etmenin yolu da önce İstanbul'u ıslah etmekten geçer. O kadar ki, taşradaki İngiliz konsoloslarının gücü, İstanbul'daki büyükelçinin gücüyle doğru orantılıdır. Eğer Türkiye'de "iyi birşeyler" yapılacaksa, bu ancak Babıali ve Saray üzerinde kurulacak "nüfuz"la olacaktır. İşte İngiltere, yüzyılın sonlarına kadar buna çabalamıştır ve taşrada reformlar yaptır-

(1881): "Further a Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria", Londra, 1881.

mak bir yana, İstanbul'da da nüfuzunun kalmadığını, ya da daha nüfuzlu rakiplerin ortaya çıktığını gördüğü anda bu siyasetinden vaz geçmiştir. Dolayısıyla İngiliz konsolosları, artık Britanya İmparatorluğu'nun ve İngiliz emperyalizmin çıkarları doğrultusunda "yapıcı", "reformcu" roller üstlenmek yerine, "yıkıcı", postmodernist bir terimle ifade etmek gerekirse "yapıçözümcü" roller üstleneceklerdir ki bu öykü de daha ziyade 20. yüzyılın sınırları içinde kalacaktır.

Sonuç Yerine!

16. yüzyılın sonlarında, İngiliz merkantilizminin "beratlı kumpanyası"nın ileri gözcüleri olarak yola çıkan, 1800'lerden başlayarak, Adam Smith'in "*ulusların zenginliği*"nin liberalizmden ve rekabetten geçtiğini savunan görüşlerini hayata geçirmek üzere ve 1838 Balta Limanı Anlaşması uyarınca İngiliz kapitalizmine hizmet eden; kapitalizmin emperyalist aşamaya girmesiyle emperyalizmin ajanları olarak görevlerine devam eden majestlerinin konsoloslarının 19. yüzyılda Osmanlı mülkündeki öyküsünü ana çizgileriyle özetlemeye çalıştım.

Bu kıssadan bugün bizim için çıkarılabilecek en kalıcı hisse, kanımca, emperyalizmin özüne ve İngiliz emperyalizminin kendi çıkarlarına uygun olarak "açmak" ve "dönüştürmek" istediği Osmanlı toplumunun 19. yüzyılın sonlarındaki durumuna tuttuğu ışıktır.

Anadolu'daki askeri konsolosların "komutanı", bir Osmanlı paşasının (Abidin Paşa) "kesinlikle tarafsız, Türklerin büyük güvenine sahip, doğruluğun cisimleşmiş hali" olarak niteleDiği, Başkonsolos Yarbay Wilson'un, 16 Haziran 1880 tarihli raporunun (*F.O. Confidential Prints, No. 4307:* "Memorandun by Lieutenant Colonel Wilson on Anatolia and Necessary Reforms") *Belli Başlı Tavsiyelerin Özeti* başlıklı sonuç bölümünü

aşağıya aynen alarak, aradan geçen yaklaşık 124 yılda olup bitenler, gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen "tavsiyeler" konusunda değerlendirmeyi okuyucuya bırakmak istiyorum!

BELLİ BAŞLI TAVSİYELERİN ÖZETİ

Anadolu'nun karma nüfusu, Batılı anlamda reformlar için henüz olgun değildir; hiçbir cemaat bağımsız siyasal varoluşun koşullarına sahip olmadığı gibi kitleler uygarlaşmamış ve eğitimsizdir.

Avrupa kontrolu şayan-ı arzudur ve reformların gerçekleşmesini sağlamak için dış baskı zorunludur.

Genel önlemler:

Osmanlı Parlamentosu'nun yeniden açılması.

Mevcut yasaların uygulanması.

Midhat'ın anayasası ve 1867 Vilayet Kanunu doğrultusunda reform.

Seçim sisteminin hatalarının giderilmesi.

Dinsel cemaatlere göre yönetim sisteminin kaldırılması.

İdare Meclislerinin reorganizasyonu.

İyi adamların Vali olarak atanması ve kendilerine daha fazla yetki verilmesi.

Adem-i merkeziyet.

Bürokraside personel reformu.

Devlet hizmetinde Hıristiyanlara da kariyer imkânı sağlanması.

Yerel yönetim bütçelerinin uygun bir esasa bağlanması.

İstanbul'a gönderilecek gelirlerin belirli bir ölçüye göre olması.

Havale sisteminin makul sınırlar içine sokulması.

Maliye personelinin ıslahı.

Vergilerin, özellikle âşârın toplanmasındaki sistemin iyileştirilmesi.

Maliyeye Avrupalı müfettişler tayin edilmesi.

Mahkemeler için yapılan seçimlerin daha düzgün yapılması; üyelere daha iyi ücret ödenmesi.

Karma davalarda bir medeni kanun uygulanması.

Rüşvet, irtikâp ve kan-parasına ilişkin kanunların değiştirilmesi.

Hıristiyanların tanıklığının kabul edilmesi.

Mahkeme harçlarının kaldırılması.

Gezici temyiz mahkemelerinin ihdası.

Hapishanelerin ıslahı ve çalışma mükellefiyetinin getirilmesi.

Doğru düzgün bir jandarma gücünün oluşturulması.

Tam ücretli Avrupalı subayların atanması.

Hıristiyanların da jandarma gücüne kabulü.

Defter-i Hakani Nezareti'nin ıslahı.

Araziden sağlanan gelirlerin bütçede görülmesi.

Arazi uyuşmazlıklarının çözülmesi için olanaklar yaratılması.

Yeni bir arazi değerlendirmesi yapılması ve arazi tescil sisteminin ıslahı.

Eğitim sisteminin iyileştirilmesi.

Eğitime özel fonlar tahsis edilmesi.

Basın özgürlüğü.

Bayındırlık işlerinin vs. yabancı sermaye eliyle gerçekleştirilmesi.

Belirli sanayilerin teşvik edilmesi.

Muhacirlerin iskân edilmesi.

Konsolosluk otoritesinin güçlendirilmesi.

Fahri konsoloslukların ve konsolosluk ajanlıklarının ilgası.

16 Haziran 1880 J. W. Wilson, Yrb,
Majesteleri'nin Anadolu Başkonsolosu

Ekler

EK 1

Levant Company Döneminde (1582-1824) İstanbul'da Görev Yapan İngiliz Elçileri

William Harborne: 1582-1588; 20 Kasım 1582 tarihinde atandı; 26 Mart 1583'ta elçi olarak İstanbul'a geldi; 1588 Ağustos'unda ayrıldı.

Edward Barton: 1588-1597; Harborne'un ayrılırken yerine bıraktığı görevliydi; 1591 ya da 1593 tarihinde resmen elçi olarak atandı; 1597 Aralık'ında İstanbul'da öldü.

Henry Lello: 1597-1607; Barton'un sekreteri (müsteşar) idi; 1597 yılında elçi olarak atandı; 24 Mayıs 1607'de İstanbul'dan ayrıldı.

Sir Thomas Glover: 1606-1611; İstanbul'a 1606 yılının 23 Aralık'ında geldi ve *Levant Company*'nin 17 Eylül 1611 tarihli mektubuyla geri çağrıldı.

Paul Pindar: 1611-1620; 1611 yılının Aralık ayında İstanbul'a geldi, Şirket'in 25 Ocak 1618 tarihli mektubuyla geri çağrıldı, Mayıs 1620'de İstanbul'dan ayrıldı.

Sir John Eyre (Ayre): 1619-1621; İstanbul'a 1620 Nisan'ında geldi, 9 Temmuz 1621 tarihli mektupla geri çağrıldı.

John Chapman: 1621-1622.

Sir Thomas Roe: 1821-1628; İstanbul'a 28 Aralık 1621'de geldi, 26 Ekim 1627 tarihli mektupla geri çağrıldı ve 1828 Haziran'ında İstanbul'dan ayrıldı.

Sir Peter Wyche: 1627-1638; İstanbul'a 10 Nisan 1628'de geldi ve Mayıs 1639'da ayrıldı.

Sir Sackville Crowe: 1633-1647; Türkiye'ye 1638'de geldi. Ocak 1647'de geri çağrıldı. 23 Kasım 1647'de İstanbul'dan ayrıldı.

Sir Thomas Bendysh: 8 Ocak 1647'de atandı. İstanbul'a 26 Eylül 1647'de geldi. 25 Haziran 1660'ta geri çağrıldı. 11 Mart 1661'de İstanbul'dan ayrıldı.

Richard Salway: 14 Ağustos 1654'te atandı ancak 8 şubat 1655'te affını istedi. İngiltere'den hiç ayrılmadı.

Richard Lawrence: 1653 yılında temsilci olarak gönderildi; 28 Mayıs 1656'da geri çağrıldı.

Heneage Finch: 17 Ocak 1661'de İstanbul'a geldi. 19 Aralık 1667 tarihli mektupla geri çağrıldı.Türkiye'den 1669 yılının Ocak-Mayıs arasında bir tarihte ayrıldı.

Sir Daniel Harvey: 1668-1672; İstanbul'a 20 Aralık 1688'de geldi. 26 Ağustos 1672'de Türkiye'de öldü.

Sir John Finch: 1672-1681; 1672 Kasım'ında seçildi; İstanbul'a 18 Mart 1674'te geldi. Kasım 1681'de Türkiye'den ayrıldı.

Lord James Chandos: İstanbul'a 22 Temmuz 1681'de geldi. Kasım 1684'te geri çağrıldı. Türkiye'den Ekim 1687'de ayrıldı.

(**Sir William Soames:** 1684-1686; Aralık 1684'te seçildi; Haziran 1686'da Malta'da öldü.)

Sir William Trumbull: 1686-1691; İstanbul'a 17 Ağustos 1687'de geldi, kendi isteği ile geri çağrıldı ve 31 Temmuz 1691'de İstanbul'dan ayrıldı.

Sir William Hussey: 1690-1691; 20 Nisan 1690'da Şirket'çe seçildi; 28 Haziran 1691'de İstanbul'a geldi. 14 Eylül 1691'de Belgrad'da öldü.

(**Thomas Coke:** Eylül 1691-Şubat 1693.)

William Harbord: 1691-1692; Kasım 1691'de aday gösterildi, bir hafta sonra İngiltere'den ayrıldı. 8 Mart 1692'de Viyana'ya vardı; 22 Haziran'da Viyana'dan ayrıldı ve 31 Temmuz 1692'de Belgrad'da öldü.

Lord William Paget: 1692-1702;İngiltere'den 12 Eylül'de ayrıldı, 3 Ocak 1693'te Edirne'ye ve Temmuz 1693'te İstanbul'a geldi. 1697'de geri çağrılmasını istedi. Mayıs 1702'de Türkiye'den ayrıldı.

(**Sir James Rushout:** 1697-1698; Nisan 1697'de Kral tarafından aday gösterildi; Şubat 1698'de öldü.)

(**George, Berkeley Earl'ü:** 1698-1699; Nisan 1697'de Kral tarafından aday gösterildi; Mayıs 1699'da görevden affını istedi.)

Sir Robert Sutton: 1700-1717; 5 Aralık 1700'de aday gösterildi, 7 Ocak 1702'de Edirne'ye geldi. 6 Mayıs 1715'te geri çağrılmasını istedi. 1717 yazında Türkiye'den ayrıldı.

Edward Wortley-Montagu: Kralın aday göstermesi üzerine şirket tarafından 10 Mayıs 1716'da seçildi. 13 Mart 1717'de Edirne'ye geldi; Ekim 1717'de geri çağrıldı ve 15 Temmuz 1718'de Türkiye'den ayrıldı.

Abraham Stanyan: 1717-1730; 24 Nisan 1718'de Edirne'ye geldi; 16 Mayıs 1729'da geri çağrıldı ve 18 Temmuz 1830'da Türkiye'den ayrıldı.

George, Kinnoul Earl'ü: 1729-1736; 15 Nisan 1730'da İstanbul'a geldi. 19 Ağustos 1735'te geri çağrıldı. 1736 sonbaharında Türkiye'den ayrıldı.

Sir Everard Fawkener: 1735-1746; 19 Aralık 1735'te İstanbul'a geldi, İngiltere'ye dönmek için izin aldı ve 8 Kasım 1742'de Türkiye'den ayrıldı. 4 Eylül 1746'da görevden ayrıldı.

(**Stanhope Aspinwall:** Charge d' affaires; Kasım 1742-Şubat 1747)

James Porter: 1746-1762; Eylül 1746'da atandı. İstanbul'a 11 Şubat 1747'de geldi. Kendi isteği üzerine 1 Mayıs 1761'de geri çağrıldı. İstanbul'dan 24 Mayıs 1762'de ayrıldı.

Henry Grenville: 1761-1765; 1 Mayıs 1761'de atandı; 21 Şubat 1762'de İstanbul'a geldi; 31 Mayıs 1765'te görevden alındı ve 13 Ekim 1765'te Türkiye'den ayrıldı.

(**William Kinloch:** Charge d' affaires. Ekim 1765-Haziran 1766.)

John Murray: 1765-1775; 15 Kasım 1765'te atandı; 2 Haziran 1766'da İstanbul'a geldi. Ülkesine dönmesi için 27 Ocak 1775'te izin verildi, 25 Mayıs'ta İstanbul'dan hareket etti ve 9 Ağustos 1775'te Venedik'te öldü.

(**Anthony Hayes:** Charge d' affaires. Mayıs 1775-Ekim 1776.)

Sir Robert Ainslie: 1775-1794; 20 Eylül 1775'te atandı, İstanbul'a 2 Ekim 1776'da ulaştı. 22 Eylül 1793'te ülkesine dönmesine izin verildi ve 1794 yılında Türkiye'den ayrıldı.

Robert Liston: 1794-1795; 22 Eylül 1793'te atandı ve İstanbul'a 19 Mayıs 1794'te geldi. 4 Kasım 1795'te İstanbul'dan ayrıldı.

(**Spencer Smith:** Charge d' affaires. Kasım 1795-Aralık 1799)

(**Francis James Jackson:** Temmuz 1796'da atandı; görev yerine gitmeden Mayıs 1798'de istifa etti.)

Thomas, Elgin Earl'ü: 1799-1803; Aralık 1798'de atandı, İstanbul'a 6 Kasım 1799'da geldi. 16 Ocak 1803'te ayrıldı.

(**Alexander Straton:** Charge d' affaires. Ocak-Mayıs 1803)

William Drummond: 1803-1804; 14 Ocak 1803'te atandı. Mayıs 1803'te Çanakkale'ye geldi. 1804'ün başlarında İngiltere'ye döndü.

Charles Arbuthnot: 1804-1807; 6 Haziran 1804'te atandı. 29 Ocak 1807'de İstanbul'dan ayrıldı.

Robert Adair: 1809-1810.

Stratford Canning: (Tam yetkili temsilci); 1810-1812.

Robert Liston: 1812-1820.

Percy Clinton: 1820-1824.

Kaynak: Wood, *Levant Company*, *a. g.e.*, s. 250-252.

EK 2
Levant Company Döneminde İzmir'de Konsolosluk Görevi Yapanlar

John Markham. 1611-24
William Salter. 1624-30 (?)
Lawrence Green. 1630-33 (?)
James Higgins. 1633-34
John Freeman. 1634-35
Edward Bernard. 1635-38
Edward Stringer. 1638-43
John Wilde. 1644-49
Spencer Bretton. 1649-57
William Prideaux. 1659-60
Richard Baker. 1660-61
William Cave. 1661-67
Paul Rycaut. 1667-77
William Raye. 1677-1703
William Sherrard. 1703-16
John Cooke. 1716-1722
George Boddington. 1722-33
Francis Williams. 1733-41
Thomas Castleton. 1741-42
Samuel Crawley. 1742-62
Anthony Hayes. 1762-94
Francis Werry 1794- (Şirket'in 1825 yılında tasfiye edildiği sırada görevde idi.)

Halep'te Konsolosluk Görevi Yapanlar

William Barrett. 1580-85/86 (?)
James Towerson. (?) öl. 1586
John Eldred. (?) 1586
Michael Locke. 1592-94
George Dorrington. (1596'da vekil)
Thomas Sandys. (1596'da gönderildi. Aynı yıl öldü)
Ralph Fitch. 1596-97
Richard Colthurst (1597'de gönderildi)
George Brandon. 1701-06
William Pilkington. 1707-15
John Purnell. 1716-26
Nevil Coke. 1727-40
Nathaniel Micklethwait. 1740-4
Arthur Pollard. 1745-51
Alexander Drummond. 1751-5
Francis Browne. 1758
William Kinloch. 1759-66

James Hawarde. (1606'da vekil)
Paul Pindar. 1606-10
Bartholomew Haggart. 1610-16
Libby Chapman. 1616-21
Edward Kirkham. 1621-27
Thomas Potton. 1627-30
John Wandesford. 1630-38
Edward Bernard. 1638-49
Henry Riley. 1649-59
Benjamin Lannoy. 1659-72
Gamaliel Nightingale. 1672-86
Thomas Metcalfe. 1686-89
Henry Hastings. 1689-1701
Henry Preston (ön-kons.). 1766-68
William Clark. 1768-70
Charles Smith (ön-kons.). 1770-72
John Abbott. 1770-83
David Hays (ön-kons.). 1783-84
Charles Smith (ön-kons.). 1784-86
Konsolosluk kapalıydı: 1791-1803
John Barker. 1803 – (1825 yılında hâlâ oradaydı.)

Kaynak: Wood, *Levant Company, a.g.e.*, s. 253.

EK 3

1870 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Britanya Uyruğu ve Diplomatik Himayesi Altında Olanlar

Bağlı olduğu konsolosluk birimi	*Uyruk/ yetişkin*	*Uyruk/ çocuk*	*Himaye altında/ yetişkin*	*Himaye altında/ çocuk*	*Toplam*
İstanbul	1241	922	43	14	2220
Saraybosna	2	5	-	-	7
Edirne / Filibe	17	4	35	19	75
Bursa	12	10	12	-	34
Çanakkale	49	51	1	-	101
Girit	72	46	12	4	134
Yanya	1	-	-	-	1
Preveze	5	4	-	-	9
Manastır	4	1	-	-	5
Rusçuk	39	12	-	-	51
Köstence	85	35	-	-	120
Sünne	60	35	-	-	95
Varna	13	15	-	-	28
Selanik	57	47	7	2	113
Kavala	5	-	-	-	5
Larisa (Yenişehir)	12	4	6	5	27
İşkodra	4	5	5	14	28
Bükreş	89	8	-	-	97
Kalas (Galati)	46	21	-	-	67
Yaş	46	12	-	-	58
Belgrad	3	-	2	-	5

Halep	99	109	27	36	271
Bağdat	44	24	24	13	105
Beyrut	144	119	53	80	396
Kıbrıs	19	8	13	12	52
Şam	6	4	48	-	58
Erzurum	-	-	32	17	49
Kudüs	22	18	294	441	775
Rodos	33	25	5	11	74
Sakız ve Midilli	22	23	15	4	64
İzmir	598	465	-	-	1063
Trabzon	2	5	4	4	15
Trablusgarp	1035	485	-	-	1520
Bingazi	159	173	13	9	354
Mısır	3458	4605	128	106	5602
Toplam	7503	4605	779	791	13678

Kaynak: *F. O. Confidential Prints,No. 1945*, "Present Number of British and British Protected Subjects (1870)".

EK 4
Ankara Vilayeti Hakkında Konsolos Yardımcısı G. Gatheral Tarafından Hazırlanan Rapor (1880)*

Bu şehrin ve vilayetin nüfusu, genişliği ve genel verimliliği dikkate alındığında ve 1873-74'te yaşanan kıtlık nedeniyle önemli sayıda göçün gerçekleşmiş olması, 1877-78 savaşının Müslüman erkek nüfus üzerindeki olumsuz etkileri ve vilayetin özel ürünlerinin birbiri ardı sıra üç yıl süreyle ticaretle uğraşan Hıristiyanlar için verimsiz olması sonucu geçen beş yılda pek çoğunun İstanbul'a ya da Anadolu'nun başka yerlerine gitmek için vilayetten ayrıdıkları dikkate alınırsa, azdır.

Osmanlı nüfus sayımları kadınları ve onaltı yaşın altındaki erkek nüfusu dikkate almadığı gibi; yalnızca Müslümanlar için askerlik hizmeti ve Hıristiyanlar için ise askerlikten muaf olabilmek için ödenmesi istenecek verginin mükelleflerini belirlemek üzere erkeklerin toplam sayısını verir. Son sayım 1877'de yapılmıştı ve o zaman verilen sayı 449.241'di; Redhouse kuralına göre, bu sayı üçle çarpılırsa 1.347.723 kişiye ulaşılır. Bu miktar şu mezhep ya da cemaatlerden oluşur: Müslümanlar, Gregoryan ya da Ortodoks Ermeniler, Katolik Ermeniler, Protestan Ermeniler, Rumlar, Museviler ve Çingeneler. Her cemaatin sayısı anılan sayıma göre aşağıdaki gibidir:

Askerlik mükellefiyeti olan erkekler:	
Müslümanlar	393.074
Toplam Müslüman nüfus	1.179.222

(*) *Confidential Prints, No: 4122*, "Report on the Population, Industries, Trade, Commerce, Agriculture, Public Works, Land Tenure and Government of City and Province of Angora, Anatolia, by Vice-Consul Gatheral", Londra, 6 Mayıs, 1880, s. 1-22.

Askerlikten muaf olmak için bedel-i askeriye ödeyen erkekler:

Hıristiyanlar	
Gregoryan Ermeniler	33.445
Katolik Ermeniler	3.985
Protestan Ermeniler	660
[Rumlar	17.535]
Museviler	280
Çingeneler	262
Müslümanlar dışındaki toplam nüfus	168.501
Toplam erkek sayısı	449.241
Toplam nüfus	1.347.723

Bu farklı ırkların kökenleri, inançları gibi farklıdır. Müslümanların büyük çoğunluğu, o sırada Bursa'da saltanat süren Sultan Murad'ın yönetiminde vilayeti, Bizans Imparatorluğu'ndan M.S. 1344-45 yıllarında fetheden Türk askerlerin soyundan gelenlerdir. Ermeniler 15. yüzyılda doğudan göç etmişlerdir ve son yıllarda Katolik ve Protestan olarak farklılaşmışlardır. Önde gelen Katolik aileler, Sultan Mahmud'un saltanatı sırasında, 1830 yılında İstanbul'dan sürgün edilenlerdir; zenginlikleri, zekâları ve Avrupa ile ticari ilişkiler içinde olmaları şehrin refahına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Daha sonra Roma'dan yönetilen etkin bir Cizvit propagandası önemli ölçüde başarılı olmuş ama son yıllarda, Avrupa'da olduğu gibi eski ve yeni Katolikler olarak bölünerek üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Aralarındaki hizipleşme resmen ve görünüşe göre giderilmişse de birbirlerine karşı duydukları garezkâr hisler devam etmektedir ve artık iki tarafın da gelişme sağlayamadığı anlaşılmaktadır. Protestanlar, Amerikalı misyonerlerin son 28 yıldaki çabalarının ürünüdür. Halen, her ne kadar sayıları azsa da, diğer Hıristiyan mezheplerle karşılaştırıldığında, topluluk olarak daha eğitimli, dürüst ve düzgün insanlardır ve sayı ve etkileri hızla artmaktadır. Ortodoks ya da Gregoryan Ermeniler, cemaat olarak, cahil, hurafelere inanan ve yoksul insanlardır ama sayıca diğer mezheplerin hepsinden daha fazladırlar. Çoğu sarışın ve bozuk bir İspanyolca konuşan küçük Musevi cemaati kuşkusuz İber yarımadası kökenlidir; konup göçen birkaç göçebe çingene aşiretinin kökeni Avrupa'da olduğu gibi Anadolu'da da büyük bir sırdır.

Her ırkın toplamları daha önce belirtilmişti; şu anda vilayetin bölünmüş olduğu dört sancak ya da bölge itibariyle her birinin sayısı aşağıdaki gibidir:

	Müslüman	*Ermeni*	*Katolik*	*Protestan*	*Rum*	*Musevi v.d.*
1022 köyü ile Beypazarı, Sivrihisar, Ayaş, Nallıhan ve İstanos (Zir) kazaları da dahil Ankara Sancağı	558,535	11.277	10.719	147	3.135	840
898 köyü ile Yozgat Sancağı	304.221	34.473	-	288	10.554	762
180 köyü ile Kayseri Sancağı	166.962	54.060	1.236	1.639	37.944	-
369 köyü ile Kırşehir Sancağı	149.302	558	-	-	972	-
Toplam	1.179.019	100.368	12.055	2.074	52.605	1.602
Genel toplam			1.347.723			

Vilayetteki hanelerin sayısı eksik kaydedilmiştir. Buna dayanarak, çatısı ya da kapısı olan herhangi bir bina anlamına gelen Türkçe "Müsakkafat" dikkate alınmadan yapılacak herhangi bir tahmin ya da hesaplama yanlış olmaya mahkumdur: bu çok genel terim her yıl beş ay kadar oturulan bağ evlerini, hanları, kervansarayları, kahveleri, dükkanları, hamamları, samanlıkları, ambarları, değirmenleri, ahırları ve sığır ağıllarını içerir; bunların bir kısmı (bilhassa hanlar) sürekli ikamet edenler bakımından sıradan bir haneden çok daha fazla kişiyi barındırır ancak Osmanlı istatistikleri maalesef ("diğer binalar" şeklinde tanımlanan) bu tür binalarla evler arasındaki farkı içerdikleri insan sayısını dikkate almadan belirtmektedir.

	Şehirdeki ev sayısı	*Sancak'taki ev sayısı*	*Diğer binalar*
Ankara	4.823	64.068	132.549
Yozgat	2.671	42.755	273.957
Kayseri	8.137	33.464	259.485
Kırşehir	1.282	16.338	139.300
Toplam	16. 913	156.637	805.291

Ankara şehrinin özel endüstrileri hemen hemen tümüyle buranın temel ürünü olan tiftikle ilgilidir. Bu keçi kılının önemlice bir miktarı eğrilir, taraklanır ve "şallık" denilen, yerli kadınların elbise ve mantoları ve erkeklerin yazlık giysileri için kullanılmak üzere parlak bir kumaş yapılmak üzere dokunur. Bunun yalnızca erkeklerin kullandığı bir başka çeşidi "sof"tur. Bu kumaşlar özel bir şekilde dokunur ve boyanır ve imalatçılar eski usul nebati boyalar kullanırlar ki bunlar modern anilin boyalar kadar parlak olmasa da daha kalıcıdır.

Güney-doğu yönünde 120 mil uzaklıktaki Kırşehir'de, Avrupa'da Türk halısı olarak bilinen halı ve kilimlerin dokunduğu özel bir endüstri vardır.

Halkın istihdam şekli, vilayetin tümüyle karasal bir bütün oluşturması ve bir Müslüman'ın ya da Hıristiyan'ın neyi yapıp neyi yapamayacağına ilişkin yazılı olmayan yasaların varlığı nedeniyle insanların hayatlarını kazanma biçiminin inançları tarafından belirlenmiş olması nedeniyle oldukça sınırlıdır. Genel olarak söylemek gerekirse, nüfusun Müslüman kesimi tarım, hayvancılık ya da sürü yetiştirmekle uğraşırken, Hıristiyanların arasından ihracatçılar, mülk sahipleri, sarraflar, acenteler, dükkâncılar, mültezimler vs. çıkar. İnanıştaki bu farklılık öylesine keskindir ki, kendi başına iş yapan bir Müslüman yoktur ya da kendi elleriyle toprağı işleyen bir Hıristiyan çok nadirdir.

İstihdam şekillerini incelerken, Müslümanlar arasındaki birinci yer hükümet memurlarına ayrılmalıdır. Ankara şehrinin hükümet merkezi, resmi dairelerin ve Vali'nin bulunduğu yer olması nedeniyle bu sınıf, yalnızca halen işbaşında olanlar dolayısıyla değil fakat görevden alınmış ama yeniden işe alınmayı uman, henüz kendisine bir yer ayarlayamamış ve bunun için çalışan kişilerin varlığı nedeniyle son derece kalabalıktır ve bütün bu Müslüman hocalar, öğretmenler, öğrenciler ve onların hizmetçileri uşakları ve aveneleri Vilayet Konağı'nın avlusunu ve koridorlarını ve oraya giden yolları doldururlar. Rütbece bunlardan sonra gelenler yerli emlak sahipleri, hayvan yetiştiricileri, at ve sığır tacirleri, hububat ve un tüccarları, kasaplar, fırıncılar, meyve, sebze ve mandıra ürünleriyle, baharat, urgan-halat, odun, kömür satanlar, bakkallar, yörenin ürünlerini pazarlayan perakendeci dükkan sahipleridir. Bu sınıfın genellikle, sermayeyi sağlayan ve hesapları tutan Hıristiyan ortakları vardır. Özellikle Türklerin meşgul olduğu zanaatlar ayakkabıcılık, demircilik, demir ve bakır işlemeciliği, katırcılık, sakalık ve hamallıktır. Büyük bir kesim, köylerden ürünleri toplamak üzere Hıristiyanlar tarafından istihdam edilen simsar ya da aracılardır ve bunlar komisyon ya da ücretle çalışırlar.

Hıristiyan cemaatler, bilinen profesyonel sınıflar, ruhban, avukatlık, doktorluk dışında toptan ticaret, bölgenin özel ürünlerinin alım, satım ve taşı-

macılığı ile uğraşırlar ki bu ürünler tiftik, koyun yünü, tuzlanmış deri ve post, afyon, kitre ve sarı cehridir. Bunlar, önemli sayıda yün ve tiftik ayıklayıcısı, simsar, kâtip ve yardımcı istihdam ederler. Gerek toptan, gerekse perakendeci ithalat tacirleri, Manchester'in basmalarını, Glasgow'un şal ve müslinlerini, Sheffield'in çatal-bıçaklarını, Birmingham'ın silahlarını, Wolverhampton'un metal eşyasını, kaba İngiliz çanak-çömleklerini ve camını, Fransız ve Avusturya'nın kumaşlarını, kahve, şeker ve tütün gibi kolonilerden gelen malları ve petrol ürünlerini pazarlarlar.

Ticaret ve endüstriyle uğraşan sınıfların arasında her ikisine de sokulamayacak olan bir kesim vardır ki bunlar her iki alanda da avlanırlar: sarraflar, faizciler, aşar ve vergi toplayanlar bu gruba girer ve bunlara bir de mezatçılar katılabilir.

Daha sonra taş ustaları, mermerciler, inşaatçılar, ameleler, marangozlar, boyacılar, camcılar, mobilyacılar, dokumacılar, boyacılar, aşçılar ve konfeksiyoncular gibi alelade meslekler gelir. Bir de hem Türklerin hem de Hıristiyanların uğraştıkları terzilik, ayakkabıcılık, gümüş kuyumculuğu, mücevhercilik gibi ama Türklerin yalnızca Türklere has, Hıristiyanların ise Avrupa vari ya da buralarda söylendiği şekliyle "a la franga" işler yaptığı birkaç meslek vardır.

Burada ikamet eden az sayıda Avrupalı, ticaret, acentelik, doktorluk ve eczacılık gibi işlerle uğraşır.

Ankara'da fabrika adına yakışır herhangi bir şey mevcut değildir. Buraların bütün endüstrisi, evde el emeği ile gerçekleştirilir. İmalatta, gerekli makineleri en yakın limandan yaklaşık 300 mil katır ya da deve sırtında buraya taşımanın zorluğu aşılamadığı için ne buhar ne de su gücünden henüz yararlanılmamıştır. Ulaşım sorunu çözülmüş olsa, Ankara şehrinin fabrika endüstrisi için son derece iyi bir konuma sahip olduğuna kuşku yoktur; temel ihtiyaç maddeleri için merkezi bir pazar niteliğindedir, yararlanılacak su gücü vardır ve öğrenme konusunda sabırlı ve kendilerini geliştirme konusunda becerikli olan Hıristiyan nüfusun niteliği bu türden işlere uygundur.

Ankara vilayeti, hepsi de devletin malı ve son yıllarda terk edilmiş olan madenler bakımından zengindir. Başlıcaları: Denekmadeni, gümüş içeren kurşun; Akdağ, demir cevheri; Mihaliççık bakır cevheri ve kil ya da lekeci toprağı; ve Yozgat yakınlarındaki Lekeli, kaya tuzu. Devlet tarafından yerli kapitalistlerle Osmanlı Bankası'na devredilen son ikisi etkili ve başarılı bir şekilde işletilmektedir. Bu vilayette yalnızca tuz ya da lekeci toprağı gibi yerel talep olan maden işletmeleri verimli olmaktadır; maden cevherinin ergitileceği ve nakledileceği yere ulaştırılması yine en büyük güçlüğü teşkil etmektedir.

Halen ücret düzeyi vasıfsız işgücü için günde 10 kuruş, ya da 1 şilin 6 peni; vasıflı işgücü için 15 kuruş ya da 2 şilin 3 peni'dir. Avrupa'dan ya da İstanbul'dan daha nitelikli işçiler kolaylıkla günde bir mecidiye ya da 3 şilin 3 peni kazanabilirler. Tiftik ayıklayıcıları günde 1 şilin 9 peni'den 2 şilin'e kadar ücret alırlar.

Ankara ahalisinin gelenek ve davranışları ele alındığında tüm cemaatlerde ortak olanlarla, her cemaate özgü olanlar dikkate alınmalıdır. Ahalinin davranışlarının bir bütün olarak ayırdedici özelliği, birbirleriyle ilişkilerinde ileri derecede nazik ve kibar oluşları, her türden otoriteye karşı neredeyse utanç verecek ölçüde itaatkâr olmaları ve bütün yabancılara ve ecnebilere karşı saygılı ve cömert konukseverlikleridir: bu konukseverlik gerçekten de onlann en dikkat çeken özelliğidir. Müslüman böyle davranır çünkü Peygamberleri ve hocalar öyle davranmalarını isterler ve bu dünyada göstermiş oldukları konukseverlik nedeniyle öteki dünyada ödüllendirileceklerine inandıkları için öyle davranırlar ve sonuç olarak en yoksul ve sefil bir Türk köyünde bile oradan geçen bir yolcu kendisi için hazırlanmış bir konuk evi bulacağını ve ihtiyaçlarının karşılanacağını bilir ve çok nadir olarak kendisini ağırlayanları bu hizmetlerinin karşılığını ödemeye ikna edebilir. Hıristiyanlar da farklı saiklerle ve aynı ölçüde olmasa da aynı erdeme sahiptirler. Bu onlar için yasadan daha güçlü bir gelenek haline gelmiştir ve üstelik, gazete, dergi ve kitap gibi şeylerin yokluğu nedeniyle, uzak yakın nereyle ilgili olursa en son haberleri ve dedikoduları öğrenmeye aşırı derecede meraklıdırlar.

Müslümanların sosyal adetlerinin pek çoğu bir ecnebiye garip görünür. Evlenme törenleri bir hafta ya da bazen daha uzun sürer; her saygıdeğer konuğa eğlenceler sırasında ayn bir ev tahsis etmek kaçınılmazdır ve bu da söz konusu amaç için geçici yapılar kurulmasını gerektirir. Sıradan bir köy düğününde konukların sayısı çoğu kez 200 ile 300 arasında değişir ve bunların tümü damadın ya da yaşıyorsa babasının kesesinden eğlendirilir. Hıristiyanlar da bu saçma adeti benimsemişlerdir ve şehirlerde, düğün merasiminin kendisi bir haftalık eğlencelerin çok küçük bir kısmını oluşturursa da harcamalar kuşkusuz daha da büyük olur. Bütün bunlar evliliği hali vakti yerinde ve zengin olanların ulaşabileceği bir lüks haline getirir ve dolaylı olarak da uygunsuz ilişkileri teşvik eder ve nüfusun artışını engeller. Kadınların topluma karıştırılmaması kuşkusuz Müslümanlar arasında güçlü bir şekilde uygulanır ve içlerinde daha aydın olanlar bu adetin saçmalığını ve kötülüklerini kabul etseler de bir çözüm bulunacak gibi görünmemektedir. Kadınların kendileri tamamen kadınca bir muhafazakârlıkla bu geleneğin uygulamasına sıkı sıkıya riayete ederler. Annenin cehaleti ve batıl itikatı ço-

cuklar, özellikle kız çocukları üzerinde etkili olur ve bu saçma gelenek değiştirilmediği ya da terk edilmediği sürece hapishane benzeri haremin inzivasına herhangi bir sosyal reformun ya da eğitimin nüfuz edebilme umudu çok düşüktür. Pek çok başka adetlerinde olduğu gibi, Hıristiyanlar da kadınlara karşı olan tavırlarında Türklerin yöntemini bir ölçüde benimsemişlerdir. Ankaralı hiçbir Hıristiyan hanım, Türk çarşafına tepeden tırnağa bürünmedikçe sokağa çıkmaya cesaret edemez; özellikle Katolik ruhban, her ne sebeple ise buna titizlikle uyulmasında ısrar eder ve kendilerine bağlı olanlara toplum içinde başın açılmasının ancak oruç ve ağır kefaretle bağışlanabilecek iğrenç bir günah olduğunu öğretirler. Bu kadınların içine sokuldukları cehalet ve evlenmeden önce neredeyse hapishaneyi andıran inzivaları ve evlendikten sonra karşı karşıya bulundukları ağır ev işleri acı veren bir izlenim bırakır ve annelerin, kızkardeşlerin ya da kız evlatların bir dereceye kadar bilgi, özgürlüğe sahip olma ya da medeni etkilere açılabilmesine hep birlikte fanatik bir şekilde karşı çıkan bu sözde Hıristiyan cemaatlerin gelecekteki kurtuluşu konusunda insanda ciddi kuşkular uyandırır.

Başka yerdekilerin zıddı olarak bir yabancıyı etkileyen ikinci derecede adetler arasında şunlardan söz edilebilir: Bir saygı nişanesi olarak, büyüklerin yanında başın açılması yerine ayakkabıların çıkarılması; masa örüsünün masanın üstüne değil de altına serilmesi; günlerin gece yarısından değil de gün batımından itibaren başlaması, güneşin battığı anın her zaman saat 12 kabul edilmesi ki bu ya değiştirilebilen kadranı olan bir saat, ya da akrep ve yelkovanın her gün değiştirilmesini gerektirir.

Tüm o değişik cemaatlerdeki ahlak kuralları pek arzu edilecek türden değildir. Müslümanlar doğal olarak hem konuşmalarında hem de davranışlarında kaba ve kösnüldürler. Geçerli günlük deyimlerinin pek çoğu İngilizce'ye çevrilemeyecek kadar ve Avrupa'da en aşağı ve düşük sınıfların kullandıkları türden, kabadır. Üstelik, Bizans İmparatorluğu'ndan, yıkılışını hızlandırmış olan sayısız kötülüklerden bazılarını miras edinmişlerdir. Bu satırların yazarından, tayin edildikten sonra talep edilen ilk resmi görev, en iğrenç amaçlar için Türk yetkililerin Hıristiyan çocuklarını zorla kaçırmalarına bir son verme konusunda olmuştur. Majesteleri'nin müteveffa Başkonsolosu Sir Philip Francis meseleyi bilinen enerjisiyle ele almış ve önde gelen mütecavizlerden öylesine şiddetli bir emsal oluşturulmuştur ki bu suçun açıkça işlenmesine bir son verilmiştir ve geçen iki yılı aşkın sürede benzer bir suç benim dikkatime resmen getirilmemiştir. Bununla birlikte bu işin hâlâ gizlice devam ettiği ve bazı iğrenç Hıristiyanların bu konuda Türklerin şehvetine fiilen pezevenklik ettiğine inanmak için nedenlerim vardır.

Yönetici tabakadaki bu düşük ahlak seviyesi, kuşkusuz öteki sınıflar

üzerinde de etkili olmaktadır ve kapatma, toplumdan uzak tutma, yakından izleme ya da fırsat bulamama gibi nedenler bir yana bırakılırsa, kadınların erdemine ve evlilikte sadakate açıkça inanılmamaktadır.

Başka yerlerde olduğu gibi burada da ahalinin içki içme alışkanlığı mevcut ahlaki hafifmeşrepliğin başlıca nedenlerindendir zira (en azından şehir civarındaki) her aile bir ya da daha çok üzüm bağına sahiptir, dolayısıyla bütün Hıristiyan aileler, kullanım, satış ya da her ikisi için şarap yaparlar ve ayrıca üzümden ya da işe yaramayan üzümden yapılan daha sert bir içki olan ve adına "rakı" denen anasonla terbiye edilmiş beyaz bir kanyak yalnızca yaygın olarak tüketilmez fakat aynı zamanda ihracat kalemlerinden birisini oluşturur. Her ne kadar Hıristiyanlar arasında ayyaşlığın yaygın olduğu söylenemezse de, içkiye düşkünlük çok yaygındır ve pek çok kötülüğe yol açmaktadır. Son yıllarda Müslümanlar, özellikle yönetici sınıf bu içkiye alışmış ve bunu korkunç derecelere vardırmıştır ki bu kuşkusuz peygamberlerinin öğütlerine aykırıdır ve bir süre önce içki içenin dinsel cezalara çarptırılmasına ve toplum dışı sayılmasına yol açardı ama şimdi o kadar yaygınlaşmıştır ki pek bir heyecan yaratmamaktadır ve bunlardan pek çoğu sarhoş olmadan bir günde içebilecekleri içki miktarıyla övünmektedirler.

Hiçbir şekilde hareketli bir toplum denemezse de halkın yönetim açısından isteğinin güçlü bir değişim arzusu yönünde olduğu söylenebilir. Şu anki Vilayet Yönetimi'nden, Müslüman ve Hıristiyan farkı olmaksızın, herkes hem nefret etmekte hem de küçük görmektedir. Sonu gelmeyen talepleri, verimsizliği ve adeletsizliği yüzünden nefret edilmektedir; artan güçsüzlüğü nedeniyle de küçümsenmektedir.

Müslüman ahali suçlamalarında Hıristiyanlardan daha cüretlidir; hatta Müslümanlar arasındaki yönetici sınıf bile yönetimlerinin başarısız olduğunu açıkça itiraf etmektedir ama bütün suçu İstanbul'daki paşalar ve aristokratlar oligarşisine ve bütün gücü merkezde toplayan son yıllardaki merkezileştirme girişimine yüklemektedir. Bu merkezileştirme sistemi bütün iktidarı başkentte toplamıştır; o kadar ki İstanbul'un talimatı olmadan burada en sıradan bir muhtıra yazılamaz ya da en alt düzeydeki bir kâtip bile merkezi hükümetin onayı olmadan, atanamaz, uyarılamaz ya da görevinden alınamaz. Ayrıca, ne şekilde olursa olsun en basit ve en gerekli bir konuda bile inisiyatifi ellerine alma gücüne sahip olmadıklarını; vilayetlerdeki en küçük bir memurun kendisini yönettiklerinin gözünde popüler yapacak bir faaliyet ya da istek göstermesinin yapabileceği en büyük yanlış olduğunu; Babıali'deki " o güçlerin" işte sadakat ya da çalışkanlık gibi bir şeyi kıskandıklarını ve bu türden bir eğilimi müstahak olduğu ceza ile cezalandıracaklarını ileri sürerler. Görevlerini kendilerine tanımlandığı şekliyle yap-

mak için kıskıvrak bağlandıklarını, alabildikleri zaman maaşlarını aldıklarını ve önlerine çıkan dolaylı yollarla geleceklerini garanti etmek için gelirlerini artırmaya çalıştıklarını, zira içtenlikle kabul ettikleri üzere, mevcut sistemin uzun süre muhafaza edilemeyeceğini iddia ederler.

1877-1878 savaşından önce rüşvet ve ahlaksızlık gizliydi; bir davacı ya da dilekçe sahibi rüşvet vermek istediğinde ve bu isteğinin reddedilmeyeceğini bildiğinde bile bunu gerçekleştirmenin yolunu bulmak kendisi için çok zordu. Bununla birlikte savaştan bu yana her türlü gizlilik bir yana atılmış ve rüşvetler alenen ve açıkça alınıp verilmeye başlanmıştır ama yine de, hiç değilse görünüşü kurtarma isteği, onları bu tür paraları hediye, borç, komisyon vs. adlar altında gizlemeye zorlamaktadır ama tartışma götürmeyen gerçek ortada durmaktadır. Yüksek makam sahiplerinin pek çoğu kâtip, kâhya ya da mühürdar adı altında görevliler istihdam ederler ki bir meselenin nasıl ele alınacağı ya da ne yönde bir karar verileceğinin şartlarını ayarlamada bunlar aracılık etmeye yetkilidirler. Bilinen bir başka yöntem, üçüncü kişilerin bu ilişkinin mahremiyetine girmelerinin istenmediği durumlarda, ricacının yetkili ile özel olarak görüşmesi ve yanından ayrılırken rüşveti içeren keseyi yetkilinin oturduğu divanın minderi altına sıkıştırması bu sırada yetkilinin gözlerini sıkıca kapatması ki bir soruşturma durumunda parayı ne gördüğü ne de elini sürdüğü konusunda yemin edebilmesini sağlamaktadır.

İçinde vatanseverlik kırıntısı kalmış olan Müslüman ahalinin özlemi, İslam dininin eski şevkini canlandıracak bir reformcunun gelmesi için padişahın değiştirilmesi böylelikle onun ecnebilerin eleştiri ve müdahalelerine bir son vermesi; bütün iyi müslümanları Peygamber'in sancak-ı şerifi etrafında toplaması ve kendilerini nefret edilen Moskof'a karşı intikam savaşına sürüklemesidir.

Hıristiyanların daha pratik ve mantıklı istek ve özlemleri bu güçsüz ve çürümüş bununla birlikte tiranca Hükümetin daha güçlü bir başkasıyla değiştirilmesi yönündedir. Yeni Hükümet yabancı olmalıdır, Britanya tercih edilir, ama kim olursa olsun, hatta Ruslar bile mevcut hükümete tercih edilecektir. Anglo-Türk ittifakının ilanı Ankara'nın Hıristiyan ahalisi arasında müthiş bir heyecana yol açmıştır ve bu satırların yazarı evinin önünde yapılmak istenen bir tezahüratı önlemede büyük güçlükler çekmiştir. Öngörülen reformların gerçekleşmemesi ve daha sonra yapılan kimi değişikliklerin daha da kötü olması muazzam bir hayal kırıklığı yaratmıştır; ancak çok geçmeden bu reformların yalnızca başlatılmakla kalmayacağı aynı zamanda etkili olacağına ilişkin umutları konusunda bu zavallı insanları aksi yönde ikna etmenin yolu yoktur. Bu arada arzuları aşağıdakilerle sınırlıdır:

1. İçinde Müslümanlar gibi Hıristiyanların da görev alacağı, yolları eşkiyadan temizleyecek, hayat ve mülkiyet hakkını güvence altına alacak etkili bir polis gücünün kurulması;
2. Adliye mahkemelerinde Hıristiyanların tanıklığının Müslümanlarınki ile eşit sayılması;
3. Osmanlı mahkemelerinin sonu gelmeyen gecikmelerine, pahalılığına ve suistimallerine bir son verilmesi;
4. Vilayetin yönetiminde daha fazla pay sahibi olunması;
5. Vilayetin gelirlerinin bir kısmının çok gerekli olan bayındırlık işlerine harcanması.

Bunların yanı sıra Hıristiyan cemaatlerde çocuklarına yüksek öğrenim sağlanması yönünde artan bir istek söz konusudur. Mevcut okullar son derece ilkel bir görünümdedir ve yönetilemeyecek kadar kalabalıktır; zengin aileler çocuklarını, öğrenimlerini tamamlamak üzere İstanbul'daki okul ve kolejlere göndermektedirler ama bu varlıklı bir azınlığın imtiyazıdır ve bu genç insanlar başkentte yerleşip nadiren vilayete geri dönmektedirler; dolayısıyla bundan genel bir yarar sağlanamamaktadır.

Mevcut yönetime karşı olan duygular yeterince belirtilmiştir. Yönetim popülaritesini aşırı derecede yitirmiştir ve eğer mevcut kötülükler devam ederse, sonunda bu çilekeş, sabırlı insanların da isyan etmeleri ihtimal dışı değildir.

Yiyecek ve giyeceklerin niteliği ve gündelik hayat standardı, kuşkusuz insanların olanakları ve bulundukları yere göre değiştiği gibi sahip oldukları inanç ve bireylerin mensup oldukları cemaate göre de değişmektedir. İlk önce, nüfusun en alt sınıfını oluşturan Türk köylülerini alırsak, bunların giysileri son derece basit ve ucuz türdendir; yaz ve kış gri ya da ağartılmamış pamuklu iç çamaşırı, bunların üstüne ise Türkiye ticareti için özel olarak Manchester'de imal edilmiş cicili bicili pamuklu basma giyerler. Kışın pamukludan köpülenmiş bir üst giysisi kullanırlar ki bu her iki cins için de aynıdır. Kadınlarınkinin tek farkı, bunun üzerine yalnızca gözleri açıkta bırakan kalın müslin bir peçe takmalarıdır. Düğün ve bayramlar için her iki cins de yerli kaba iplikten bu amaç için Bursa ve Halep'te imal edilen ipekli bir üstlük giyerler. Kasabalarda ve şehirlerde varlıklı sınıflar kıyafetlerine, çok bol, etekleri yerleri süpüren, kumaş üzerinde kürkten çizgileri olan pelerin gibi bir şey giyerler; bu pelerinler ya da paltolar çok pahalıdır, bir tanesinin fiyatı 10 ile 40 £ arasında değişir ve ekâbir takımı çoğu kez aynı anda bunlardan birkaç tanesini giyerek gösteriş yaparlar. Başlık olarak kırmızı kep ya da fesi her iki cins ve bütün dinlere mensup olanlar giyerler; fark şuradadır ki Hıristiyanlar yalnızca fes giyerken, Müslümanlar

buna beyaz ya da renkli bir sarık sararak giyerler. Kadınların giydiği fes erkeklerinkinden daha küçüktür ve püskülü daha uzundur. Bir çift siyah ya da renkli çizme kıyafeti tamamlar. Müslümanlarda baldırın yarısına kadar çıkan çizme yumuşak deriden yapılır ve üstüne daha kaba bir malzemeden ikinci bir ayakkabı giyilir; Hıristiyanlar son yıllarda yaylı bir mekanizmayla üstüne deriden goloş geçirilen ve kapalı yerlere girildiğinde ya da bir büyüğün huzuruna çıkıldığında kolaylıkla çıkarılabilen Avrupa çizmesini benimsemişlerdir.

Köylülerin giydiği elbiselerin maliyeti, yetişkin birisi için, 35 şilinle 40 şilin arasında değişir ve malzemesi çok kaba ve dayanıksız olduğundan işlerin iyi gittiği dönemlerde her altı ayda bir yenilenmeleri gerekir. Köpülenmiş kışlık üstlükler ayrıca 8 ile 10 şiline malolur.

Hayat standardı bir Avrupalı'ya çok düşük görünebilir ama incelendiğinde Ankara'nın sakinlerinin masraflarını farklı bir şekilde karşıladıkları anlaşılır. Hemen hemen her aile şehirde ve köyde birer ev edinmiş ya da yaptırmıştır; bunlar penceresi ya da tavanı olmayan izbeler olabilir ama insanlar buradalarda otururlar ve sahipleri buralara kira vermezler. Köy evinin değişmez bir şekilde birkaç dönümlük bir bağı, birkaç meyve ağacı, bir tarh kavun-karpuz bostanı ve sebze bahçesi vardır ve buralarda üretilenler evin idaresine destek olur ve masrafları azaltır. Üstelik şehrin hemen hemen bütün sakinleri çevredeki küçük çiftliklerin sahibi ya da yarıcısıdırlar ve dolayısıyla kendi buğday ve arpalarını, çoğu kez de kümes hayvanlarını ve koyunlarını yetiştirirler. Dolayısıyla refahı yerinde orta sınıf bir ailenin yılda 40 ile 50 £'lik bir harcamayla idare ettiği söylenebilir. Bu da kıyafet ya da kahve, şeker, tütün gibi yabancı ya da lüks ürünlerle hizmetçilerin ücretleri vs. için yapılan harcamadır.

Ev eşyasının maliyeti, havanın iyi olması nedeniyle pek önemsizdir; mobilyalar karyola, birkaç yerli halı ve mutfak malzemesinden ibarettir. Oniki ayın dokuzunda hava ılıman ve açıktır ve dolayısıyla yılın dörtte üçünde hayat dışarıda geçer ve aslında yalnızca kısa ve sert kış günlerinde ısınmak için ateş ve kapalı mekân aranır.

Esas itibariyle iklimin güzelliği ve toprağın verimliliği yüzünden hayat şartları bir bütün olarak daha kolay olduğundan ülkede üretilen yiyecek maddeleri için hanehalkının masrafları, Avrupa'dakinden % 50 daha ucuzdur ama katır ve deve sırtındaki taşımacılığın risk ve maliyeti yüzünden tüm Avrupa ürünlerinin maliyeti en az % 25 daha fazladır.

Ankara'da bir yetişkin günde bir şilin 2 peni ile tüm ihtiyaçlarını ve kahve, şeker, tütün gibi lüks sayılabilecek ürünlerin önemlice bir kısmını elde edebilir. Mevcut masraf tablosunun ağır bir unsuru unutulmamalıdır ki bu

da kişi başına yılda ortalama 2 £ 'den az olmayan yerel ve ulusal vergilerle, ürünün onda biridir.

Hıristiyanlar ayrıca çeşitli cemaatlerin okul ve kiliselerini desteklemek zorundadırlar. Bu bir dereceye kadar gönüllü bir harcama ise de her erkek yetişkin başına ortalama 1 £ 10 şilinlik ek bir harcama demektir. Bu tümüyle sekter mükellefiyetleri ödemek istemeyenleri ya da gücü yetmeyenleri zorlayacak bir mekanizma yoktur; dolayısıyla imkânları daha iyi olan ya da imanı daha kuvvetli olanlara yoksulların payı bölüştürülünce bu masraf aslında kişi başına 2 £'i bulmaktadır.

II. Zanaat ve Ticaret

Vilayetin ihracatı tiftik, keçi kılı, koyun yünü, afyon, sarı cehri, kitre, ipek böceği kozası ve yerli halı ve kilimlerdir.

Tiftik

	1877		*1878*	
Pazarlar	*Miktar (lbs.)**	*Değer (£)***	*Miktar (lbs.)*	*Değer (£)*
Ankara	1.190.000	178.500	998.000	124.650
Beypazarı	595.000	89.000	480.000	54.380
Sivrihisar	602.000	95.600	468.000	51.570
Çankırı	340.000	51.000	230.000	37.200
Yozgat	204.000	30.600	168.000	24.800
Nallıhan	119.000	17.850	98.500	14.600
Toplam	462.550		307.600	

(*) 1 lbs. yaklaşık 450 gram; (**) 1 £ yaklaşık 110 krş.

Afyon

	1877		*1878*	
Pazarlar	*Miktar (lbs.)*	*Değer (£)*	*Miktar (lbs.)*	*Değer (£)*
Ankara	30.600	22.800	42.200	21.100
Beypazarı	25.500	19.025	29.400	14.700
Sivrihisar	33.800	17.850	30.700	15.350
Nallıhan	20.400	15.300	22.600	11.300
Toplam	74.975		62.450	

Sarı Cehri

	1877		*1878*	
Pazarlar	*Balya**	*Değer (£)*	*Balya*	*Değer (£)*
Kayseri	2.000	9.000	2.200	8.250
Iskilip	1.000	4.500	800	2.800
Ankara	500	1.500	400	1.250
Toplam	15.000		12.300	

(*) 1 balya yaklaşık 77 Kg.

Kitre ya da Geven Zamkı

	1877		*1878*	
Pazarlar	*Kasa**	*Değer (£)*	*Kasa**	*Değer (£)*
Yozgat	300	15.300	350	12.100
Iskilip	150	7.550	160	6.800
Kayseri	100	5.000	100	4.200
Kalecik	100	5.000	-	-
Ankara	50	2.500	30	1.350
Toplam	35.350		28.650	

(*) 1 kasanın ağırlığı yaklaşık 100 kg.

İpek böceği kozaları vilayetin yalnızca bir yöresinden, Nallıhan'dan, Bursa'daki ipek imalathanelerine ihraç edilir. Bu ihracatın 1877'deki değeri 3.200 £, 1878'deki değeri ise 2.800 £ olmuştur.

Halı ve kilim Kırşehir'in özel bir ürünüdür ve oradan İzmir, Mersin ve Adana'ya ihraç edilir. Bu ihracatın 1877'deki değeri 5.880 £; 1878'deki değeri de 3.720 £'dir.

Ankara'nın yıkanmış koyun yünü ihracatı, 1873-74'deki kıtlıktan önce pek fazlaydı ancak bu endüstri o sırada sürülerin telef olmasından doğan yıkımdan henüz kurtulamamıştır. Eldeki koyun yünü yerel ihtiyaçlar için ya da Avrupa'nın askeri ihtiyaçları için talep edilmektedir.

Yukarıdaki verilerden açıkça görüldüğü üzere 1878 yılı 1877 ile karşılaştırıldığında, başlıca ihracat maddelerinin miktarında bir düşüş ve üreticilerin elde ettiği gelirde daha büyük bir azalma meydana gelmiştir. Ingiltere ve başka yerlerdeki ekonomik bunalımın yol açtığı bu değer yitimi bu vilayette çok ciddi bir şekilde hissedilmiş ve aslında herhangi bir iyileştirme de mevcut olmadığı için hâlâ hissedilmektedir.

1877 yılında Bradford'da *pound*'u 3 şilin 7 peni olan tiftik, 1878'de 2 şilin 6 peni'ye düşmüş ve şu sırada 1 şilin 8 peni'ye bile zor satılmaktadır. Sarı cehri ve kitre de aynı oranda değer kaybetmiştir; afyon ise, her ne kadar değerini korumuşsa da baharın yağışsız geçmesi nedeniyle miktar olarak yarıya yakın oranda azalmıştır.

Dolayısıyla ihracat ürünlerinin toplam miktar ve değeri 1879-80'de de, 1880'in Şubat'ında mevsim kapandığında biraz daha azalmış olacaktır. Vilayetin bu sürekli refah ve yıllık gelir kaybı kamu gelirleri üzerinde de olumsuz etki yapmakta ve ilkin savaş sırasında kendini gösteren ve o zamandan bu yana artarak devam eden mevcut yoksulluğa, ahalinin gözle görülen huzursuzluğuna ve sefalete ciddi olarak katkıda bulunmaktadır.

İthalat, koloni ürünlerinden, metal eşyadan ve giyim için gerekli pamuklu ve yünlü mallardan oluşmaktadır. Bunlar üzerine yapılan ticaret kuşkusuz büyüktür ama bunlara ilişkin güvenilir istatistikler bulmanın neredeyse olanaksız olduğu görülmektedir. En yetkili otoriteler (kıtlıktan önceki yıl olan) 1874 için ithalatın değerini 580.000 £ olarak tahmin etmektedirler. O zamandan bu yana yıl be yıl devam eden hızlı bir düşüşle 1878'de 202.000 £'i aşmamıştır. Bu yıl (1879) kaymenin tedavülden kaldırılması ve madeni paralarla ödemeye dönülmesi nedeniyle, ithalata olan talepte küçük bir iyileşme görülmüştür ve sezonun kapanmasından önce toplam ithalatın 250.000 £'i geçeceği kuvvetle tahmin edilmektedir.

Vilayetin dahili ticareti, vilayet içinde üretilen yiyecek maddelerinin, dışarıya satılmadan, vilayet içinde alım ve satımından oluşmaktadır. Tiftik, yün ipliği, çorap, kravat ve eldiven gibi mallarda da küçük bir dahili ticaret sözkonusudur ama bunlar evlerde kadınlar ve kızlar tarafından eğrilmekte, dokunmakta ya da örülmektedir.

Ham ve mamul eşyanın, at, sığır, gıda maddeleri ile ham ürünlerin piyasa fiyatları aşağıdaki gibidir:

	Piyasa fiyatı
Pamuk	pound'u 4 peni
Yün	
Yağlı	pound'u 5.5 peni
Yıkanmış	pound'u 11 peni
Tiftik	pound'u 1 £ 3 şilin ile 1 £ 6 şilin arası
Keçi ve koyun derisi	
Tuzlanmış	tanesi 4 şilin ile 6 şilin arası
Tabaklanmış	tanesi 2 şilin 6 peni ile 3 şilin 6 peni arası

Sığır derisi	
Tuzlanmış	tanesi 4 şilin ile 6 şilin arası
Tabaklanmış	tanesi 18 şilin ile 27 şilin arası
Her renkten maroken deri	tanesi 5 şilin ile 7 şilin arası
At	
Sıradan koşum hayvanı	3 ile 5 £ arası
Binek hayvanı	8 ile 12 £ arası
Katır	15 ile 20 £ arası
Eşek	1 ile 3 £ arası
Öküz (araba ve saban için)	çifti 10 ile 12 £ arası
Manda (erkek, araba ve saban için)	çifti 20 ile 30 £ arası
Boğa	tanesi 3 ile 5 £ arası
Koyun (sağmal)	tanesi 2 ile 5 £ arası
Manda (sağmal)	tanesi 8 ile 12 £ arası
Koyun (kasaplık)	tanesi 8 şilin ile 12 şilin arası
Koç (damızlık)	tanesi 21 şilin ile 25 şilin arası
Keçi	
Sıradan	tanesi 5 şilin ile 7 şilin 6 peni arası
Tiftik	tanesi 18 şilin ile 22 şilin arası
Damızlık tiftik keçisi	tanesi 2 ile 5 £ arası

Belli başlı yiyecek maddelerinin fiyatları ise şöyledir:

Ekmek (mayalı)	pound'u 0.25 peni
Et (koyun ve keçi eti)	pound'u 2 .5 peni
Pirinç	pound'u 1.5 peni
Tereyağı	pound'u 9 peni
Buğday (sert ve yumuşak)	kilesi 3 şilin
Arpa	kilesi 1 şilin 7 peni
Un	pound'u 3/8 peni

Halen buğday ve arpa fiyatlarının sürekli ihracat talebi ve komşu vilayetlerdeki çekirge salgınının yol açtığı zarar nedeniyle, anormal derecede, ortalamadan % 33.3 oranında yüksek olduğuna dikkat edilmelidir.

Ankara'da Avrupa'daki anlamda fiyat tarifeleri yoktur ama Belediye Meclisi, zaman zaman ekmek, et, kömür gibi günlük tüketim malzemelerine "narh" ya da sabit fiyat uygular. Bu düzenlemelere uymayanlara para cezaları verilebilir ama uygulama sistemli bir şekilde sürdürülemez; ne alıcılar ne de satıcılar bu fiyatlara riayetler ederler ve de fiyatlar bilinen arz

ve talep kurallarını izler. Bu uygulamanın tek sonucu, zaman zaman zaptiyelerin satıcılara baskın düzenleyerek para cezası kesmesi böylelikle Belediye'nin boş kasalarına para girmesi ya da Belediye Başkanı ya da Meclis Reisi "Abdi Bey"le, kendi Meclis'i tarafından konan kuralların görmezlikten gelinmesi için özel düzenlemeler yapılmasıdır.

Ticaret yasalarının yerini eski adetler ve teamül almıştır. Birtakım kanunları, "Code Napoleon"un belirli kısımlarının motomot tercümesinden başka bir şey olmayan hükümleri uygulayan bir Ticaret Mahkemesi kuşkusuz vardır. Bununla birlikte, kendi içlerinde ne kadar mükemmel olursa olsunlar, bu yasalar ne halkın kendine özgü uygulamalarına uyar ne de onlar tarafından anlaşılır. Ticaret Mahkemesi'nin Reisi "Ahmet Bey" özellikle cahil ve işbilmez bir adamdır; ticaret kanununun herhangi bir sorunlu noktasında hiçbir karar vermeyerek kendisini kollamaya çalışır ve davaların sonu belirsiz bir tarihe ertelenmesine yol açar. 1877-1878 yılında 260 davadan yalnızca dört tanesinde hüküm verilmiştir ki bunun da nedeni davacıların Britanya uyrukları ya da acenteleri oluşu ve dolayısıyla resmi baskı uygulanmasıdır. Bununla birlikte, Reis'in pasif direnişi çoğu kez uygulanabilecek en güçlü baskılara da karşı koyabilir. Britanyalı tacirlerin çıkarları söz konusu olduğu için izlemem istenen bir hileli iflas davası dört yıldır devam etmektedir ve henüz bir karara varılmış değildir.

Ankara'da henüz banka mevcut değildir. Şehrin olduğu kadarıyla bankacılık işleri tüccarın kendisi tarafından yerine getirilmektedir. Altın, mecidiye ya da beşlik, altılık (mağşuş) gibi gümüş sikkelerin değişim oranı İstanbul'daki oranları izler ama buna nakliye masraflarını ve sarrafın komisyonunu eklemek gerekir.

Kıymetli kâğıtların değişim oranı ihracat ticaretinin durumu ya da paranın bolluğu ya da kıtlığına göre belirlenir. Arz ve talep birbirine yakın olduğunda İstanbul menşeli poliçeler başa baş alınır ve satılır. İhraç mallarının serbest satın alındığı ve yerel olarak paranın kıt olduğu durumlarda poliçenin satıcısı % .75 ile % 1.5 arasında değişen bir iskontoyu kabul etmek zorunda kalır; ihracatın durgun ve paranın bol olduğu durumlarda ise aynı oranlarda bir acyo ya da prim alıcı tarafından kabul edilir. Bu poliçeler tiftik ve diğer ihracat ürünlerini toplayan tacirlerce İstanbul'daki muhabirler adına düzenlenir ve ithalat işiyle uğraşanlarca mübayaalarında satın alma aracı olarak kullanılır.

Faiz, tefecilik ve köylülere ya da başkalarına borç verme konusuna gelince, küçük miktarda paraları, kısa dönemli olarak aşırı faizlerle Türk köylüsüne ödünç vermek büyük ve giderek artan bir kötülüktür. Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da resmi faiz oranı aylık % 1'dir ve

% 1.5 ve hatta 2 faiz uygulanır ve ödenir. Bu faizler genellikle borç alan okuma yazma bilmeyen köylünün senedi üzerinde para miktarı ya da faiz oranında hileli bir şekilde oynamalar yapılarak uygulanır. Daha büyük miktarlar için borçlandırma ürünün rehni ya da arazinin ipoteği karşılığında verilir. Hıristiyanlar da aynı şekilde ama daha elverişli koşullarla borçlanırlar çünkü onların gösterdikleri teminat elmas, mücevher, ev eşyası ya da Avrupa'ya ihraç için hazır ürün gibi daha kolay nakte çevrilebilir şeylerdir.

Çoğunlukla Hıristiyan kapitalistler olan tefeciler yaptıkları işi haklı göstermek için, içinde gerçek payı olan makul bir açıklama yaparlar: Türk köylüsü borcunu ödememeyi uygun görürse, dininin yalnızca izin vermekle kalmadığı ayrıca teşvik ettiği "kâfire zarar vermek" mazeretine sığınır ve yerel Osmanlı mahkemeleri de davacı bir Hıristiyan olunca davalı aleyhine karar vermeye zorlanamaz; mahkemeler ya faizi düşürür ya da bütünüyle yok sayar ya da ödeme süresini bir iki yıl uzatır ya da (çoğu kez olduğu gibi) davayı reddederler. Bununla birlikte eğer davacı yönetici ırka mensupsa ve davalı bir Hıristiyan ise, o zaman karar, hızlı bir şekilde, mürekkep faiz ve masraflar da işin içine katılarak Türk'ün lehine verilir.

III. Tarım

Anadolu'nun bu kesimindeki toprağın niteliği jeolojik tabakalar ve ülkenin iklim koşullarıyla değişikliğe uğramıştır. Arazi yüzeyinin altındaki kayaların mineralojik niteliği çok bol trakit ve yılan taşı ağırlıklı olmak üzere genellikle feldispatlıdır. Bütün vilayet az çok dağlıktır ve derin vadilerle bölünmüştür; ortalama yüksekliği 2.900 *feet* (yaklaşık 884 m.) olarak tahmin edilmektedir ve daha yüksek olan kütleler genellikle güzel ormanlarla kaplıdır ancak ülkenin büyük bir kısmını kaplayan yüksek düzlüklerin çok azı ağaçlıktır. Ağaç, çalı ya da ağaçımsı bitkilerin olmayışı ülkeye muazzam bir step görünümü verir.

Bu çıplaklık yazın ilk sıcaklarıyla birlikte toprağın kışın kazanmış olduğu nemi ortadan kaldırır. İklim, kışları çok soğuk, yazları aşırı sıcak olmak üzere ölçüsüzdür. Bununla birlikte ara mevsimler olan ilkbahar ve güz çok latif ve ılımandır. Ülke kışın karlarla kaplıdır, yağmur ve kar çok yağar ve Ankara şehrinde termometre sıfırın altında 12, 15 18 dereceye düşer ki *fahrenheit*'a göre 10.6, 5 ve 0 dereceye eşdeğerdir. İlkbahar selleriyle vadilere ve platolara dolan dağ toprağı buraları son derece verimli ve sebze ve hububat üretimi için uygun hale getirir. Bu verimlilik sulamanın uygulanabildiği yerlerde büyük ölçüde artar. Ekili-dikili arazinin oranı "Emlak" ya da arazi vergisi için Hükümet'e yapılan bildirimlerden de anlaşılabilir. Hü-

kümet'in İnşaat Mühendisi Vankoviç vilayetin toplam alanını 28.400 mil kare olarak tahmin etmektedir; mil kareye 640 *acre* (yaklaşık dört dönüm ya ada 0.4047 hektar) hesabıyla 18.178.560 *acre* yapar ki bunun 2.740.128 *acre*'si ekili-dikili arazidir ya da 7 *acre*'den 1'i arazi vergisine tâbidir. Yetiştirilen ürünler yukarıda anılmıştır; her türlü hububat, hayvanlar için kök bitkiler ve kuru toprak ve sıcak havada yetiştirilebilen her türlü sebze kolayca yetiştirilebilir.

Ortalama rekolte 1'e 8 ile 10 arasındadır ve 1846 ve 1875 gibi kimi olağanüstü yıllarda 1'e 18 ve 20'ye kadar yükselebilir. Gelişmiş üretim teknikleri ve makine kullanılsa ve toprağı işleyenler yeterince eğitilip bunları anlayıp uygulayacak hale getirilebilse bu ortamalar büyük ölçüde artırılabilir.

İhraç edilen ürünlerin listesinden açıkca anlaşıldığı gibi, yöre sakinlerinin temel geliri yetiştirdikleri hayvanlardan ve onların tiftik, yün, post ve deri şeklindeki ürünlerinden kaynaklanır. Dolayısıyla bu tür sürüler oldukça fazladır ve vilayet gelirlerinin büyük bir kısmı koyun ve keçiden alınan vergiyle sağlandığı için bunların miktarları nisbeten sağlıklı bir şekilde saptanabilir. 1878 Mart'ından 1879 Mart'ına kadar olan mali yılda 1.308.168 koyun ve keçi ile 1.204.651 tiftik keçisi için vergi ödenmiştir.

Manda, öküz, inek vs. gibi büyük baş hayvanlar vergiye tâbi olmadığı için Yerel Yönetim bunların istatistiğini tutmak zahmetine katlanmamaktadır ama bilgisine güvenilebilecek otoriteler bunların sayısını 1.250.000 olarak tahmin etmektedirler ki ister şehirde isterse kırda olsun her hane en az bir ineğe sahip olduğu için bu sayı pek abartılı görünmemektedir.

Vilayetin bitki ürünleri hem çok çeşitli hem de değerlidir. Sarı cehri (bir tür akdikenin meyvesi olan *Rhamnus infectorius*) eskiden önemli bir ihracat maddesi olduğundan yetiştirilmesi için pek çok emek ve para harcanmıştır. Boya maddesi olarak kullanıldığından demir kramotun mükemmel renk özellikleri keşfedildikten sonra 1870 öncesine göre toplam ihracatı dörtte bir, değeri ise onda bir oranında düşmüştür ama hâlâ bu maddenin yetiştirildiği 341 ekim alanı mevcuttur.

Sulanan ot ve yonca tarlalarından 363 adet, 9.565'den az olmayan bağ ve bahçe, 293 bostan ve 297 kavun-karpuz tarlası vardır. Diğer üç sancak için maalesef veri bulunmadığından rakamlar yalnızca Ankara sancağı için geçerlidir ama Kayseri dışında diğerleri de aynı ölçüde verimlidir.

Bu bağ ve bahçelerin ürünleri, ayrıntılı olarak şunlardır:

Elma	Mürdüm eriği	Üzüm
Armut	Ceviz	Kavun
Ayva	Badem (acı ve tatlı)	Karpuz

Şeftali	Kestane	Dut (ak ve kara)
Muşmula	Fındık	Kuş üzümü (ak, kara ve kırmızı)
Kayısı	Kiraz	Çilek
Erik	Vişne	Ahududu

Kök bitkiler:

Pancar	Patates	Turp
Havuç	Yabanî havuç	Şalgam
Yer elması	Pancar (yemlik)	

Sebzeler ve salata malzemeleri ise şunlardır:

Enginar	Tere	Soğan
Bamya	Patlıcan	Maydanoz
Fasulye	Sarmısak	Kabak
Ayşekadın fasulye	Hindiba	Lahana
Mercimek	Bezelye	Ispanak
Kereviz	Pırasa	Hıyar
Marul	Domates	

Yemeğe lezzet ve çeşni veren fesleğen, farekulağı, nane ve sedef otu gibi otlar da yetiştirilir.

Meyveler arasında Ankara'nın elma ve armudunun, özellikle de kışlık türlerinin sözü edilmeye değer. Bunlar yerel olarak "Ingiliz" diye bilinir çünkü eski *Levant Company*'nin 1639'dan 1768'e kadar burada ikamet eden üyeleri tarafından ilk defa yetiştirilmiştir. İri olmakla birlikte kendine özgü bir tatları vardır; Ekim'de toplanır, yıl sonuna doğru olgun hale gelirler. Avrupa'da çok rağbet edilmekle birlikte çok nadir olarak ihraç edilebilir çünkü katır sırtında 20 ya da 24 gün süren yolculuk o çok beğenilen güzel kokularını ve tatlarını bozar.

Bir demiryolu ya da hatta geçilebilir bir araba yolu yapılmış olsa bunlar ya da diğer pek çok yaş ve kuru meyvenin ticareti gelişecektir ve çok geçmeden yetiştiren için kârlı, tüketici için ise tatminkâr olacaktır. Halen ulaşım sistemi öylesine çözümsüz bir haldedir ki, verimin iyi olduğu bir yıl büyük meyve bahçelerinde ürünlerin dallarda ya da yere düşerek çürüdüğünü gördüm çünkü kimse toplamaya yanaşmıyordu; arz fazlası nedeniyle, yerel olarak hiçbir değeri yoktu ve ihraç da edilemiyordu zira taşıma masrafı pazara ulaştığında elde edilecek değerden fazlaydı. Ankara'nın özel ürünleri arasına bal da katılmalıdır. Ankara balı şeffaf ve beyazdır. İlkbahar yağmurlarının bol olduğu müsait mevsimlerde geniş düzlükler ve güneydeki tepe-

ler hoş kokulu yabani çiçeklerle halı gibi kaplandığında, her ne kadar modern arıcılığın bilimsel uygulamaları bilinmiyorsa da bu bal çokça üretilir. Ankara kovanı üstü çamurla kaplanmış kaba, silindir şeklinde bir sepettir. Yerel olarak balmumu değerli olduğu için bunun da ihraç edilmesi gerekir katır sırtında sağa sola savrularak Avrupa'ya ulaşması için ambalaj açısından o kadar özen gerektirir ki çaresizlik içinde bundan da vazgeçilmiştir.

IV. Bayındırlık İşleri

Ankara şehrinden geçerek son durak olarak Kayseri'ye ulaşan bir ulak postası vilayeti Batı yönünde başkente bağlar. Her Pazar İstanbul'dan hareket eden posta bir hafta sonra aynı gün Kayseri'ye ulaşır, ertesi Perşembe günü, gerek resmi gerekse ticari olarak postanın en ağır torbalarını oluşturan ve her Cumartesi akşamı hazırlanan Ankara postasını bırakır. En düşük ücret 1.5 kuruştur ve bugünkü kurla 2.25 peni'ye eşittir; bu ücret o kadar yüksek bir ücrettir ki pek çok kişi daha düşük bir ücret karşılığında küçük mektupları bir araya toplayıp tek koli halinde göndererek para kazanırlar. Para gruplarının taşınmasından elde edilen gelir ise büyüktür ve bankacılık olanakları olmadığı için her hafta önemli miktarda para posta ile gönderilir ve alınan ücret altın için [tutarın] % 0.75'i, "beşlik"ler için % 3.5'i arasında değişir.

Ankara vilayetinde 587 mil (yaklaşık 940 km.) uzunluğunda telgraf hattı mevcuttur. Telgraf merkezi Yozgat'tadır. Telgraf hattı Kırşehir ve Kayseri'yi Yozgat'a bağladıktan sonra bir kavis çizerek Ankara şehrine ulaşır. İzmit'ten Yozgat'a ve Sivas'a üçlü bir hat vardır: (1) Merkezi Hükümet Hattı; (2) Resmi Dahili Hat; (3) Türkçe ticari hat. Diğer hatlarla birlikte posta yoluna paralel olarak giden dördüncü bir hat daha vardır ki Avrupa dillerindeki uluslararası mesajları iletmek için kullanılan Hindistan hattıdır.

Türkçe ve Avrupa dillerindeki servisler için çalışan kadrolar farklıdır; Türkçe servis yavaş, düzensiz ve sağlıksızdır. Türk memurların, parası ödendi mi ellerinden geçen mesajların içeriğini açıklama konusunda kötü bir şöhretleri vardır. Avrupa servisi diğeri ile karşılaştırıldığında her yönden farklıdır; tüm çalışanlar ya Avrupalı ya da Avrupa'da eğitilmiş yerli Hıristiyanlardan oluşan güvenilir ve uzman kişilerdir. Bir bütün olarak İmparatorluk'taki kamu hizmetinin en iyi kadrolarını bunlar meydana getirir.

1878 Temmuz'unda Anglo-Türk Konvansiyonu'nun kamuya açıklanmasından sonra *Eastern Telegraph Company* (Şark Telgraf Şirketi) Osmanlı Hükümeti'ne bir teklif sundu. Buna göre, yılda 8.000 £ karşılığında Türk ve Hindistan hatlarını 25 yıllık bir süre için kiralayacak, Boğaziçi'nde Üsküdar'dan Ankara'ya kadar bir hat çekecek ve bu hattın bakımını üstlenecekti. Bu teklif kabul edildi ve Ankara'ya kadar olan hat 1879 Ocak'ında tamamlandı. Ancak Ankara'dan Kayseri'ye kadar olan hat ancak 1881 Ocak'ında tamamlanabildi. Bu hattın yapımı sırasında Ankara'dan Kayseri'ye kadar olan yolun yapımı da tamamlandı. Bu yol, Ankara'dan Kayseri'ye kadar olan ilk yol idi. Bu yol, Ankara'dan Kayseri'ye kadar olan ilk yol idi.

dar'dan Basra Körfezi'ndeki Fao'ya kadar tüm hatları onaracak ve en iyi duruma getirecek; mevcut istasyonları muhafaza ederek yenilerini açacak; müfettişinden istasyon şefine, çavuşlara, kâtiplere ve işçilere kadar tüm personeli yeniden örgütleyecekti. Büyük ölçüde halkın yararına ve Hükümet'in çıkarına olan bu proje, yaklaşık bir yıldır incelenmekteyse de Babıali ne kabul ne de reddetme yönünde bir karar verememiştir.

Bu hatların onarımı aşağıda şekilde yürütülür:

Her yıl, her istasyon gerekli onarımlar konusunda Bölüm Şefi'ne, o İzmit'teki Müfettiş'e ve Başmüdür'e, o da İstanbul'daki Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'ne bildirimde bulunur. Genel Müdür bu onarımların yapılması konusunda, bir "havale" ya da ödeme emriyle (onarımlar için olduğu kadar ücretler için de gerekli) parayı o vilayetin Vali'sine gönderir. Vali bu parayı, tahmin edilen gelirlerinin ortalamasına göre sancaklara bölüştürür. Her belli başlı istasyona bağlı olan personel onarımları ve geliştirmeleri yapmakla yükümlüdür. Bu personel bir "başçavuş"un emrindedir ve bunlara o vilayetin Maliyesi'ni temsil eden bir memur eşlik eder ve araba, işgücü vs. için gerekli ödemeleri yapar. Bu memur çavuşun yaptığı harcamaların hesabını tutar, bu hesaplar malzemesi kullanılan ya da amelesi çalıştırılan köyün imam ve muhtarı tarafından onaylanır. Bu istihdam şekli kesinlikle zorunlu mükellefiyet şeklindedir ama parası sabit bir tarifeye göre peşin ödendiği için köylülerce rağbet görür. Anadolu'nun bu kesimi gibi nüfusu çok seyrek olan bir yerde telgraf hatlarının bakım ve onarımının başka nasıl yapılabileceğini tasavvur etmek zordur.

Direklerin kesimi ve ulaştırması için zorunlu çalışma mükellefiyeti geçerlidir; gerek Yerel Yönetim gerekse Telgraf İdaresi zavallı köylülere herhangi bir ödeme yapmayı reddeder. Ancak burada Yardımcı Konsoloslukça yetkililere ve İstanbul'da Büyükelçilik kanalıyla Genel Müdürlüğe yapılan protestolar sonunda bu adaletsizlikten vazgeçilmiş ve bu yıl dört sancaktan üçünde ihale ilan yoluyla duyurularak en düşük miktarı önerenlere verilmiştir. İhale yoluyla alınan direklerin, zorunlu çalışma mükellefiyeti yoluyla elde edilenlere göre çok daha iyi kalitede olduğu ve daha uzun süre dayanacağı söylenmektedir. Bazı başka yörelerde bu direkler için yapılan ödeme "sergi" denen resmi bir makbuz karşılığında yapılmakta ve bu makbuzlar Yerel Yönetimlerce vergi ödemelerinde para yerine kabul edilmektedir.

Vilayetin yolları olabilecek en kötü durumdadır. 1874'ten önce mevcut yolları onarmak ve geliştirmek için, Hıristiyan ahaliden yol vergisi toplanarak, Müslümanlar ise zorunlu çalışma mükellefiyetine tâbi tutularak, zaman zaman çaba gösterilmiştir ve elde önemlice miktarlar birikmiştir. Ancak bütün bunlar, savaştan önce ve savaş sırasında Merkezi Hükümet'in

askeri ihtiyaçları için harcanmıştır. Deniz kıyısına ulaşan bir araba yolunun vilayetin en acil ihtiyacı olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir; ve bu uğurda hiçbir şey yapılmaması, hatta bunun gerekliliği için resmi ilginin çekilmesine çalışılmaması düşünülemez. Buna verilen değişmez cevap, "Avrupa bize vermediği sürece böyle şeyler için paramız yok" şeklindedir. Ancak bu doğru değildir, eğer iş uzman İngiliz mühendislerine verilse hem para, hem de işgücü yeterince sağlanabilir ve böylelikle bu işin yapılabileceği, hem de iyi yapılabileceği ve yol ve geçit yapma bahanesiyle toplanan paraların gizlice İstanbul'a gönderilip orada saray masraflarının karşılanmayacağı konusunda halkta bir güven duygusu yaratılabilir.

Bu vilayette demiryolu yapımının öyküsü, hiçbir zaman gerçekleşmeyen bir sürü önerinin ve başlanılıp herhangi bir gelişme kaydetmeden terk edilen çalışmaların ayrıntısından başka bir şey olmayacaktır. Vilayetin demiryoluna uygunluğu konusunda bir Rapor hazırlanmış ve Majesteleri'nin Dışişleri Bakanı'nın onayını kazanmıştır. (Ek. A.)*

Her ne kadar vilayet iki büyük nehir –Sakarya, eski *Sangarius* ve Kızılırmak, eski *Halys*– tarafından bölünmekteyse de şu ana kadar herhangi bir kanal çalışması yapılmamıştır. Çok zeki ve yetenekli bir yönetici olan eski Vali Haydar Efendi, iki nehri birbirine bağlayan ve böylelikle yalnızca ulaşımı değil ama aynı zamanda mükemmel toprağı olan ve son derece verimli olmak için yalnızca su bekleyen iki büyük platoyu sulama imkânı verecek bir proje hazırlatmıştır.

Türk istilasından önce, o zamanki adıyla "Galatia"nın çok sayıda taş köprüye sahip olduğu bellidir ve bu eski Roma eserlerinin kalıntıları, harap olmuş kemer ve geçitleri modern destek ve kalaslarla sağlamlaştırılarak hâlâ kullanılmaktadır. Tümünün durumu, Sivrihisar'la Ankara arasında Sakarya nehrinin üzerinde kurulu bulunan önemli bir tanesinin, "Haydar" köprüsünün, durumuna bakılarak anlaşılabilir. Bu konuda yetkililere çok sayıda, hiçbirinden bir sonuç çıkmayan, resmi şikâyet ve uyarıda bulunulmuştur. Büyükelçilik Nafıa Nezareti'nden bu konuda emir verilmesini sağlamıştır ama köprü ekteki Rapor'da (Ek. B) anlatılan şekilde yerinde durmaktadır.

V. Genel

Osmanlı toprak kullanım sistemi girift ve karmaşıktır; bir yabancının anlaması son derece güçtür; anladığında başkalarına anlatabilmesi de o de-

(*) Ekler A-D elimizde bulunmadığı için tercüme edilememiştir.

rece zordur. Bütün sistemin temel fikri ya da teorisi Osmanlı arazisinin fetih hakkı nedeniyle Devlet'e ait olduğu ve Devlet'in de bağış, satış, geçici ya da uzun dönemli kiralama yoluyla bunu kullanma hakkına sahip bulunduğudur. Gayrimenkullerin zaman zaman devlete geri dönmesi ve uygun görüldüğünde yeniden elden çıkarılması niyetiyle Arazi Kanunu'nda birtakım düzenlemeler ve mekanizmalar öngörülmüştür.

Beş tür arazi kullanma biçimi vardır ki bunlar aşağıdaki gibidir:

1. "Mülk" ya da Devlet'in, savaş, istila ya da vatana ihanet nedeniyle zoralım gibi istisnai durumlar dışında her türlü hakkından feragat ettiği mülkler. Bu tür mülkler de kendi içinde dörde ayrılır:

(1) Devletin uyruklarının kullanımı için tahsis etmiş olduğu bütün sokaklar, ara yollar, (şoseler dışındaki) yollar.
(2) Merkez Bürosu ve kayıtları başkentte ve şubeleri Imparatorluğun her vilayetinde bulunan Defter-i Hakani Nezareti'nden geçerli izin ve belgeyi alan herkesin alıp satabileceği transfer edilebilir mülkler.
(3) "Üşriyye", yani Devlet'e aşar verme yükümlülüğü olan her türlü ekili-dikili arazi.
(4) "Haraciye" ya da Müslüman ya da Hıristiyan tebaya ve onların mirasçılarına temayüz etmiş kamu hizmeti karşılığında verilen ve doğrudan ya da yasal mirasçılara geçmezse Devlet'e geri dönen arazi. Bu sınıfa giren bir başkası da "intikal" dir ki bunun sahibi ölümünde bunu meşru mirasçısına ya da mirasçılarına bırakır; daha az görünmekle birlikte bir başka mülk çeşidi daha vardır; o da vasiyetname sahibinin soyundan ya da akrabası olmayan kişilere bırakılabilen mülktür.

2. İkinci türe "arazi-i miriye" denir ve ekili-dikili olmayan ya da boş, doğal otlak, ormanlık gibi görünüşte devlete ait olan ve yukarıdaki kategorilerden herhangi birine girmeyen arazidir. Zaman zaman bu araziler yıllık bir kira karşılığı ya da daha uzun süreler için kiralanır.

Bu araziler ayrıca ekilip dikilmek koşuluyla satılabilir ve üç yılı aşan süreli askerlik hizmeti vs. gibi geçerli bir neden olmaksızın üç yıldan fazla ekilip dikilmezse "mahlul" olur ve yeniden Devlet'e döner ve yeniden satılabilir. Bir önceki malik kendi kullanımı sırasındaki iyileştirmeler için herhangi bir hak iddia edemez. Buna bazen "Tapu" da denir ve bu garip yasa tamamen uygulanmış olsa, bu vilayetteki geniş ekilebilir arazinin ve meraların yaklaşık yarısının, şimdiki kullanıcılarının değil de Devlet'in elinde olması gerekir.

Defter-i Hakani Nezareti'nin yetkilileri üç yıl kuralını tümüyle bir yana bırakırlar; bunun nedeni de bu arazileri kullananların, arazinin durumunu bildirmemeleri için yetkililere haraç ödemeleridir.

3. Üçüncü sınıf, "Mevkuf" ya da "Vakıf" arazidir ve üç türdür: (1) Camiler, medreseler ve mektepler için Padişah tarafından tahsis edilen arazi; (2) Bireyler tarafından aynı amaçla tahsis edilen arazi; (3) Aşar gelirinin temayüz etmiş Müslümanlara, Kuran'da ve Muhammed'in Hadislerinde buyurulan belirli sayıda Müslüman genci eğitmeleri ya da hangi dinden olursa olsun geçen yolculara ya da yardıma muhtaç kişilere çorba, haşlanmış pirinç ve ekmekten oluşan güzel bir yemek sunmaları karşılığında terk edilen arazi. Diğer arazi vergileri vs. yerel otoritelere ödenir. Adet olduğu üzere, zilyedin ölümü halinde bu ayrıcalık ölenin koşulları yerine getirmeye razı olan ya da buna hak kazanan en yakın akrabasına geçer; böyle bir mirasçının ölen tarafından tayin edilememesi halinde en yakın köy cemaati mirasçıyı seçmeye yetkilidir.

4.Dördüncü sınıf "Metruk" arazidir ve iki türdür: (1) Umuma mahsus kara yolları ve posta yolları; ve (2) kişilere değil de cemaatlere, köylere, kasabalara ve şehirlere tahsis edilen arazi.

5. Beşinci sınıf "Mevat", özel kişilerin ya da cemaatlerin arazilerinin sınırları arasında yer alan Devlet'e ait "küçük bağımsız parçalar" anlamına gelir. Bu tür toprak kullanma biçiminin teorisi, bir köyün otlaklarının ya da tarlalarının o köyden belirli bir uzaklığın ötesinde olmaması ve böylelikle komşu köyler arasında sürtüşmelerin ve kavgaların önlenebilmesidir.

Bu uzaklığın tayini tamamen Türk usulüdür. Caminin minaresinde ya da merdivenlerinde duran bir köylü sesinin var gücüyle bağırır; sesinin işitilemediği son nokta köyün mülkünün ve otlatma hakkının sınırıdır; komşu köyde de aynı işlem yapılır ve bu iki nokta arasında kalan arazi "mevat"tır ve dolayısıyla Devlet'e aittir. Kuşkusuz bir ya da diğer köye kiralanabilir ya da her ikisine birer kısmı kiralanabilir ama kira yerel otoriteye gider. Özgün olarak kavgaları ve davaları önlemek üzere düşünülmüş olan bu plan her ikisinin de en verimli nedenidir; ancak "Defter-i Hakani Nezareti" bu tür davaları hevesle karşılar çünkü her iki taraftan da masraf ve rüsum olarak para kazanır ve çoğu kez yeni arazi de elde eder.

Bir bütün olarak Türkiye'nin arazi kullanma sistemi başarılı bir sistem olarak görülemez; ilginç ayrıntılarını ve etrafında oluşmuş olan uygulamayı kavramak için yetenekli bir avukatın bütün ömrünü harcaması gerekir. Muhtemelen özgün amacı olan araziyi ya Devlet'in ya da Müslüman tebanın elinde tutma amacına çok iyi hizmet etmektedir; ama bunların her ikisinin o araziyi verimli bir şekilde kullanacak ne sermaye, ne beceri ne de enerjisi olmadığı için bunu yapabilecek olan Hıristiyanlar ya da yabancılar, mülk satınalmanın son derece güç olması, satın alındığında da sahiplik ve kullanım için sağlam bir tapu elde etmenin zorlukları nedeniyle bu işten alı-

konulmaktadırlar. Bu konuda sebatlı olanlar ve ilk zorlukları aşanlar, bir kanun ya da tüzüğün ya da bir teamülün karşılarına çıktığını şaşırarak görecekler, sonu gelmeyen davalara ve ağır masraflara katlanmak zorunda kalacaklardır ve ülkenin doğal verimliliğini ve neredeyse sınırsız kaynaklarını geliştirmek üzere pek çok deneme yapılmışsa da, bu tür girişimlerin pek çoğu, bir süre sonra ya hepten terk edilmek ya da asıl sahipler geri planda durarak Müslüman işletmeciler eliyle yürütülmek zorunda kalmıştır.

"Mevkuf" ya da Vakıf" mülklerle ilgili yolsuzluklar ve bunlardan sağlanan gelirler aynı şekilde pek çok ve göz kamaştırıcıdır. Bu tür arazilerin gelirlerinden hiç biri tahsis edildikleri amaca hizmet etmemektedir; bu tür mülkleri şu an ellerinde bulunduranların hemen hemen tümü mülklerinin başında değildir ve tüm geliri kendileri için kullanmakta, pek çoğu zamanlarını lüks bir tembellik içinde başkentte ya da vilayetteki şehirlerde geçirmektedir. Bu insanların bakmak ve korumakla yükümlü oldukları kurumlar, şimdi harap camiler, boş mektep ve medreseler, kurumuş çeşmeler ve su yolları, eski zamanların hayırsever banisinin sunduğu güzel bir yemek ve rahat bir yer yerine, geçen yolcuların ne insanlardan ne de hayvanlardan korunabildiği yıkılmış hanlar tarafından temsil edilmektedir.

Hem Istanbul'da hem de vilayetin içinde bu suistimallerle uğraşmak üzere bir komisyon kurulması ve bu gelirlerin ya gerçek amaçlarına tahsis edilmesi ya da insanların daha iyi eğitim görebilmesi için kurulacak bir fona devredilmek üzere bunların müsadere edilmesi önerisiyle pek çok girişimde bulunulmuştur. Ancak bundan etkilenecek sınıf varlık, ayrıcalık ve etki bakımından öylesine güçlüdür ki, bütün bu girişimler şimdiye kadar sonuçsuz kalmıştır.

Vilayetteki vergiler ve bunların (13 Mart 1878 ile 13 Mart 1B79 arasına tekabül eden) 1294 mali yılı için miktarları aşağıdaki gibidir. Maliye Nezareti burada gelirlerini şu dört ayrı sınıfa ayırmaktadır:

Sınıf 1. Bina ve arazi vergisi, askerlik hizmetinden muafiyet vergisi [Bedel-i Askerî] gibi doğrudan vergiler. 131.874 £

Sınıf 2. Aşar, Devlet ya da başkaları tarafından toplanan vergiler; Bu vergiler tahıldan, sarı cehri, kitre, tütün ve afyondan alınan aşar ile devlet ormanlarından kesilen ağaçlardan ve tutulan balıklardan alınan resimlerden oluşur. 49.540 £

Sınıf 3. Toplayıcısı bulunmayan ve Devlet tarafından toplanan bakliyat, koyun ve keçi vergisi, lekeci toprağından alınan ondalık vergi ile dilekçelerden alınan damga resmi vs. ile Devlet otlaklarının kirasından elde edilen vergilerdir. 114.351 £

Sınıf 4. Şarap imalatından alınan ruhsatiye resmi, sahipsiz mülklerin satışından elde edilen gelirler, cezalar, kambiyo kazançları, fırınlardan ve barut satışından sağlanan gelirler, tapu harçları gibi muhtelif gelirlerdir..	11.299 £
Toplam	307.064 £

Bu toplam, vergilerin büyük bir kesiminin kağıt para ile toplanması ve bu paranın sürekli değer kaybetmesi ve sonunda da tedavülden kaldırılması; nüfusun büyük çoğunluğunun savaşın yol açtığı aşırı yoksulluk ve sefillik yüzünden Devlet'e vergilerini ancak –halkın huzur ve güvenlik duygusunu ciddi bir şekilde sarsacağı için Devlet'in hiç de başvurmak istemediği– müsadere ve satış yoluyla ödeyebilmesi gibi nedenlerle ortalamadan en az 150.000 £ daha az bir miktarı göstermektedir.

1879-1880'de vilayet gelirlerinin, aşar ve ağnam iki kattan fazla arttığı ve dolaysız vergilerin de madeni para ile ödeneceği için, bir önceki yıla göre en az 200.000 £'lik bir artış göstermesi beklenmektedir.

Bu gelirin toplanması çeşitli şekillerde olmaktadır. Hazine, İstanbul'da dolaysız vergiler ve tahmin edilen aşar değeri üzerinden "havale" denilen bonolar keşide etmekte ve bunlar mal ve hizmet alımları yapabilmesi için merkezleri başkentte olan çeşitli ordu ve donanma dairelerine verilmekte ya da % 20 ile % 33.3 arasında değişen iskonto oranlarıyla piyasaya sürülmektedir. Bu havale bonoları, vilayetin Hazine'since kabul edildiğinde ya Ankara'da az ya da çok bir dakiklikle ödenmekte ya da çoğu kez olduğu gibi, vilayetin bölünmüş olduğu çeşitli sancakların yeni havale bonolarıyla değiştirilmektedir. Bu olağanüstü maliye sisteminin sonuçları, vilayetin hesaplarını karma karışık bir sisteme bağladığı ve gelirlerin olanak verdiğinden daha fazla bir hazır para miktarını borçlanmak şeklinde kullanıldığı ve hükümetin Babıali'den gelen emirlerle, azalan gelirlere göre sürekli artan, cari harcamalarına hiç yer bırakmadığı için her açıdan yürekler acısıdır. Bu şekilde İstanbul'dan ayarlanmayan her türlü gelirlerin toplanmasının alternatifi çeşitli cemaatler tarafından atanan ve yerel yöneticilerce onaylanan vergi tahsildarları yoluyladır. Bunlar tahsilata çıktıklarında zaptiyeler kendilerine eşlik eder ve bir direnme karşısında istedikleri kadar insanı toplamaya yetkilidirler. Vergiler ne zamanında ne de canı gönülden verilir. Her talebe karşı bir tür pasif direniş gösterilir; bu direniş çoğu kez başarılı olur ve her yıl "bakaya" adı verilen ve belirli aralıklarla Merkezi Hükümet'çe kıtlık ya da kuraklık dönemlerinde ertelenen, bununla birlikte bu durumu şükranla karşılaması gerekenlerce alayla karşılanan, ödenmemiş vergiler oluşur.

Bu vilayette arazinin topluluklar (komünler) tarafından işlenmesi son derece ender görülen bir durumdur. Hanehalkları, kadınlar ve küçük çocuklar da dahil bütün fertleri ile tarla işinde, hayvanların otlatılmasında görev alırlar. Türk tarımının özelliği, ekicinin ya da yetiştiricinin hemen her zaman, işin başında bulunmayan, nakit ödenen vergileri ayarlayan, araçgereç ya da satın alınacak ek arazi ve hayvanlar için avans veren paralı bir ortağının bulunmasıdır. Bu ikili, ortak bir hesap tutarlar ve masrafları ve sermayenin payına isabet eden faizi düştükten sonra hasılatı, değişen oranlarda ama genellikle yarı yarıya bölüşürler.

Kamu güvenliği konusunda, sayısı ve etkinliğinden aşağıda söz edilecek olan zaptiye ya da askeri polis dışında herhangi özel bir önlem yoktur.

Bu zaptiye gücü gönüllü askeri polistir. Yaya ve atlı olanları vardır; muvazzaftırlar ve iyi halleri devam ettiği sürece istihdam edilirler ancak bu iyi hal o kadar nadir görülen bir şeydir ki bunlar sürekli değiştirilmektedir. Hemen hemen Irlanda büyüklüğünde olan tüm Ankara vilayeti için, hükümetin emrinde 750 yaya, 1.000 atlı zaptiye vardır.

Eğer bunlar disiplinli ve etkin olabilseler bu sayı yeterli olabilir ama öyle olmaktan çok uzaktırlar.

Ücretleri şöyledir: yayalar için ayda 80 beşlik kuruş ya da 11 şilin; atlılar için ayda 120 beşlik kuruş ya da 20 şilin'den biraz az. Atlı olanlar ayrıca Devlet ambarlarından atları için belirli bir ölçü arpa ve bir miktar kıyılmış saman alırlar. Atlı zaptiyeler hayvanlarının harcamasını kendi ceplerinden yaparlar ve standart olarak 3 £, 3 şilin olan üniformalarının bedeli maaşlarından düşülür ve dolayısıyla da birliğin üniformalarının yenilenmesi elden geldiğince ertelenir; o kadar ki 12 yılda yalnızca iki kere yeni üniforma verilmiştir. Yaya zaptiyelerin görevleri arasında hapishane ve değişik mahkeme binalarında nöbet tutmak, şehir ve civarında tutuklama işini üstlenmek, vergi tahsildarlarına işlerinde yardım etmek ve hava kararddıktan sonra sokaklarda devriye gezmek. Bu son görev her zaman ihmal edilir. Atlı zaptiyeler bir merkezden diğerine postaya refakat ederler, yetkilileri ve yabancı ziyaretçileri menzillerine ulaştırırlar. Hükümet belgelerini sancaklara ve kazalara götürmek görevleri arasındadır ve ayrıca yolları eşkiyadan korumak gibi hiç başaramadıkları bir işlevleri de vardır.

Zaptiye gücüne mensup olanlar Müslüman'dır; çoğunun iki, üç ya da dört karısı ve o oranda ailesi vardır ve aldıkları maaşla dürüst bir şekilde yaşamaları açıkça olanaksızdır. Çok azı dürüstlük iddiasındadır ve aldıkları parayla geçinemediklerini ve bunu nasıl, nerede ve ne zaman olursa artırmak zorunda olduklarını bana içtenlikle itiraf ederler. Dolayısıyla pek çok yolsuzluk ortaya çıkar; örneğin, tutaklama emriyle birini tutuklamaya gön-

derilen bir zaptiye aldığı hediye karşılığında aranan kişiyi yerinde bulamadığını ya da karşı taraf çok daha büyük bir hediye verinceye kadar yerinde bulamadığını söyleyerek, aranan kişinin zaptiyeden de tutuklama emrinden de kurtulmasını sağlar. Hükümet bunun pek âlâ farkındadır ama önlemeye gücü yetmez.

Kısa bir süre önce İdare Meclisi zaptiye kurumunun masraflarını en az yarı yarıya azaltmaları konusunda bir plan yapmaları gerektiği yolunda Babıali'den bir telgraf aldı. Gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra, (atamaları başkentteki yetkililerce yapılan) zaptiye subaylarının sayısının fazla olduğu, ancak sıradan neferlerin sayısını azaltma konusunda ellerinden hiçbir şey gelmediği yolunda bir cevap verildi.

Bu kötülükleri ortadan kaldırmanın yolu, hizmeti Müslümanlara olduğu gibi Hıristiyanlara da açmak, sayıları ve maaşları sıradan zaptiyelere göre orantısız ölçüde fazla olan subayların sayısını ve maaşlarını azaltmak ve kısa sürede zaptiye gücünün malzemesini gerçekten iyi bir hammaddeye dönüştürebilecek Avrupalı talim subayları ve müfettişler atamak olarak görünmektedir. Kanımca bunun için gerekli para bulunur, çünkü her hal ve kârda Hıristiyanlar güvenliğin sağlanması için, mevcut sistemde dolaylı olarak yaptıkları ağır ödemeler yerine vergilerin artırılmasını seve seve kabul ederler.

Adaletin yerine getirilmesi aşağıdaki mahkeme ya da kurullara emanet edilmiştir:

1. İdare Meclisi ya da Vali'nin doğal üyesi bulunduğu vilayetin yönetim kurulu; Defterdar, Mektupçu, Hakim ve Zaptiye Kumandanı da bu kurulda yer alırdı; değişik cemaatler, ahali tarafından aday gösterilen ve uygun bulunursa Vali tarafından atanan sekizi Müslüman, altısı Hıristiyan üye ile temsil edilirdi. Devlet işleri ve idari işlevlerinin dışında bu Meclis vilayetin tüm idari davalarında en son Temyiz Mahkemesi idi; bunun üstündeki tek temyiz mercii yalnızca bazen başvurulmasına izin verilen İstanbul'daki Şura-yı Devlet'ti.
2. Divan-ı Mahkeme-i İstinaf ya da alt mahkemelerin kararlarına karşı ilk temyiz mahkemesi.
3. Mahkeme-i Bidayet ya da ilk soruşturma mahkemesi; iki bölüme ayrılmıştı; ceza davalarına bakan Mahkeme-i Cinayet ve hukuk davalarına bakan Mahkeme-i Hukuk.
4. Ticaret ya da ticari davalara bakan mahkeme.
5. Zabitan ya da zaptiyeleri ilgilendiren davalara bakan mahkeme.
6. Belediye ya da Belediye işlerine bakan mahkeme.

Bunlardan son üçü yalnızca ifade alır, tanıkları dinler ve davaları daha üst mahkemelere havale ederdi; hüküm verme yetkisi yoktu.

Bu çeşitli mahkeme ve meclislerin vilayetin sancaklarında da benzerleri vardı; bunlar vilayet merkezindeki mahkemelere, onlar da İstanbul'daki yüksek mahkemelere tâbi idiler. Bunların tümü halen, sözüm ona bazı reformların başlatılmış olması ve Avrupa devletlerinin büyükelçiliklerince uygulanan diplomatik baskılar nedeniyle anormal bir karışıklık ve değişim içindedirler.

Mahkemelere atanan yeni görevliler, bir Baş müfettiş ve beş müfettiş yardımcısı ile beş yardımcısı olan bir Baş Müstantık'tan oluşuyor ve bunlar birkaç haftadır görev başındadırlar. Bununla birlikte kimisi yıllardır bekleyen karara bağlanmamış davaları çözmede en küçük bir ilerleme sağladıkları yolunda bir izlenim edinmiş değilim; son zamanlarda görülen gerek ceza gerekse hukuk davalarının tarafları işlemlerin eskiye göre daha da geciktiğinden ve güçlüklerin arttığından, bir sonuç alabilmek için ya da işleri hızlandırabilmek için yapılan dolaylı ödemelerin de arttığından şikâyet etmektedirler. Bu yeni görevlilerin maaşlarının vilayet bütçesine yılda 18.000 £'den az olmayan yeni bir yük getirdiği de belirtilmelidir.

Bu görevlilerce uygulanması beklenen yeni kanun ve kurallar beş broşür ya da ek halinde bu zamana kadar 16 cilt halinde yayınlanmış olan yasal mevzuata eklenmiştir. Bunların dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesi insanı, mevcut Avrupa yasalarından çok az değişiklikle aynen tercüme edilmiş oldukları sonucuna ulaştırmaktadır. Pek çoğu, her ne kadar kendi içlerinde mükemmel olsalar da halkın alışkanlıklarına ve özelliklerine uymamakta ve Müslümanlarla diğer inanç sahiplerinin kanun karşısında eşit olmayışı gibi Türk hukuk sisteminin en zayıf noktasına, taciz etme ve para sızdırma ya da karşısındakini küçük düşürme amacıyla açılan davalarda Mahkemelerin ve Meclislerin hem savcı hem yargıç durumunda bulunmaları gibi başlıca sorunlara hiç dokunulmamış olduğu görülmektedir.

Vilayetin mali işleri, sözcük anlamı defter tutan demek olan ve vilayetin hazinesini elinde bulunduran, bir Mal Müdürü ve 20 kâtipten oluşan ekibiyle "Defterdar" tarafından yürütülmektedir. Ayrıca emri altında bir "Sarraf" ya da banker ile beş kâtip de bulunmaktadır. Bu yönetim sancaklarda, genellikle bir Hıristiyan olan, kaza ya da köy sayısına göre iki ya da daha fazla yardımcısı bulanan "sandık emini" ya da para kasasının muhafızı tarafından temsil edilmektedir.

Memurların beş yıl süreyle görevleri başında tutulması sistemine Defterdar ve başlıca yardımcıları bakımından gerçekten uyulmaktadır. Çok büyük bir kötü halleri ya da pervasızca suistimalleri görülmedikçe nadiren

görevden alınırlar; dolayısıyla bunların görevi tüm Osmanlı sivil bürokrasisinde en istikrarlı ve değerli görev olarak kabul edilir.

Mevcut Hükümet sistemi bütün yetkiyi vilayetin Vali'sine vermiştir. Babıali ile yapılan bütün yazışmalardan o sorumludur; bütün emirler, araştırmalar ve alınan cevaplar ona yönlendirilir ve onun tarafından çeşitli yetkililere, Mahkemelere ve Meclislere iletilir. En önemsizinden en önemlisine kadar vilayetin bütün yerel işleri, Vali'ye verilen, onun imzasını taşıyan ve onun tarafından çeşitli devlet dairelerine yönlendirilen dilekçelerle yürütülür. Eğer bir iş ihmal edilmişse, iyi yapılmamışsa ya da haksız yere geciktirilmişse yeni bir dilekçe verilmesi, ve o daireden ötekine yeniden dolaştırılması gerekir. Maiyetindeki en aşağılık adamlar, İdare Meclisi toplantıları dışında, her zaman Vali'nin huzuruna çıkabilirler. Ne boş ne de kendine ayırabileceği zamanı vardır; günlerini sıradan evrak yığınları altında geçirir ve eğer enerjik ve çalışkan birisiyse herhangi bir yetkilinin tek başına baş edemeyeceği işlerle boğuşur durur. Eğer uyuşuk, hasta ya da işinin başında değilse dosyalar korkunç bir şekilde birikir ve vilayetin bütün işleri Vali yeniden çalışmaya başlayıncaya kadar durma noktasına gelir. Dolayısıyla Hükümet işleri rastgele yürütülür; bazen haftalarca hiçbir iş yapılmaz, daha sonra hummalı bir çalışma başlar daha sonra işler yine bilinen çıkmaza girer. Bu durum Valilerin çok kısa görev süreleriyle daha da zorlaşır. Şimdiki Vali Hurşit Paşa, yedi yılda benim çalıştığım dokuncu validir; valilerin ortalama görev süresi dokuz aydan biraz daha fazladır.

İstanbul'daki her hükümet değişikliği, kural olarak, tüm Anadolu'daki valilerin değişmesi anlamına gelir; zira yeni rejimin himaye ettiklerinin iş başına getirilmesi gerekir. Ayrıca Babıali vilayetlerin ayanı ya da onların başkentteki adamları tarafından verilen dilekçelere ya da yapılan şikâyetlere kulak vermeye çok teşnedir ve bu tür şikâyetler her zaman valinin değiştirilmesi ya da görevden alınmasıyla sonuçlanır. Herhangi bir resmi soruşturma ya da biçimsel bir suçlama söz konusu olmaz; yalnızca vazifesine son verildiği ya da başka bir vilayete nakledildiği yolunda Sadrazam'dan bir telgraf gelmesi yeterlidir. Bunun Vali'nin resmi faaliyetleri üzerindeki etkisi, her türlü bağımsızlığının yok edilmesinden başka bir şey değildir ve bu muteber kişilerle ne pahasına olursa olsun uzlaşmaya zorlanır çünkü iyi bilir ki böyle davranmazsa onu gözden düşürmek için bir bahane kolayca bulunacaktır.

Kamu sağlığı, yerel hastalıklar ve mevsimin iklim üzerindeki etkileri gibi konulardaki aşağıdaki notları hazırlarken Yale Koleji mezunu olup halen burada mesleğini icra eden Dr. G. Michaelian'ın yardımlarını gördüm.

Kamu sağlığının içinde bulunduğu durum ele alınırken dikkat edilmesi

gereken bir unsur şehir, kasaba ya da köylerdeki yerleşme biçimidir. Osmanlı rejimi altında, bir şehir kurulurken sanat ya da yeteneğin gerekli olduğu düşünülmez; kullanılan malzeme doğanın sağladığı civardaki malzemedir ve inşaat işi de ne eğitimi, kültürü ne de zevki olan inşaatçılara bırakılır. Sonuç, her şekilde, büyüklükte ve tasarımda sanki tesadüfen yan yana gelmiş gibi duran karma karışık bir evler yığınıdır ve bunların arasında yer alan sokaklar dar, bakımsız ve çarpıktır.

Ankara şehri de bu genel kurala bir istisna değildir. Evler çoğunlukla güneşte pişirilmiş kerpiçten yapılır; bazıları kabaca perdahlanmış taş ve biçimsiz keresteden inşâ edilir. Ancak şehrin göze çarpan niteliği, düzensiz teraslar halinde ovadan başlayarak sarp bir tepenin üstünde bulunan yarı harap ama pitoresk kalenin eteklerine doğru tırmanan, birbiri üstüne yaslanmış kasvetli, gri, çamurdan yapılar kalabalığıdır.

Şehrin lağım sistemi çok kötüdür; lağımların pek çoğu aylar boyunca açıkta durur ve insanlar bunların yanından geçerler ve büyük bir rahatlıkla bunları seyrederler. Evlerin pek çoğunun, ne şekilde olursa olsun bir drenaj sistemi yoktur; katı ya da sıvı her türlü gereksiz madde yandaki köşeye atılır ya da evlerin arasındaki bir açıklıkta birikmeye terk edilir.

Sokaklar yalnızca pek pis olmakla kalmaz, ölü kedi ve köpekler de hiç eksik olmaz ve pislik ilk güçlü yağışlar tarafından temizleninceye kadar orada kalır. Yazın bu tür yağışlar enderdir ve sonbahar ile ilkbahardaki su taşkınları geçici bir temizlik sağlayıncaya kadar sokaklar pis ve mikroplu haldedir.

Sağlıkla ilgili, merkez bürosu İstanbul'da bulunan ve taşralarda "Belediye"lerce temsil edilen bir otoritenin var olması gerekir. Bununla birlikte sağlıkla ilgili önlemler söz konusu olduğunda bu yalnızca isimden ibaret bir varoluştur. Bu tür konularda reformlar yapmak ve bunları uygulamak kültüre ve akliselime sahip ve ayrıca rüşvetle yoldan çıkarılamayacak yetkililer gerektirir ve bu tür yetkililer Türkiye'de maalesef son derece nadirdir.

Dolayısıyla Ankara'da sağlıkla ilgili herhangi bir otorite ya da Yerel Yönetim Kamu Sağlığı Heyeti şeklinde herhangi bir merci yoktur; bu tür görevler, yetersizlikleri ve ahlaksızlıklarıyla şöhret yapmış "Belediye" memurlarının eline terk edilmiştir.

Bir şehrin sağlıklı ya da sağlıksız oluşu sağlık kurallarına bağlıdır, şimdiye kadar Ankara şehrinin sağlıklı olmadığı kabul edilmelidir, ancak buranın konumu ve doğal avantajları bu sağlıksızlığı önemli ölçüde değiştirmektedir.

Ankara ovası deniz seviyesinden 3.335 *feet* (yaklaşık 1000 metre) yüksekliktedir ve daha önce belirtildiği gibi şehrin kurulmuş olduğu alan çevredeki ovadan en azından 500 *feet* (150 m.) daha yüksektir. Dolayısıyla

mevcut rüzgarlar şehrin büyük kısmına egemendir. Batı yönünde ova 17 mil uzaklıktaki İstanos (Zir) kasabasına kadar uzanır ve kuzeyden güneye 8 millik bir genişliğe sahiptir. Kuzey yönünde, içinde çok güzel bir vadi olan ve birkaç un değirmenine su sağlayan, 100'den fazla bahçeyi sulayan, bütün gün kadınların kıyısında çamaşır yıkadıkları ve birkaç tabakhanenin artıklarını ve şehrin lağımının önemlice bir kısmını alıp götüren bir çayın bulunduğu uçurumlu bir meğil yer alır. Doğu yönünde en önemli nesne "Elma Dağı"dır; şehirde temin edilebilen en iyi içme suyu buradan gelir. Güney yönünde ise arazi az çok inişli çıkışlıdır ve gözün görebildiğince üzüm bağları ve meyve bahçeleriyle kaplıdır.

Greenwich'e göre 33 derece 10 dakika doğu boylamında ve 40 derece 5 dakika kuzey enleminde yer alan Ankara, ılımlı bir iklim kuşağındadır; deniz seviyesinden bu kadar yüksekte, Karadeniz ve Marmara'nın rüzgarlarına açık olduğu için, doğal konumunun pek de öyle arzu edilecek bir halde olmadığı açıktır. Başka yerlerde uyuşukluk ve kuvvetten düşürücü etki yapan Akdeniz'den gelen güney rüzgarları bile burada Ankara'ya gelmeden önce nemlerini kaybeder ve zararsız hale gelir. Dolayısıyla hava kuru ve arıdır ve ferahlatıcı bir etki yapar ve her ne kadar kamu sağlığı halkın cehaletinden ve sağlık kurallarının yokluğundan olumsuz olarak etkilenirse de bu kötülükler kuru ve sağlıklı hava nedeniyle büyük ölçüde dengelenir. Verem, difteri ve solunum rahatsızlığı çok nadir görünen hastalıklardır; zatürre, astım ve zatülcenp kısa ve sert kış mevsiminde kendisini gösterir. Kuşkusuz halkın cehaletinden, kötü alışkanlıklarından ve ölçüsüzlüğünden kaynaklanan öldürücü hastalıklar da söz konusudur. Ancak aralıklarla görülen ateş nöbetleri şeklindeki yerel hastalıklar yaz ve sonbahar mevsiminde salgın halinde ortaya çıkar. Tifo ve tifüs ender görülür ve zaman zaman şiddetini kaybeden, sürekli ve öldürücü ateşli diğer hastalıklar kimi olağanüstü yıllarda kendini gösterirse de nadiren öldürücü sonuçlara yol açar.

Ankara şehri hakkında söylenenler vilayetin tüm şehir ve kasabaları için de geçerlidir. Düzenli ve planlı bir şekilde kurulmuş bir tek kasaba ya da köy vilayetin hiçbir yerinde görülemez ve bir halk sağlığı kurumunun kendisi var olmadığı gibi adı bile duyulmuş değildir. Sağlıklı ve dinç olan köylüler, nefes aldıkları temiz hava için Yaradan'a şükretmelidirler. Ayrıca unutulmamalıdır ki yedikleri şeyler ve hayat tarzları son derece basit ve doğaldır.

Tarıma ilişkin yukarıdaki ayrıntılardan açıkça anlaşıldığı gibi, bu vilayetin devletin ihtiyaç duyduğu ürünler için özel olanakları vardır ve Avrupa'nın işletmeciliği altında büyük miktarlarda buğday, arpa, pirinç ve her türden hayvan yemi yetiştirilebilir ve yeterli sayıda yük hayvanı ile Anadolu'nun

herhangi bir yöresine kolaylıkla ulaştırılabilir. Olağanüstü durumlarda istenen miktarda kasaplık dana, inek, koyun ve tiftik keçisi bulunabilir.

Son savaş sırasında Osmanlı askeri yetkilileri Bulgaristan'daki ordunun ihtiyaçları için büyük oranda bu vilayetin kaynaklarından yararlanmışlardır. Bu yalnızca tahıl ve hayvandan ibaret bir zorunlu katkı şeklinde olmamış fakat tereyağı, kış için köpülenmiş giysiler ve üzüm suyunun kaynatılmasıla elde edilen bir tür koyu şurup olan "pekmez" gibi şeyleri de kapsamıştır.

Nizami ordunun herhangi bir birliği Ankara'da ya da yakınında konuşlanmadığı için, askere alma işleri özel olarak bu amaçla İstanbul'dan gönderilen subaylarca yürütülmüştür. Toplanan askerler silahsız ve üniformasız bir kalabalıktan başka bir şey olmadığı için uygulanan sisteme ilişkin güvenilir veriler ve istatistikler elde etmek hemen hemen imkânsızdır. Benim kişisel gözlemlerime göre uygulanan sistem şöyledir:

Askeralma görevlisi başkentten gelir gelmez Seraskerlik'ten ya da Harbiye Nezareti'nden mükellefiyet yaşına erişmiş olanlar arasından toplanacak asker sayısını belirten bir emri yetkililere iletir. Bunun üzerine sivil yetkililer, kendilerine bağlı her köy ve kasabadaki bedenen sağlam gençlerin bir listesini bu subaya verirler ve çeşitli yerel otoritelere askeralma subayına ellerinden gelen her yardımı yapmalarını emrederler. Subay, listedeki gençlerin bulunduğu köye geldiğinde "imam" ve "muhtar" gençleri bir araya toplarlar ve subayın elindeki emir, teftişe sunulan sözgelimi 50 gençten 20'sinin seçilmesini buyurmaktadır. Ailesinin tek evladı olanlar salıverilir ve iki ya da daha fazla kardeşten en büyük olan seçilir. Bu şekilde, eleme yoluyla, gerekli olan miktar yavaş yavaş toplanır. Toplanan asker önce o yörenin başlıca kasaba ya da şehrine yollanır ve oradan da yaya olarak İstanbul'a yola çıkarılır. Askerlere yol masraflarını karşılamak üzere gün başına 3 peni bir yolluk verilir. Başkente ulaştıklarında ait olacakları birliklere kaydolur ve yerleştirilirler.

Askeri uzmanlar bu tarz askeralma sistemini ciddi olarak eleştirirler; ve kabul edilmelidir ki sistemin çeşitli engelleyici yanları vardır. Askeralmaya ilişkin kuralları iyileştirebilmenin yolu bulunabilse yararlı olur. Askeri bölgeler, sivil bölgelerle hiçbir şekilde birbirine uymaz. Dolayısıyla yetki çatışmaları, gecikmeler ve güçlükler ortaya çıkar. Donanma için en uygun adamlar orduya gönderilir ve hayatında denizi hiç görmemiş ama binici olarak doğmuş ve eğitilmiş olanlar gemiye bindirilir. Harbiye Nazırı Osman Paşa'nın isteği üzerine bu güçlüklere ilişkin bir Rapor, bu tür raporlar konusunda büyük bir otorite olan eski Ankara Mebusu Süleyman Efendi tarafından hazırlanmıştır ve bu Rapor'a Ek. C olarak eklenmiştir.

Vilayet, Avrupa ve Anadolu'daki çeşitli ordular için sürekli asker toplanmasının nüfus üzerinde yarattığı dağınıklığın ve savaşın etkilerinden ve sonuçlarından henüz kurtulabilmiş değildir. Ankara'nın merkezi olduğu askeri bölge, vilayetin mülki sınırlarından çok geniştir. Nüfus ve alan olarak Anadolu yarımadasının üçte birine eşittir. Buradan derlenen pek çok birlik 1875-76'da Karadağ ve Hersek'te cepheye gönderilmiş ve 1877 yılında da geriye kalanlar, muvazzaf, yedek, milis ve polis gücü olarak yeniden göreve çağrılmış; ya Bulgaristan'a ya da Kars'a gönderilmiştir. Bunlara ek olarak pek çok atlı "başıbozuk" bölüğü de oluşturulmuştur. Kâğıt üzerindeki rakam 179.080 olmakla birlikte fiilen 128.000'dir. Hizmet sevilmediği için asker kaçaklığı yaygın olmakta, bazı köylerin erkek nüfusu, askeralma subayı, gelmeden önce *kitle halinde* dağlara kaçmaktadır.

Subaylar bu yolla sağlanan ek gelirlerin peşinde olduğu için ihtiyatlar çabucak toplanmakta ve birkaç hafta içinde bu tür adamların fiyatı 15'den 25 Türk lirasına yükselmektedir.

Bu şekilde dağılan nüfus henüz evlerine ya da işlerinin başına dönmüş değildir. Tarlaların sürülmesi, ürünün kaldırılması kadınlar, çocuklar ve yaşlı adamlarca sürdürülmüştür. Ankara taburlarının pek çoğu hâlâ silah altındadır ve İstanbul ve civarındaki büyük silahlı kuvvetin bir bölümü bunlardan oluşmaktadır.

Savaş nedeniyle iltica edenlerden Ankara'ya tahsis edilenlerin sayısı 30.000'dir ancak bu güne kadar 18.130'u gelmiş ve değişik sancaklara dağıtılmıştır. Muhacirin Komisyonu Başkanı geriye kalan 11.870 kişinin de hâlâ beklendiğini ve hatta bunlardan bir kısmının Karadeniz'deki değişik limanlara gelmiş diğerlerinin ise yolda olduklarını ifade etmektedir. Ankara'ya ulaşmış bulunan 18.130 muhacirden 7.280'i Ankara sancağında alıkonulmuş, geriye kalanlar ise Kayseri, Kırşehir ve Yozgat sancaklarına gönderilmiştir. Sistemin ayrıntıları bir önceki Vali Ekselans Said Paşa tarafından tasarlanmış ve Kırşehir ile Keskin'de 3.230 meskende uygulamaya geçirilmiştir. (Ek. D)

Ekselanslarının kurmak ve uygulamak için pek çok çaba sarf ettiği gönüllülük esasına dayanan bu sistem, kendisinin Kastamonu'ya gönderilmesi ve yerine geniş bir yardımcı kadrosuyla ve yüksek ücretle Babıali tarafından özel olarak atanan birinin gelmesiyle değişmiş oldu.

Son yapılan tahsislerden ve faaliyetleri sonucu ortaya çıkan kesin fiyaskodan Komisyon sorumludur. Buraya gönderilen muhacirlerin büyük bir kısmı (% 70 ile % 80 arasında) Tatar ırkına mensuptur. Bu muhacirler sessiz ve sakindirler ve kendilerine toprak tahsis edildiğinde yerli ahaliden daha akıllı ve çalışkan olduklarını ispat ederler. Said Paşa'nın yönetiminde vilayete ilk

gelen muhacirler, Ek. D'den görüleceği gibi, kendileri için yapılmış bir hazırlık buldular. Boş araziler işaretlenmişti ve işlemek üzere kendilerine tahsis edildi. Bu arada kendilerine gerekli talimat ve belgeler verilirken aynı zamanda günlük tayın vesikaları da verildi. Bu sayede en azından kış aylarında aç kalmamaları sağlandı ve o zamandan bu yana hasatlarını elde ettiler ve aşırı bir sıkıntı ile karşılaşmadan yeni evlerine yerleşmiş görünüyorlar.

Bununla birlikte daha sonra gelenler için maalesef bütün bunlar değişmiş bulunuyor. Yeni Komisyonun üyeleri, görevlerinin yalnızca başkalarına emirler vermek olduğunu düşünüyorlar ve bu zavallı yersiz yurtsuzlara yiyecek ve barınacak yer temini konusunda hiçbir şey yapmıyorlar. Dolayısıyla bu insanlar İstanbul'dan ayrıldıkları zaman kendilerine garanti edilmiş olan evi ve işi bulmak için nafile yere orada burada dolaşıyorlar.

Büyük gruplar halinde gelen diğerleri, harap hanlarda, terk edilmiş camilerde ve hatta hayvan barınaklarında başlarını sokacak geçici bir yer buluyorlar ve kendilerine daha kalıcı düzenlemelerin yapılabilmesi için haftalarca, hatta aylarca beklemek zorunda kalıyorlar. Bunların bir sonucu olarak hastalık pek çoğunu yere seriyor ve ölüm oranı çok yüksek oluyor. Hıristiyan cemaatler arasında var olan yerel hayırseverlik, son üç yılda insanların kişisel alicenaplığına çok sık başvrulmuş olması ve ticaretin olağanüstü kötü durumu nedeniyle kendi kendini tüketmiş gibi görünüyor. Üstelik bu işleri yürüten devlet görevlileri söz konusu hayırseverlik girişimlerini işlerine müdahale olarak gördüklerinden engelleyici bir tavır takınıyorlar.

İstanbul'daki Şefkat Fonu bu muhacirlerin durumunu elden geldiğince iyileştirmek için 250 Osmanlı lirasını lütfen gönderdiğinde, Dr. Michaelian'ın bu zavallıları ziyaret etmesi ve aralarındaki pek çok hasta ve ölüm döşeğindeki insana tıbbi yardım sağlamak üzere görevlendirme konusunda bile hükümet yetkililerini ikna etmek bir hayli zor olmuştu.

Bu kendini adamış hekimin dönemsel raporları, şehirde ve 40 mil çapındaki bir alanda bulunan köylerde 1.500 kadar hasta baktığını, tek reçetelik tedaviler dışında 368 hastayı sistemli olarak tedavi ettiğini ve sıradan ihtiyaç malzemelerinin yokluğu ve ihmalcilik nedeniyle hayatın onlara hazırladığı kaçınılmaz kaderi, hemen hemen tümünü kurtararak değiştirebildiği için büyük bir tatmin duyduğunu göstermektedir.

İmdadına yetişecek kimsesi olmadığı için ölen yaşlı adamlar, içlerinden birisinin bir kap su veremeyeceği şekilde yatağa düşmüş tüm aileler gibi bazı özel vakalar Komisyon'a bildirilmiş ve onların kurtarılması için resmi yoldan özel baskı uygulanmıştır.

Oniki yaşında Nicola Mookail adında, bilinmeyen bir nedenle ömür boyu sürgün cezasına çarptırılmış bir çocuğun olaganüstü durumu yerel oto-

ritelerle yazışma ve tartışmaya neden olmuştur. Bu yazışma Ek. E'de görülebilir.

Majesteleri'nin Büyükelçisi Sir A. H. Layard'ın baskıları sayesinde çocuğun serbest bırakılması ve cezasının affedilmesi sağlanmış ve kısa bir süre önce İstanbul'a geri gönderilerek Rum Patriği'nin himayesine tevdi edilmiştir.

"Bayındırlık İşleri" başlığı altında mevcut ticaret yollarından söz edilmişti. Bunların başlıcaları şunlardır:

1. Batı'da Nallıhan'dan doğuda Kayseri'ye vilayeti geçen posta yolu.
2. Bursa ve Eskişehir yönünden vilayete giren ve Sivrihisar ve Beypazarı pazar kasabalarını Ankara'ya bağlayan kara yolu.
3. Çankırı üzerinden Kastamonu ve Karadeniz'e ulaşan kuzey yolu.

Anadolu'nun bu önemli bölgesi için en acil ve zorunlu ihtiyaç bu sözde karayollarının eşkiya kaynayan katır yolları olmaktan çıkarılarak hayvan ve arabalar için geçilebilir ve yolcular için güvenli bir hale getirilmesidir. Ancak bu maddi reformu gerçekleştirebilmek için manevi bir reform gereklidir ki bu daha da acildir. Her zaman güçsüz, çoğu zaman rüşvetçi buna karşılık zaman zaman olabildiğince adaletsiz ve baskıcı, birkaç kişiyi zengin etmek için pek çok kişiyi yoksullaştırmak üzerine kurulu bir sistem olan mevcut Yerel Yönetim'in yerine, kötülük yapanlara terör, iyilere güvence olacak, nüfusun bütününün saygı ve güvenine sahip, barış ve düzeni tam anlamıyla sağlayacak ve bu vilayet için çok ihtiyaç duyulan, mevcut sistemde yerin altında ya da saklı duran kaynaklardan çok tatminkâr sonuçlar elde edecek ulusal ve yabancı sermayeyi harekete geçirecek güçlü, adil ve dürüst bir yönetime ihtiyaç vardır.

Böyle bir yönetim bir kez güvenli bir şekilde kurulabilirse, günün geceyi takip ettiği kesinlikle, genel hoşnutluk ve refah bunu izleyecektir. Ve halen pek çok kısımları fiilen ulaşılamayan ve yaşamak için tehlikeli olan bu vilayetin erişilemeyen yerlerine kısa sürede ticaret yollarıyla ulaşıldığında, Ankara Vilayeti'nin konumu ve doğal avantajları ona, doğu ile batı arasında, her ikisinin mallarını değiş tokuş eden bir antrepo ve her tarafta milyonları besleyecek, Avrupa pazarlarına büyük bir fazlayı gönderecek doğal bir tahıl ambarı olma şeklinde bir gelecek hazırlamaktadır.

G. Gatheral
27 Ekim 1879

EK S/A
Anadolu'daki Bazı Osmanlı Makam Sahiplerinin Kişilikleri ve Mazileri Üzerine Notlar

Sivas vilayeti:

Vali İsmail Hakkı Paşa: Daha önce Samsun Mutasarrıfı'ydı. Orada iken yolsuzlukları Babıali'nin o denli dikkatini çekmişti ki, Trabzon eski Valisi Yusuf Paşa'ya ve daha sonra Said Paşa'ya hakkında soruşturma yapılması emredilmişti. Ancak Babıali'nin elinde söz konusu görevlinin suçluluğu hakkında öylesine aşikâr deliller vardı ki her iki Vali de, Hükümet'in amacının yolsuzlukları açıklamanın sorumluluğunu kendilerine yüklemek olduğunu düşündükleri için, işe karışmaktan geri durdular. Çerkezler'in iddiasına göre Samsunda iken mahpusların salıverilmesi için rüşvet alıyordu. Sivas'a gelmeden önce Sir Henry Layard'a hiçbirini yerine getirmediği sahte vaadlerde bulunmuştu. Sivas'ta Abidin Paşa'nın tutukladığı Kürt Beyleri, katiller ve tanınmış eşkiyanın kaçmasına izin verdi. Bütünüyle Mehmet Ali'nin ve Sivas "yârânı"nın etkisi altındadır ve yakınlarda Mehmet Ali ve "yârân"ın önde gelen iki üyesiyle bir geceyi hamamda geçirmiştir.

Amasya Mutasarrıfı İzzet Paşa: Türkiye'deki en ahlaksız adamlardan birisidir; kumarbaz ve ayyaştır. Zimmetine para geçirme ve ahlaksızlık nedeniyle iki kere görevinden alınmıştır. Rus sempatizanıdır.

Tokat Mutasarrıfı Rauf Bey: Reform Komisyonu'nda iken Abidin Paşa'nın kâtibi idi ve bu görevi sırasında Harput'ta rüşvet almıştır. Bunun dışında kötü bir adam değildir.

Karahisar Mutasarrıfı: Yerel âyânın çok etkisi altındadır ve halkı onlara karşı korumak için pek bir şey yapmamıştır.

Koçkırı (Zara) Kaymakamı Bahri Bey: Abidin Paşa tarafından açığa alınmış ve o zamandan beri görevsizdir. Bir zamanlar Aziziye kaymakamı iken de görevden alınmıştı. Hıristiyanlara kötü muamele etmiş, halka kötü

davranmış ve soyguncuları korumuştur. Mustafa Paşa'nın oğlu ve İsmail Hakkı Paşa'nın yeğenidir.

Aziziye Kaymakamı Mehmed Emin Bey: Halen Serez Mutasarrıfı'dır. Arnavut'tur ve Aziziye'de çok iyi Kaymakamlık yapmış ve özellikle eşkiyalan sindirmede çok enerjik davranmıştır.

Gürün Kaymakamı: Enerjik bir Çerkez'dir ve kazasında iyi işler yapmıştır.

Sivas Vilayeti Adliye Müfettişi Fehham Bey: Daha önce aynı görevle, rüşvet almakla şöhret bulmuş olduğu Konya'da idi. Sivas'ta da rüşvet aldığına inanılmaktadır. İşinin başında değildir ve mahkemelerin durumunu iyileştirme konusunda hiçbir şey yapmamıştır.

Sivas Müddeiumumisi: İyi aileden gelme bir kişidir, yerel muteberlerdendir ve Osmanlı hukukunu iyi bilir. Rüşvet aldığı söylenmektedir ve son zamanlarda önüne gelen davalarda taraf tutmuştur. Mehmet Ali ile evlilik yoluyla akrabadır. Sivas hapishanesinden Kürt beylerinin ve soyguncuların salıverilmesinde çıkarı olduğuna inanılmaktadır.

Amasya Müddeiumumi Muavini: Tanınmış Kürt Beyi Bedirhan Bey'in oğludur. Hukuktan haberi olmayan ve Hıristiyanlara düşman genç bir adamdır. Rüşvet almaktadır.

Karahisar Müddeiumumi Muavini: Hukuk konusunda cahildir; içki içer ve Karahisar'da birtakım rezaletlere karışmıştır.

Amasya Muhasebecisi: İyi bir adamdır; bir ay kadar önce açığa alınmıştır.

Sivas mektupçusu Abdullah Hulusi Bey: İyi bir adamdır. Mehmet Ali'nin kendisine yönelik aleni hakaretleri karşısında istifa etmiştir.

Sivas Temyiz Mahkemesi Ceza Hakimi: Hukuku iyi bilen iyi bir adamdır.

Sivas İstinaf Mahkemesi Hakimi: Çok akıllı ve tanıdığım en dürüst hakimdir ama Hıristiyanlar söz konusu olduğunda son derece fanatiktir.

Amasya İstinaf Mahkemesi Hakimi: Çok ahlaksız ve gayri adil birisidir; Şeyhülislam'ın akrabasıdır.

Ankara vilayeti:

Vali Hurşit Paşa: 80 yaşındadır ve işini yapamayacak kadar mecalsizdir. Marunî bir Hıristiyan olan ve onun adına rüşvetleri alan mühürdarının etkisi altındadır. Zayıf ve enerjiden yoksundur. İstanbul'da güçlü çıkarları vardır.

Kırşehir Mutasarrıfı İzzet Bey: Yetenekli bir adamdır ama görevini yürütmede zayıf ve ürkektir.

Yozgat Mutasarrıfı Salih Paşa: Yaşlı birisidir ama Türk yetkililerin pek çoğundan daha enerjik ve dürüsttür. Sancak'ta eşkiyalığın önünün alınması için çok şey yapmıştır ve Hıristiyanlara karşı dostça duygular beslemektedir.

Kayseri Mutasarrıfı Veysi Paşa: Daha önce Maraş Mutasarrıfı idi. Zeytun hadisesiyle ilgili olarak Bay Henderson ve Teğmen Chermside, hakkında çok olumsuz raporlar vermişlerdi. Daha önce gözden düştüğü için Adana'dan uzaklaştırılmıştır.

Sabık Mutasarrıf Hadi Paşa: Berlin'deki Osmanlı Büyükelçiliği'nda görevli idi. Son derece ahlaksızdır; rüşvet alır ve Sancağının rezil bir duruma düşmesine neden olmuştur. İstanbul'da epeyce çıkarı vardır.

Akdağ Madeni Kaymakamı: İyi ve enerjik birisidir: göçmenleri yerleştirme konusunda etkin davranmıştır.

Yozgat Müddeiumumi Muavini Fikri Efendi: Ermeni'dir; dürüst bir adam ve iyi bir hukukçudur; bir süre önce istifa etmiştir.

Kayseri Müddeiumumi Muavini: Bir Rum'dur, rüşvet alır ve Rum partizanıdır.

Defterdar [Ankara] Hüsnü Efendi: Britanya uyruklarından birisine hakaret ettiği için görevinden alınmıştır; ayyaş ve ahlaksızdır, rüşvet alır. Şeyhülislam'ın akrabasıdır.

Ankara Mektupçusu Mahmut Bey: 1874-1875'te de Ankara'daydı ve kıtlık sırasında kamu fonlarının zimmete geçirilmesi işinde büyük ölçüde payı vardı.

Sabık Mektupçu Fehmi Bey: Akıllı, iyi eğitim görmüş bir adamdı; herkes tarafından sevilirdi; geçen Temmuz ayında görevinden alındı.

Ankara Şeriye Mahkemesi Hakimi, Kadı: İyi bir adam; dürüst olduğu söyleniyor.

Ankara Temyiz Mahkemesi Ceza Hakimi Emin Bey: Kürt; iyi şöhrete sahip.

Ankara İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Hakimi Tevfik Bey: Yerel ekâbirden son derece fanatik ve rüşvetçi birisi.

Kayseri İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Hakimi Hacı Rauf Bey: Kayme muameleleri sırasında zimmetine para geçirmiştir; kişileri yasal olmayan şekilde tutuklamakta ya da salıvermektedir. Yerel ekâbirden.

Kayseri Ticaret Mahkemesi Hakimi: Rüşvetçi ve zimmetine para geçirmiştir.

Kayseri Belediye Meclisi Reisi: Devlet arazisinin hileli bir şekilde satılması işine karışmıştır

Kastamonu vilayeti:

Vali Galip Paşa: Maliye Nazırlığı yapmıştır. Halep Valisi idi ve oradayken Bay Henderson tarafından hakkında olumsuz raporlar verilmiştir.

Çankırı Mutasarrıfı Ahmet Fehim Paşa: Zayıf, rüşvetçi, yeteneksiz ve son derece etkisiz birisi. Şu sırada İşkodra'da bulunan Derviş Paşa'nın kardeşidir.

Bolu ve Sinop Mutasarrıfları: Teğmen Kitchener tarafından iyi adamlar olduğu bildirilmiştir.

Kaymakamlar: Teğmen Kitchener Kastamonu Vilayeti'ndeki kaymakamların genel olarak, işlerinin ehli olduğunu bildirmekte ancak ayrıntı vermemektedir.

Kastamonu Adliye Müfettişi Asım Paşa: Daha önce İstanbul'da Maliye Nezareti'ndeydi. Hukuktan habersizdir ve ilgi de duymamaktadır. Rüşvetçilik onun kanatları altında kol gezmektedir.

Müddeiumumi Mahmud Bey: Liberal görüşleri nedeniyle işinden atılmıştır; iyi bir hukukçu olduğu söylenmektedir.

Adana vilayeti:

Adana Valisi: Ziya Paşa'nın ölümünden sonra Vali atanmamıştır. Vali Vekili'nin çok rüşvetçi olduğu söylenmektedir.

Kozan Mutasarrıfı Reşad Bey: Yüzbaşı Cooper tarafından hakkında iyi şeyler bildirilmiştir.

Adana Vilayeti personeli hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

Konya vilayeti:

Vali [Mehmet Akif Paşa]: Yaşlı bir adamdır. Zayıf ve yerli âyânla Tahir Bey'in etkisi altındadır. Rum hizmetçisi vasıtasıyla rüşvet aldığı söylenmektedir. Oğlu rüşvet almaktadır. Yüzbaşı Stewart'la arası çok iyidir ve çoğu kez onun tavsiyelerine uymaktadır. Esas itibariyle kötü bir Vali değildir.

Niğde Mutasarrıfı: Kısa süre önce değiştirilmiştir.

Isparta Mutasarrıfı: Daha önce Saray'da bir hizmetkârdı; ahlaksız ve ayyaştır.

Antalya Mutasarrıfı Hafız Mehmet Paşa: Şevk, enerji, karar verme ve iş yapma yeteneğinden yoksundur; yazı yazmayı beceremez; Cemal Bey'e borcu vardır ve onun etkisi altındadır; yeteneksizdir ama oldukça dürüsttür; Abdülaziz'in İkinci Mabeyncisi idi.

Adliye Müfettişi: Olağanüstü iyi bir memurdur ama içki içer. Daha önce Sivas'ta aynı görevde idi.

Defterdar: Son derece ahlaksızdır; üç hafta önce görevden alınmıştır.

Muhacirin Komisyon-ı Humayunu Üyesi Ali Rıza Bey: Abdülaziz'in Mabeyncisi ve İstanbul Şehremini idi. Şimdi sürgündedir. Enerji ve girişim ruhu olan iyi bir adamdır. Fransızca ve Almanca konuşur ve bir Avusturyalı ile evlidir.

Konya Şeriye Mahkemesi Hakimi, Kadı: Fanatik ama dürüsttür.

Konya İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Hakimi Tahir Bey: Yerli eşraftandır. Sahtekârlık nedeniyle Evkaf Nezareti'nden kovulmuştur. Zeki ve pervasızdır Yüzbaşı Stewart hakkında özel bir rapor düzenlemiştir.

Konya Müddeiumumi Muavini Ahmed Efendi ve Müstantik Abdullah Efendi: Tahir Bey'in yakınlarıdır. Yüzbaşı Stewart haklarında özel olarak aleyhte rapor yazmıştır.

Aydın vilayeti:

Vali Midhat Paşa:[1]

Saruhan Mutasarrıfı: İyi bir adamdır muhacirlerin yerleştirilmesi ve eşkiyalığın bastırılması işlerinde iyi çalışmıştır.

Aydın Mutasarrıfı: Kürt Aşiret Reisi Bedirhan Bey'in büyük oğludur; ahlaksız olduğu ve rüşvet aldığı söylenmektedir.

Alaşehir, Kasaba ve Akhisar Kaymakamları: Geçtiğimiz ilkbahar iyi adamlardı.

Aydın Vilayeti personeline ilişkin ayrıntılı bilgi yoktur. Benim oradan geçtiğim geçen Nisan ayından bu yana pek çok değişiklik olmuştur.

Hüdavendigar (Bursa) vilayeti:

Vali Ahmet Vefik Paşa:Eski Sadrazamlardandır. Osmanlı Parlamentosu'nun Reisi idi. Eksantrik alışkanlıkları olmakla birlikte Türkiye'deki en iyi eğitim görmüş adamdır. Eski Türk usulü reformlar, yolların ıslahı, endüstri kurulması vs. konusunda heveslidir. Çok dikkafalıdır. Vilayetindeki göçmenlere ve yoksul ahaliye kendi imkânlarıyla çok yardım etmiştir.

Kütahya Mutasarrıfı Haydar Efendi: Çok akıllı ve dürüst bir adamdır. Daha önce Doğu Rumeli'de Mutasarrıflık yapmıştır ve Bulgarlar tarafından çok sevilmiştir.

Bursa Vilayeti personeli hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

---

1 Mithad Paşa'nın adının karşısında herhangi bir bilgi yoktur. Gerek bu dönemde, gerekse İttihat Terakki döneminde çok ünlü, önde gelen Osmanlı ricali hakkında yazılmış olan bu tür raporların *Confidential Prints* ya da *Accounts & Papers* gibi derlemelere sokulmadığı anlaşılıyor. Üstelik hakkında değerlendirmeler yapıldığı belirtilen bu ünlü kişilere ilişkin bilgilerin izini P.R.O.'da bulmak mümkün olmuyor.

Biga (Çanakkale) sancağı:

Mutasarrıf Raşid Paşa: Daha önce Gelibolu'daydı ve Sir. E. Commerell'in olumlu raporları üzerine K. C. M. G. (St. Michael ve St. George Nişanı) ile ödüllendirildi. İyi bir adam ve etkili bir yöneticidir.

Ferik Cemal Paşa: Birliklerin komutanı, topçu subayı, dürüstlük ve iş alışkanları bakamından iyi bir şöhrete sahiptir.

İzmit sancağı:

Vali, İstanbul Şehremini, Mazhar Paşa: Osmanlı yetkilileri içinde ahlaksızlığı, kötülüğü ve rüşvetçiliği öylesine ünlüdür ki Halep'te Reform Komisyonu sırasındaki davranışları nedeniyle Teğmen Chermside hakkında çok kuvvetli ithamlarda bulunmuştur.

Mutasarrıf Siret Efendi: Daha önce Saray'da İkinci Mabeynci idi. Yerel yönetimde daha önce hiçbir tecrübesi olmayan zayıf karakterli yaşlı bir adamdır.

Müteferrik:

Abidin Paşa: Sabık Hariciye Nazırı; Teselya Mutasarrıflığı yapmış, Yunanistan sınırı Murahhas Yardımcılığı, Diyarbakır ve Sivas'ta Reform Komisyonu üyeliği gibi görevlerde bulunmuş ve Sivas ve Selanik Valilikleri yapmıştır. Çok iyi, enerjik bir validir oldukça yeteneklidir ve büyük çalışma gücü vardır.

Hamdi Paşa: Eski Sadrazam. Aydın (İzmir) valisi idi; şimdi Suriye valisidir. Zayıf, enerji yoksunu ama iyi bir adamdır; iyi yönetmeye çalışır ama başkaları tarafından kolayca yönlendirilir.

Trabzon Valisi Sırrı Paşa: İşleri yürütme tarzı konusunda Bay Biliotti çok olumlu bir rapor göndermiştir. Geçen ilkbaharda Babıali, gözden düşürmek için, hakkında asılsız iddialar ortaya atmıştı.

Halep Valisi Said Paşa: Daha önce Kastamonu ve Ankara valiliklerinde bulunmuştu.Woolwich'de[2] eğitim görmüştür. İyi bir adamdır ama karar verme konusunda yetersiz olduğu söylenmektedir.

Müşir Derviş Paşa: Halen Arnavutluk'ta Işkodra'dadır. Batum ve Trabzon'da geniş çapta yolsuzluk yapmıştır. Ahlaksızlığı ünlüdür.

Kemali Paşa: Sivas'ta Muhacirin Komisyonu üyesi idi; o zaman ahlaksızlığı ileri boyutlardaydı, herkesten rüşvet alıyordu.

Cemal Bey: Antalya eşrafındandır. Antalya İstintak Mahkemesi Ceza

2 Londra yakınlarında 1721 yılında kurulmuş ve 1947 yılında Sandhurst Askeri Akademisi ile birleştirilene kadar eğitim vermiş Kraliyet Askeri Akademisi.

Dairesi sabık hakimi. Hırsızların ve katillerin aleni koruyucusudur; rüşvet alır ve çok ahlaksızdır.

Salim Efendi, İstanbul'da Baş Müstantik: Sabık Konya Müddeiumumisi; orada çok iyi bir şöhrete sahipti; yasaları iyi bilen birisidir.

Raif Efendi: Şimdi Hükümet üyesidir. Beyrut'ta üç buçuk yıl valilik yapmıştır; halk tarafından sevilmiş ve çok başarılı olmuştur.

İsmail Bey: Kütahya'da sürgünde bulunan bir Arnavut'tur. Tuna Komisyonu'nun başkanı idi ve Midhat Paşa Hükümeti'nde Hariciye Müsteşarı idi. İyi ve yetenekli bir adamdır ve Komisyon'un yabancı üyelerinin takdirini kazanmıştır.

8 Kasım 1880 Yarbay C. W. Wilson

Kaynak: *F. O. Confidential Prints, No. 4357*: "Notes on the Character and Antecedents of Some of the Turkish Officials in Anatolia", s. 332-336.

EK 5 B

Binbaşı Trotter'in Kişisel Olarak Tanıştığı ve Karakter vs.leri Hakkında Kimi Notlar Eklediği Kürdistan Konsolosluğu ile İlişkili Önemli Bazı Yetkililer ve Sabık Görevlilerin Listesi

Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Dördüncü Ordu eski komutanı ve kısa bir süre için de Erzurum Valisi. Cesur bir asker ve hiç kuşkusuz Osmanlı generallerinin en iyilerinden birisi. Zeki, iyi niyetli ve dürüst olduğuna inanıyorum. Öyle sanıyorum ki iyi ve namuslu bir yönetici olur. Ermeniler de hakkında iyi düşünüyor. Son savaşta birlikte uzunca zaman geçirdik ve kendisiyle çok iyi dostum. Fransızca konuşur.

Müşir İsmail Kurt Paşa: Dördüncü Ordu eski komutanı. Birkaç yıl Diyarbakır ve ayrıca Erzurum Valisi. Cesur, enerjik, dürüst, iyi niyetli bir asker; ancak çok cahil ve bir hayli fanatik bir adam. 73 yaş civarında. Halen Birinci Ordu'nun komutanı. Savaş sırasında birkaç ay onun ordusuna bağlı olduğum için çok iyi dostuz. Fransızcası yok.

Müşir Derviş Paşa: Dördüncü Ordu eski komutanlarından. Halen Selanik Valisi. Yetenekli, zeki bir subay ama Türkiye'deki en ahlaksız adamlardan birisi. Fransızcası yok.

Müşir Samih Paşa: Halen Dördüncü Ordu Komutanı. *Sevimli* bir yoldaş ve iyi Fransızca konuşur; ama son derece ahlaksız ve Ruslara karşı güçlü eğilimi var. Mevcut konumunda son derece zararlı bir adam. Yetenekleri hakkında da iyi düşünmüyorum.

Müşir Fosfor Mustafa [Sıdkı] Paşa: Erzurum Valisi. Eski Harbiye Nazırı ve birkaç kez Erzurum Valisi. Dürüst, kalben az çok fanatik olmakla birlikte iyi bir Müslüman. Yeteneksiz ve büyük ölçüde Meclis'in oyuncağı. Çok iyi Fransızca konuşur. Rus düşmanıdır.

Müşir İzzet Paşa: Diyarbakır Valisi. Sabık Harbiye Nazırı. Zayıf, yeteneksiz ve ahlaksız bir Vali; tümüyle Mektupçu'nun ve Meclis'in diğer üyelerinin oyuncağı. Karşılaştığım en kötü valilerden birisi. Fransızca anlar.

Çok içer. Muhtemelen çok önceden görevden alınacaktı ama Nazırlar Istanbul'da çevireceği entrikalardan çekinmektedirler.

Hasan Paşa: Van Valisi. Daha önce, dürüstlüğü ve enerjisi ile çok iyi bir şöhret yaptığı Harput Valisi idi. Birkaç yıldır Valilik yaptığı Van'da bütün enerjisini kaybettiği söyleniyor; iyi niyetten yoksun. Kendisini çok zeki ve iyi şeyler yapmaya istekli buldum. Fransızcası yok.

Arif Paşa: Bitlis Valisi. Geçen kış Bitlis'in vilayet yapılması üzerine atandı. Zeki bir adam ama çok ahlaksız ve öyle sanıyorum ki çok kötü bir yönetici. Fransızcası yok.

Aziz Paşa: Harput Valisi. Çok zeki ve iyi niyetli bir adam. Fransızcayı rahat konuşur; dürüstlük ve yönetim becerisi açısından çok iyi bir şöhrete sahip.

Yusuf Paşa: Eski Maliye Nazırı ve Trabzon sabık Valisi. Halen Erzurum ve Van Vilayetleri Islahat-ı Humayun Komiseri. Oldukça dürüst ve matematik kafası olan çok bilgili ve iyi niyetli bir adam. Tümüyle enerjiden yoksun; iyi bir Nazır olacağına inanıyorum ama sınır vilayetlerinden birisi için muhtemelen çok kötü bir vali olur. Fransızcayı oldukça iyi konuşur.

Abidin Paşa: Diyarbakır Reform Komisyonu sabık üyesi ve daha sonra Sivas ve Selanik Valisi ve ondan sonra da Hariciye Nazırı. Dürüst, yetenekli, çalışkan, iyi niyetli ve zeki bir adam ama gereğinden fazla teorik.

Baker Paşa: Sınır vilayetleri için iyi bir vali ya da Askeri Komiser olabilir.

Abdurrahman Paşa: Daha önce Diyarbakır valisiydi; şimdi Bağdat'ta. Hoş, bilgili ve iyi niyetli bir adam. Hıristiyanlara karşı iyi düşüncelere sahip. Yeterince sebatkâr olmamasının dışında sanırım çok iyi bir vali olabilir.

Agopyan Sarkis Efendi: Gregoryan Ermeni. Şura-yı Devlet üyesi. Yusuf Paşa ile birlikte Islahat Komisyonu ikinci üyesi. Yetenekli, zeki bir adam ama Ermeniler arasında popüler değil ve dürüstlüğü de tartışmalı.

Manas Efendi: Katolik Ermeni. Abidin Paşa ile birlikte Islahat Komisyonu ikinci üyesi. Enerjik, zeki bir adam ama biraz hayalperest. Yoksul ve dolayısıyla muhtemelen dürüst. Şimdi Istanbul'da görev bekliyor.

Said Paşa: Baker Paşa ile birlikte Islahat Komisyonu ikinci üyesi idi. Çok üstün bir adam. Kıbrıs, Kars ve Teselya valiliği yaptı ve buraların tümünde mükemmel bir izlenim bıraktı. Mükemmel bir Vali ya da Nazır olur.

Mutasarrıfların listesi (alfabetik sırayla):

Ergani Madeni, Rumi Efendi: Dürüst, enerjik ve çalışkan bir memur ama neredeyse küp gibi sağır, kısa bir süre önce Kerbela'ya yönetici atandı.

Bayburt, Karslı Yusuf Paşa: Kürt Ismail Paşa'nın yeğeni genç bir adam; daha önce Beyazıt Mutasarrıfı idi çok kısa bir süre önce Bayburt'a atandı. Tahsilsiz ve korkarım fanatik.

Başkale, Tosun Paşa: Cahil ama dürüst ve iyi niyetli olduğu söyleniyor.

Beyazıt, Mardinli İbrahim Bey: Daha önce Süleymaniye Mutasarrıfıydı. Son derece ahlaksız, fanatik ama enerjik ve muhtemelen becerikli birisi.

Erzincan: Henüz yeni atandı.

Malatya: Henüz yeni atandı.

Mardin, Said Paşa: Dürüst ve iyi niyetli bir adam ama göründüğü kadarıyla herhangi bir yönetim becerisi yok.

Siirt, Salih Paşa: Arnavut. Çok enerjik ama ahlaksız olduğu söyleniyor. Daha önce Harput'da yöneticiydi.

Diyarbakır vilayeti görevliler listesi:

Vali Müşir İzzet Paşa: Eski Harbiye Nazırı. Zayıf, yeteneksiz ve ahlaksız bir Vali; tümüyle Mektupçu ve diğer Meclis üyelerinin oyuncağı. Karşılaştığım en kötü valilerden birisi. Fransızca anlar. Çok içer. Muhtemelen çok önceden görevden alınacaktı ama Nazırlar İstanbul'da çevireceği entrikalardan çekinmektedirler.

Askeri Komutan [Mir]Liva Ahmet Muhtar Paşa: Zeki, iyi niyetli ve öyle inanıyorum ki dürüst birisi.

Defterdar: Ahlaki kişiliği hakkında kötü hiçbir şey bilmiyorum ama son derece cahil ve emrindeki herkes yağmacı.

Mektupçu: Tam bir rezil ve çok ahlaksız. Vali'yi yönlendiriyor ve vilayetteki kötü yönetimden büyük ölçüde sorumlu. Eğer reform yapılacaksa, Vali gibi onun da derhal görevden alınması kesinlikle kaçınılmaz.

Adliye Müfettişi Ferid Bey: Arnavut. Genç, çok enerjik, mükemmel bir memur. Akıllı ve dürüst ve ülkede gerçek reformları yapmaya çok istekli; şimdiki Sadrazam Said Paşa'nın adamı.

Kadı Ahmet Hulusi Efendi: Şeyhülislam'lık makamı için en favori adaylardan birisi ve şimdi Diyarbakır'da sürgün. Son savaştan önce sultan tarafından Emir Şir Ali'yi aklıselime davet etmeye çalışmak üzere özel misyonla Afganistan'a gönderilmişti. Çok hoş bir yoldaş ve çok yetenekli bir adam ama büyük bir entrikacı ve korkunç derecede ahlaksız.

Müftü: Çok yaşlı ve ılımlı bir adam.

Alay beyi ya da Jandarma Komutanı: Aktif, enerjik bir subay ve dürüst biri olduğuna inanıyorum.

Jandarma Binbaşısı: Tam bir serseri.

Kolağası, Diyarbakır Zaptiye'sinin Başı: Akıllı, aktif bir subay.

İdare Meclisi üyeleri:

Hacı Mehmet Ağa: İyi bir adam.

Hacı Maksud Efendi: Eski Diyarbakır Milletvekili; zeki, açıksözlü ama ahlaksız birisi.

Ali Efendi: Çok güçlü yerel nüfuzu olan yetenekli bir adam ama son derece ahlaksız.

Ohannes Ağa: Gregoryan Ermeni, sessiz, saygıdeğer bir adam.

Keldani Ruhani Reisi: Zeki, iyi niyetli ama korkak birisi.

Protestan Ruhani Reisi, Boyacıyan: Mükemmel birisi.

Ermeni Ruhani Reisi: Boş.

Keşişyan Mihail: Kaldani, çok ahlaksız, kötü bir adam.

Hoca Yusuf: Diyarbakır eski milletvekili; İdare Meclisi'nin Katolik üyesi. Çok varlıklı ama Diyarbakır'daki en sevilmeyen adamlardan birisi.

Eski görevliler:

Hurşid Bey: Daha önce Sultan Aziz'in mabeyncisiydi. İstanbul'dan sürüldü ve Mardin'e Vali atandı ve bu görevinden büyük yolsuzluk nedeniyle alındı. Yetenekli, bilgili, hoş bir adam ama son derece ahlaksız. Bir daha hiçbir zaman yönetici yapılmamalıdır.

Filipos: Eski Ermeni ruhani reisi. Fesatçı bir rahip.

Yusuf Bey: Şehremaneti eski Başkanı, iyi bir adam.

Hacı Nuri Efendi: Şeriye Mahkemesi'nin şimdiki Reisi; dürüst ama biraz enerjiden yoksun bir adam.

Mardiros Efendi: Protestan, Ceza Mahkemesi'nin eski üyesi, halen İstinaf Mahkemesi üyesi; çok bilgili, dürüst ve iyi niyetli bir adam.

Feyzullah Efendi: İkinci Reis; yetenekli ve oldukça dürüst bir adam.

Kazazyan Hoca Cebur: Katolik, Hoca Yusuf'un kardeşi. Diyarbakır tacirlerinin en yetenekli ve beceriklisi; büyük yönetim becerisi ve girişim yeteneği olan bir adam. Hiçbir zaman yönetimde görev kabul etmemiştir.

Erzincan'daki Dördüncü Ordu Genel Karargâhı'nın subayları:

Komutan Müşir Samih Paşa: *Sevimli* bir yoldaş ve iyi Fransızca konuşur; ama son derece ahlaksız ve Ruslara karşı güçlü eğilimi var. Mevcut konumunda son derece zararlı bir adam. Yetenekleri hakkında da iyi düşünmüyorum.

Ferik Fazlı Paşa, Süvari Tümeni: Onu en iyi tanıyan kişiler tarafından hakkında iyi konuşuluyor. Fransızcası yok.

Ferik Fazlı Paşa, Birinci Piyade Tümeni: Çok bilgili ve üstün bir insan

ama maalesef zamanının büyük kısmını aşırı derecede içerek geçiriyor. Savaş sırasında Sakum Kale harekâtını yönetti.

Ferik Musa Paşa, İkinci Piyade Tümeni: Çerkez, daha önce Rus ordusundaydı. Yetenekli birisi. Savaş'tan sonra Erzurum Ruslar tarafından boşaltılırken komutandı, düzeni çok iyi sağladı. Bununla birlikte fanatik birisi olmasından kuşkuluyum.

Mehmet Hulusi Paşa, Kurmay Başkanı: İyi bir subay olduğuna inanıyorum. Fransızcayı çok iyi konuşur.

[Mir] Liva Mustafa Paşa, Erzincan Mevki Komutanı: Çok iyi birisi; Fransızcayı çok iyi konuşur.

Miralay Hüseyin Bey, Tesisler Müdürü: İyi bir adam ve Erzincanlı Hıristiyanlar tarafından çok seviliyor.

Miralay İskender Bey: Macar ve Hıristiyan. Bilgili ve iyi yürekli bir adam.

Erzurum, Van ve Harput Vilayetleri için gerekli bilgileri mümkün olan en erken tarihte iletmeleri için Konsolos Yardımcıları'na yazmanın en doğru yol olduğunu düşündüm.

Tarabya, 25 Ekim 1880

Binbaşı Henry Trotter,
Majestelerinin Kürdistan Konsolosu

Kaynak: *F. O. Confidential Prints, No. 4357*: "List of Some of the More Important Officials and ex-Officials Connected with the Kurdistan Consulate with Whom Major Trotter is Personally Acquainted, with a Few Notes Added as to Character & c.", (1880), s. 323-326.

I. YAYIMLANMAMIŞ KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri [İngiliz Arşivi (*Public Record Office*)]

F.O. 78/135, F.O.78/ 306, F.O.78/310, F.O.78/310, F.O.78/ 314, F.O.78/ 329, F.O.78/329 A, F.O.78/329B, F.O.78/ 978, F.O.78/3014, F.O.78/3155, F.O.78/3312, F.O.78/3420, F.O. 78/4218, F.O. 188/3792, F.O. 195/1232, F.O. 195/1234, F.O. 195/1300, F.O. 195/1301, F.O. 195/1314, F.O. 195/ 1358, F.O. 195/ 1363, F. O. 222/3, F.O. 881/4305.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı için Hizmete Özel Basılmış Belgeler

F.O. Confidential Prints: No-100A, No-236, No-724, No-1302, No-1942, No-1943, No- 1945, No- 2353, No-4129, No-4305, No-4307, No-4357, No- 4479, No-4617, No- 4628, No-5968, No-6508, No-9884.

II. YAYIMLANMIŞ KAYNAKLAR

İngiliz Parlamentosu Yayınları

Hansards (İngiliz ParlamentosuTutanakları): Üçüncü seri, Cilt 245, 31 Mart 8 Mayıs 1879.

Parliamentary Bills, Cilt 2, 1836.

Parliamentary Papers (*Accounts & Papers*)

Cilt 20, Cilt 41, Cilt 44, Cilt 44-57, Cilt 60, Cilt 61, Cilt 79, Cilt 80, Cilt 82, Cilt 92, *Turkey No. 6* (1881).

Düstur, I. Tertip, I. Cilt.

Makaleler

Adıvar, Adnan, "Diplomatik Hatıralar", *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1955.

Bolsover, G. H., "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, Cilt 8, No. 4 (Aralık 1936), s. 444-467.

Boratav, Korkut, "Sosyalizm, Emperyalizm, Din ve Marx", *Marksizm ve...*, Ankara, Imge Kitabevi, 2003.

Gökbilgin, M. Tayyip, "Konsolos", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, M. E. B., s. 836.

de Groot, Alexander H., "Dragomans' Careers: Change of Status in Some Families Connected With the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785-1829", *Turkology Update Leiden Project Working Papers Archieve Department of Turkish Studies*, Leiden, Universiteit Leiden, t.y.

Issawi, Charles, "Middle East Economic Development, 1815-1914: The General and The Specific", *Studies in the Economic History of the Middle East* (Ed. M. A. Cook), Londra, Oxford University Press, 1970.

İnalcık, Halil, "Imtiyazat", *Encyclopedia of Islam*, III. Cilt, Leiden, 1971, s. 1179-1189

Kocabaşoğlu, Uygur, "British Observations Regarding the Ottoman Empire in Nineteenth Century Periodicals", *Journal of Mediterranean Studies*, Cilt 5, No. 2 (1995), s. 247-258.

Longford, J. H., "The Consular Service and Its Wrongs", *The Quarterly Review*, No. 394 (Nisan 1903), s. 598-626.

Orhonlu, Cengiz, "Tercüman", *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 12-1), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Ökçün, Gündüz, Korkut Boratav, Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839/1913)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

Platt, C. M., "The Role of British Consular Service in Overseas Trade, 1825-1914", *The Economic History Review* (İkinci Seri), Cilt 15, No. 3 (1963), s. 494-512.

Rodkey, Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, Part I: 1830-39", *The Journal of Modern History*, Cilt 1, No. 4 (Aralık 1929).

—, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, Part II: 1839-1841", *The Journal of Modern History*, Cilt 2, No. 2 (Haziran 1930).

Sandwith, Humprey, "Constantinople", *The British Quarterley Review*, Cilt 67 (nisan 1878).

Shaw, Stanford, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle Middle Eastern Studies*, 10/2 (1979).

Sungu, İlhan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

Temperley, Harold, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey", *The Cambridge Historical Journal*, Cilt 4, No 1-2 (1933), s. 156-191.

Yıldırım, Nuran, "İngiliz Hastahanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul, 1994, s. 173.

Kitaplar

Anderson, Sonia P., *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*, Oxford, Clarendon Press, 1989.

Andric, Ivo, *The Days of the Consuls* (Ing. Çev. C. Hawkesworth ve B. Rakic), Londra, Forest Books, 1992.

Belchem, John ve Richard Price (Ed.), *Dictionary of Nineteenth Century History*, Londra, Penguin Books, 1996.

Bishop, Donald G., *The Administration of British Foreign Relations*, Westpoint, Conn., Greenwood Press, 1974.

Blumberg, Arnold, *A View from Jerusalem 1849-1858: The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, New Jersey, Associated University Presses, 1980.

Campbell, G. (Duke of Argyll), *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memoirs of Forty Years*, Londra, John Murray, 1896.

Canik Mutasarrıfı Fraşerli Mehdi, *İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hazırası*, Samsun, Matbaa-yı Cemil, 1325 (1909).

Chang, Richard T., *The Justice of the Western Consular Courts in Nineteenth Century Japan*, Westpoint, Conn., Greenwood Press, 1984.

Clark, Eric, *Corps Diplomatique*, London, Allen Lane (Penguin Books Ltd), 1973.

Cunningham, Allan, *Eastern Question in the Nineteenth Century*, Cilt 2, (Ed. Edward Ingram), Londra, 1993.

Curzon, Robert, *Visits to the Monasteries of the Levant*, Londra, Georges Newnes Ltd., 1897.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey, Princeton University Press, 1963.

Epstein, M., *The Early History of the Levant Company*, New York, Augustus M. Kelley, 1968

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt (1-B), Ankara, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, 1953.

Finley, Carter V., *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1989.

Galitekin, A. Nezih (Haz.), *Salname-i Nezaret-i Hariciyye, 1301 (1885)*, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003.

Güran, Tevfik (Haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara, D. İ. E., 1997..

Gürel, Şükrü Sina, *Kıbrıs Tarihi(1878-1960)*, Cilt 1, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1984.

Grenville, J. A. S., *Lord Salisbury and Foreign Policy, The Close of the Nineteenth Century*, Londra, The Athlone Press, 1964.

Hall, William Edward, *A Treatise on the Foreign Powers and Jurisdiction of the British Crown*, Oxford, Clarendon Press, 1894.

Hertslet, Edward, *The Foreign Office List 1878*,Londra, Harrison, 1878.

—, *The Foreign Office List 1880: British Diplomatic and Consular Handbook*, Londra, 1880.

—, *Foreign Office List: 1900*, Londra, Harrison & Sons, 1900.

Holms, John, *Commercial and Financial Aspects of the Eastern Question*, Londra, Cassel Petter & Galpin, t.y.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, The University of Chicago Press, 1980.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, V. Cilt, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983.

—, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, Ankara, TTK Yayını, 1983.

Kennedy, Charles Stuart, *The American Consul: A History of U.S. Consular Service 1776-1914*, New York, Greenwood Press, 1990.

Kocabaşoğlu, Uygur (Çeviren), *Kayseri Sancağı Hakkında Teğmen Bennet Tarafından Hazırlanan Genel Rapor(1880)*,Kayseri, Kayseri Ticaret Odası Yayını, 1996.

Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, AÜDTCF Yayını, 1953.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, Savaş Yayınları, (3. Baskı) 1982.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri-I (1580-1838)*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.

Lane-Poole, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, Londra, Longmans & Green Co., 1888.

—, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları* (Kısaltarak Çev. Can Yücel), Ankara, Türkiye İş Bankası Yayını, 1959.

Lee, Dwight E., *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1934.

Luke, T., *Consular Law & Practice*, Oxford, Clarendon Press, 1991.

Magnus, Philip, *Kitchener: Portrait of an Imperialist*, Londra, 1958.

Mayes, Stanley, *An Organ for the Sultan*, Londra, Putnam, 1956.

McCoan, James Carlile, *Our New Protectorate: Turkey in Asia*, Londra, Chapman & Hall, 1879.

—, *Consular Jurisdiction in Turkey and Egypt*, Londra, William Rigway, 1873.

Meram, Ali Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, Kitaş Yayınları, 1969.

Neave, Dorina L., *Twenty-Six Years on the Bosphorous*, Mayfair, Grayson & Grayson, 1933.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, İstanbul, 1983.

Palmer, Alan, *Dictionary of Modern History 1789-1945* (2'nci Ed.), Londra, Penguin Books, 1983.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988.

—, (Haz.), *19. Yüzyılda Osmanlı DışTicareti*, Cilt 1, Ankara, D. İ. E., 1995.

Pears, Edwin, *Forty Years in Constantinople*, Londra, Herbert Jenkins Ltd., 1916.

Piggott, Francis Taylor, *Exterritoriality*, Londra, William Clowes & Sons, 1892.

Platt, D. C. M, *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1968.

—, *The Cinderella Service: British Consuls Since 1825*, Londra, Longman, 1971.

Ridley, Jasper, *Lord Palmerston*, Londra, Book Club Associates, 1970.

Romahi, Seif Ahmed El-Wady, *Studies in International Law and Diplomatic Practice*, Tokyo, Data Labo Inc., 1980.

Rosenthal, Steven T., *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1980.

Rowland, Albert Lindsay, *England and Turkey: The Rise of Diplomatic and Commercial Relations*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1924.

Royle, Trevor, *The Kitchener Enigma*, 1985.

Russell, Alex, *The Natural History of Aleppo* (Cilt.2), Londra, G. G. & J. Robinson, 1794.

Ryan, Andrew, *The Last of the Dragomans*, Londra Geoffrey Bless, 1951.

Skilliter, S. A, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582*, Oxford, Clarendon Press, 1977.

Slade, Adolphus, *Records of Travels*, Cilt 2, Londra, Saunders & Otley, 1832.

Smith, Malcolm, *The Life of Stratford Canning*, Londra, Ernest Bell Ltd., 1933.

Steiner, Zara S., *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

Tarring, Charles James, *British Consular Jurisdiction in the East*, Londra, Stevens & Haynes, 1887.

Taylor, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford, Oxford University Press, (10'uncu baskı) 1991.

Thompson, David, *England in the Nineteenth Century (1815-1914)*, Middlesex, Penguin Books, 1963.

Townsend, A. F., *A Military Counsul in Turkey*, Londra, Seeley and Co. Ltd., 1910.

Warner, Philip, *Kitchener: The Man Behind the Legend*, 1985.

Watson, Sir Charles M., *The Life of Major General Sir Charles William Wilson*, Londra, John Murray, 1909.

Waugh, Telford, *Turkey: Yesterday-Today and Tomorrow*, Londra, Chapman & Hall, 1930.

Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, Oxford, Oxford Universtiy Press, 1935.

Wood, Antony, *Nineteenth Century Britain*, Londra, Longman, 1975.

Wood, John R., Jean Serres, *Diplomatic Ceremonial and Protocol*, Londra, MacMillan, 1970.

Wratislaw, A. C., *A Consul in the East*, Edinburgh, William Blackwood & Sons, 1924.

Abbila, James 58n.
Abbott, John 27, 223
Abbott, Peter 33, 37, 53
Abcarious 154
A.B.D. (Amerika Birleşik Devletleri) 38, 39, 54, 58, 59, 104, 106, 114, 152-155
Abdi Bey 241
Abdullah Efendi 266
Abdullah Hulusi Bey 263
Abdurrahman Paşa 270
Abdülaziz 265-266, 272
Abdülhamit, II. 160
Abela ailesi 155
Abela, Habip 149
Abela, Shibili 158
Aberdeen, Lord 43
Abidin Paşa 207, 213, 262, 267, 270
Adair, Robert 192, 221
Adana 138-139, 149, 153, 155, 158, 200, 206, 208-209, 238, 264
Adapazarı 139, 149
Adıvar, Dr. Adnan 188
Afganistan 271
Agopyan Sarkis Efendi 270
Ahmed, Temiz-üd-din 158
Ahmet, III. 22
Ahmet Efendi 266
Ahmet Fehim Paşa 265
Ahmet Hulusi Efendi 271
Ahmet Muhtar Paşa 269, 271
Ahmet Vefik Paşa 207, 266
Ainslie, Sir Robert 221
Akdağ 230
Akif Paşa 208
Akkâ 33-34, 37, 58n.
Aksaray 136
Alexachi, D. 58n.
Alexachi, John 159
Alexachi, Xenophon 85, 149
Ali Efendi 272
Ali, kavas 84
Ali Rıza Bey 266
Alishan, Vincent Mark 80
Almanya 39, 97, 114-118, 129-130, 152-155
Altıncı Daire-i Belediye 75-76, 173
Alvarez, Justin C. W. 159
Amasis, firavun 13
Amman 26
Amzalak, Haim 149, 159
Anamissaki, D. 149
Andric, Ivo 25
Ankara 28, 135, 137-138, 149, 151-152, 158, 201, 206, 226, 228-232, 234, 236-238, 240-242, 244-245, 256-257, 259, 261
Antakya 58n., 68, 149, 155, 158
Antalya 59, 68, 83, 85, 138, 149, 159
Antep 68, 155
Aquilina, A. 58n.
Arbuthnot, Charles 221
Ardahan 116-117, 119
Arif Paşa 270
Arnavutluk 53-54, 267
Arundel, W. 37
Ashover ailesi 166-167
Asım Paşa 265
Askeri Konsolosluklar 116, 121-127, 130-148

Aspinwall, Stanhope 221
Attala, G. 58n.
Avlonya 69
Avusturya 39, 58, 66, 72-73, 83, 86, 89, 97-98, 102-106, 114, 128, 151-155
Ayastefanos Anlaşması (Barışı) 117-118, 120
Ayaş 228
Aydın (Vilayeti) 138-139, 149, 159, 206
Ayvalık 58n., 68, 83, 149, 151, 159
Aziz Paşa 270
Azzopardi ailesi 167

Babıali 48, 50, 64, 91, 96, 102-103, 117, 124-126, 130, 132, 134, 145
Bacau 69
Bağdat 68, 70, 100, 102, 150-151, 158, 225, 270
Bahri Bey 262
Bahriye Hastahanesi (İngiliz, İstanbul) 76, 79, (İngiliz, İzmir) 112
Bahriye Mahkemeleri (İngiliz) 79, 94
Baker ailesi, 166-167
Baker Paşa 270
Baker, Richard 222
Balta Limanı Anlaşması 22, 42, 128, 173, 211, 213
Baltazar 84
Bandırma 68, 110, 158
Barett, William 222
Barker, Edward B. 53, 58n., 68
Barker, John 33, 37, 223
Barlad 69
Barnham, Henry D. 158
Barsabal, Y. 58n.
Barton, Edward 219
Basra 68, 97, 100, 102, 149-151, 158
Basra Körfezi 246
Bassaul 154
Batum 59, 116-117, 119, 267
Bedirhan Bey 263, 266
Beecher, Henry Ward 197
Belçika 104, 152-154
Belgrad 68, 100, 150, 192, 224
Bennet, Ferdinand Wallis 134, 138-139, 149, 201n., 208
Berlin 192, 264
Berlin Anlaşması 117-118, 120-121, 135, 137, 142, 145
Bernard, Edward 222-223
Beykoz 166
Beylan 58n.
Beyoğlu 166
Beypazarı 228, 237, 261
Beyrut 37, 53, 64, 66, 68, 82, 98, 100, 102, 104, 148, 153-155, 200, 200n., 225, 268
Bierce, Abrose 203
Biga (Çanakkale) 139, 206
Biliotti, Alfred 101, 149, 159, 205
Bingazi 54, 59, 69, 104, 159, 225
Binney, W. P. 148
Birmingham 152, 230
Bizans İmparatorluğu 14, 86
Blanche 149
Blunt, Charles 53, 56, 70
Blunt, E. J. 148, 158
Blunt, James 69
Blunt, John E. 100, 148, 189
Boddington, George 37, 222
Boer Savaşı 140
Boğaziçi 245
Bonati, G. 57
Bond ailesi 166-167
Bendysh, Sir Thomas 219
Bonn 141
Bor (Niğde) 136
Borthwick, G. Colville 167
Bosna 100
Bosna-Hersek 117
Botoşani 69
Boyacıyan 272
Bozcaada 68
Bradford 239
Brandon, George 222
Brant, James 53, 56, 59, 64, 67-68, 205
Brant, R. W. 53, 56, 83
Bretton, Spencer 222
Brezilya 39
Briggs & Co. 71

Browne, Francis 222
Brûksel 192
Bulgaristan 115, 117, 200n., 258-259
Bulwer, Sir Henry 22, 121
Burbachi, Giovanni 85
Burdur 138
Burgaz 110, 149
Burke (İngiliz Dışişleri Müsteşarı) 133
Bursa 59, 61, 68, 70, 82, 99-100, 110, 135,139, 149, 152, 158, 200, 200n., 206, 224, 227, 235, 238
Bükreş 53-54, 68, 100, 150, 224

Calavro, George 33, 37
Caligula 13
Calocherine, D. A. 158
Calvert, Charles John 101
Calvert, E. 149
Calvert, F. W. 68, 72, 149
Calvert, H. 149
Cambridge 173
Cambridge Üniversitesi 195
Camilleri ailesi 167
Campbell, Patrick 53
Campbell, Robert 69
Canik (Samsun) 139
Canning, George 30, 32, 34, 38, 45, 47
Canning, Stratford [Lord Stratford de Redcliffe] 22, 33-34, 34n., 43, 47, 59-60, 74, 76, 89, 91, 121, 160, 221
Capogrosso, Guiseppe 84
Cartali, Nicholas George 79
Cartwright, John 32-34, 37, 53
Caruana ailesi 167
Castleton, Thomas 222
Castro, David de 78
Catani, Augustine 149, 158
Catziflis, G. 58n.
Cave, William 222
Cebel-i Lûbnan 153
Cemal Bey 265, 267
Cemal Paşa 267
Ceneviz 27
Cenevre 77
Cenova 14, 15
Cezayir 20, 26, 54
Chabert ailesi 191
Chabert, Francis 33, 37
Chandos, Lord James 220
Chapman, John 219
Chapman, Libby 223
Charnaud, Francis 37
Charnaud, John 53, 56
Chasseaud, G. 57
Cheltenham Koleji 141
Chermside, Herbert 132, 134-135, 138-142, 147n., 149, 264, 267
Chevalier, Giorgio 78
Chevallier, Louis 159
Childers (Avam Kamarası üyesi) 133
Christides, Stavros 158
Chumarian, C. ve M. 152
Chumarian, John 84
Cidde 115, 148, 158
Cizvit Koleji 84
Clapperton, John 56
Clarke, W. 37
Clark, William 223
Clayton, E. 132, 138-139, 142, 149
Clement 18
Clinton, Percy 221
Cobden, Richard 42
Coke, Nevil 222
Coke, Thomas 222
Colbert, Jean Babtiste 194
Colley ailesi 166-167
Colquhoun, Robert G. 68
Colthurst, Richard 222
Commerell, Sir E. 267
Common Law 93
Constantinopolis 14
Cooke, John, 222
Cookson, C. A. 149
Cooper, Harry 132, 138-139, 208-209, 265
Cortanze, Henri D. 159
Crawley, Samuel 222
Crindivopoulo, Nicolas 149, 159
Crow, Francis E. 158
Crowe, G. W. 53, 57, 59
Crowe, Sir Sackville 219
Cumberbatch, A. C. 53, 56, 59, 68, 75, 77, 112
Cumberbatch, H. A. 159

Cumberbatch, Robert William 79, 100, 112-113
Cummings ailesi 166

Çanakkale 33, 37, 53, 68, 71-72, 77, 100, 104, 110, 149, 152-153, 158, 224
Çankırı 237, 261
Çin 46, 49-50, 58
Çukurova 153

Dallam, Thomas, 21
Dalyell, Sir Robert A. O. 101
Dalziel, H. 149
Damaschino, T. 57
Danimarka 38, 59, 102, 104, 152, 155
Debone ailesi 167
Dedeağaç 158
Denekmadeni 230
Deniz Cankurtaran Teşkilatı 167
Dennis, G. 148, 152
Derby, Lord 46, 194
Derne 58n., 69, 159
Dersaadet 193
Derviş Paşa 265, 267, 269
Devey, George P. 158
Dışişleri Bakanlığı (İngiltere) 82, 93, 97, 110
Dib, M. G. 58n.
Dickson, Alfred 159
Dickson, John 148, 154, 158
Dimyat 59, 68
Disraeli, Benjamin 142
Disraeli (Hükûmeti) 46, 126, 133
Divan-ı Humayun 18
Diyarbakır 68, 70, 82, 132, 137-139, 147, 149, 158, 271
Dodson (Avam Kamarası üyesi) 133
Doğu Bayezid 117
Doğu Hint Adaları 66
Doğu Rumeli 117
Dorrington, George 222
Douek, Joseph 149, 158
Doulcet, M. 149, 151
Dover 141
Drama 159
Drummond, Alexander 222
Drummond, William 221
Drummond-Hay, Frank Ringler 79, 101, 158
Dublin 131
Dufferin, Lord 137, 144-145
Dussi, Edmond 158
Duveluz, Peter E. 33, 37

Eastern Telegraph Company 245
East India Company 70, 72
Edinburgh Üniversitesi 141
Edirne 33-34, 37, 53, 100, 104, 110, 149, 189, 224
Edwards, Richard Francis 167
Eflak-Boğdan 104
Eldred, John 222
Elias, M. E. 58n.
Eliopulo, Assimaki 159
Elizabeth I. 19-20, 25
Elma Dağı 257
Elridge, George Jackson 100, 148, 154
Emin Bey 264
Emir Şir Ali 271
Epstein, M. 17
Erzurum 59, 64, 68, 97, 102, 104, 132, 138-139, 147, 149, 158, 225, 273
Eton Koleji 67, 75
Eumafopulo, A. 149
Evans, William Williams 79
Everett, W. 138-139, 142, 147n., 149
Extraterritoriality (haric ez memleket, ülke dışılık) 49-51, 86-87
Eyre (Ayre), Sir John 219
Eyres, Harry C. A. 158

Falanga, John 158
Fao 246
Farren, J. W. P. 53
Farrugia, Giuseppe 159
Fas 54
Fatih Sultan Mehmet 16
Fawkener, Sir Everard 221
Fawcett, J. Henry 148
Fazlı Paşa 272
Felemenk 27
Fehham Bey 263

Fehmi Bey 264
Ferid Bey 271
Feyzullah Efendi 272
Fikri Efendi 264
Filibe 104, 148, 224
Filipos 272
Filistin 15, 62, 140-141
Finch, Heneage 220
Finch, Sir John 220
Fingis, M. 58n.
Finn, James 57, 68
Fitch, Ralph 222
Floransa 15-16
Foublanque, T. De 68
Fontana, R. A. 159
Fonton ailesi 191
Foreign Jurisdiction Act (1843) 63, 88
Forster, Richard 26
Foscani 68-69
Foster, Morgan Huge 167
Francis, Sir Philip 99-100, 104, 106, 109, 111, 162, 204, 232
Fransa 16-17, 19, 21, 31, 38, 54, 58-59, 66, 73, 86-87, 89, 97-98, 102-106, 114, 117, 128, 151-155, 157, 161
Fraşeli Mehdi Bey 88
Freeman, Edward H. 158, 205
Freeman, John 222
Frost, James Moris 167

Gadamis 69
Gagliuffi, G. B. 58n.
Galata 173, 195
Galata Kulesi 173
Galatasaray Sultanisi 195
Galatia 247
Galea ailesi 167
Galip Paşa 207, 265
Gardner, S. 69
Gatheral, Gavin 135, 149, 152, 226
Gazi, A. 149
Gelibolu 68, 100, 110, 158, 267
Georgaki, Hacı 208
George, Earl Berkeler 220
George, Kinnoul Earl'ü 221
Gilbert, F. H. 57
Gilbertson 135
Gilbertson, Edwin 158
Girit 28, 98, 100, 104, 122, 126, 148, 158, 194
Giurgiu 68
Gladstone, W. E. 142, 144-145
Glasgow 230
Glover, Sir Thomas 219
Goschen, George J. 196n., 197n., 206
Granville, Lord 142, 144-145, 206
Graves, Robert W. 158
Grech, William 158
Green, J. Kirby 148
Green, Lawrence 222
Green, Philip Jones 37, 68, 71, 100
Green, Richard L. 37
Green, W. Kirby 101
Grenville, Henry 191, 221
Grenville, J. A. S. 157
Guarracino, F. 56, 69, 71
Guidici, Giovanni 37
Guirgiadi, Antonio 58n.
Gürcistan 107

Habib Efendi 195
Haçlı Savaşları 15
Hadi Paşa 264
Haggart, Bartholomew 223
Hadkinson, Frederick 159
Hadley, Arthur Bernard 79
Halep 26-28, 33-34, 37, 53, 58n., 66, 68, 70-71, 82, 97, 100, 149, 153, 155, 158, 184, 197, 200, 222, 225, 235, 267
Halil, kavas 78
Halil Paşa 80
Halward, Cecil M. 158
Hamdi Paşa 267
Hammer, J. v. 18
Hampson, Charles S. 159
Hampshire, HMS 140
Hanson ailesi 166
Hanya 68, 71, 73
Harbord, William 220
Harborne, William 18-20, 25, , 25n., 26, 219
Hardy, Jonathan 56

Hariciye Nezareti 83
Harput 158, 262, 273
Harrod 67
Harver, Sir Daniel 220
Hasan Paşa 270
Hastings, Henry 223
Hawarde, James 223
Haydar Efendi 266
Hayes, Anthony 221-222
Hayfa 58n., 68, 149, 155, 158
Hays, David 223
Heathcote, Walter J. 158
Henderson, P. 149, 155, 207, 264-265
Herbert, Charles 100
Herman, G. F. 69
Hersek 259
Higgins, James 222
Hindistan 66, 117, 140
Hoca Sadeddin Efendi 18
Hoca Yusuf 272
Holland, Lord 44
Hollanda 39, 102, 104, 114, 152-155
Holmes, J. 133
Holmes, William Richard 56, 68, 70, 100
Homs 159
Hoyland, Charles William 79
Hudeyde 158
Hukuk Yardımcı Konsolosluğu 88-89
Hurşid Bey 272
Hurşit Paşa 207, 255, 263
Hussey, Sir William 220
Hüseyin Bey, Miralay 273
Hutton, T. S. 57
Hüdavendigar Vilayeti 152
Hünkâr İskelesi Anlaşması 44, 160
Hürriyet Gazetesi 209
Hüseyin, Seid 58n.
Hüsnü Efendi 264

İsfakiye (Sfaks) 69
İslahat Fermanı 76
İsparta 138
İstanos (Zir) 228, 257

İbrahim Bey, Mardinli 271
İbrahim, kavas 78
İbrahim Khan, Nawab M. 158
İnebahtı 18
İnebolu 149, 151, 158
İnöz 59, 100, 110, 158
İran 97, 102, 104, 107, 151-153, 155, 157
İrlanda Barosu 93
İskender Bey, Miralay 273
İskenderiye 17, 20, 26, 37, 53, 58n.,68, 74, 97, 110, 112, 149
İskenderun 53-54, 59, 68, 149, 153, 155, 158
İskilip 238
İskoçya Barosu 93
İsmail Bey 263
İsmail Hakkı Paşa 207, 262-263
İsmail Kurt Paşa 269
İspanya 39, 54, 58-59, 114, 152-155
İstanbul 15-16, 18-19, 21, 25, 27-28, 33-37, 53, 66, 68, 74-76, 93, 100, 105-108, 110-112, 114, 148, 157-158, 161-162, 166-176, 193, 195, 199, 200, 204-206, 209, 211-212, 219-221, 224, 246, 250, 255, 260, 266, 270
İstanbul Rehberi 142
İsveç 38, 102, 155
İsveç /Norveç 152-154
İşkodra 59, 69, 100, 148, 224, 265, 267
İtalya 39, 54, 97-98, 102-106, 114, 117, 151-155
İyon Adaları 31, 31n., 77, 97, 167, 173
İzmir 27-28, 33-34, 36-37, 53, 68, 71, 74, 83, 88-89, 100, 104, 111-114, 134-135, 148, 151-152, 200, 200n., 222, 225, 238
İzmit, 152, 158, 206
İzzet, güvenlik görevlisi 81
İzzet Bey 263
İzzet Paşa 262, 269
İzzet Paşa , Müşir 271

Jackson, Francis James 221
Jago, Thomas Sampson 80, 149, 159
Japonya 46, 49-50
Jenkinson, Entony 18

Jenner, C. A. B. 167
Joly, Stephen 84, 112, 148, 152

Kadıköy 166
Kahire 26, 53-54, 68, 72, 100, 102
Kalas (Galati) 69, 97, 100, 224
Kalecik 238
Kal'a-yı Sultani Ahidnamesi 22
Kandilli 166
Kandiye (Girit) 53-54, 68, 158
Kanun-ı Esasi (1876) 123-124
Kanuni Sultan Süleyman 16, 18
Kapety, Constantine 159
Karabet, Balta 84
Karadağ 117, 259
Karahisar 263
Kars 116-117, 119, 259
Kasaba (Turgutlu) 149
Kastamonu 138-139, 149, 151-152, 206, 261
Kavala 159, 224
Kayat, Asaad 69, 72
Kayseri 59, 138, 149, 152, 228, 238, 243, 245, 259, 261
Kazazyan Hoca Cebur 272
Kefalonya 31n.
Kemali Paşa 267
Kembal, A. B. 68
Kerbela ve Necef 158
Kessale ve Kane 58n.
Keşişyan, Mihail 272
Keun, Arthur D. 149, 158
Keun, Gustave A. 159
Kıbrıs 28, 37, 53, 69, 71, 98, 100, 115-116, 140, 225
Kıbrıs Konvansiyonu (1878) 119-121,126, 137, 139, 147
Kırım Savaşı 64, 76, 80, 96, 211
Kırşehir 228-229, 238, 245, 259
Kızılırmak (Halys) 247
Kinloch, William 221-222
Kirkham, Edward 223
Kirkor, Luca 84
Kitchener, H. H. 132, 138-140, 149, 205, 265
Konya 136, 139, 149, 158, 206
Konsolosluk Mahkemesi-İzmir 115
Konsolosluk Yasası (İngiliz-1825) 47
Kore 46, 49-50
Korfu 31n., 66
Kostaki Bey 195
Köstence 100, 104, 224
Krayova 68
Kudüs 58n., 68, 71-72, 102, 104, 141, 148, 153-155, 158, 200n., 225
Kurat, Akdes Nimet 17
Kurmuş, Orhan 129
Kuşadası 58n., 68, 83, 85, 149, 159
Kuzey Afrika [*Barbary Coast*] Konsoloslukları 54
Kuzey Alman Federasyonu 104-106
Küçük Asya Rehberi 142
Kürdistan Konsolosluğu (Erzurum) 101
Kütahya 268
Kütükoğlu, Mübahat S. 17-18

Lahey 192
Lakeman, Stephan 167
Lamb, Harry H. 158
Lander, A. C. 53, 56
Lang, Robert Hamilton 101, 205
Lannoy, Benjamin 223
Larissa 69, 98, 100, 224
Lawrence, Richard 220
Layard, A. Henry 119, 121-125, 134-135, 192, 207, 261-262
Lazkiye 27, 58n., 68, 149, 158
L'Ecole Jeunes des Langues 194
Lee, Peter 37
Lekeli 230
Lello, Henry 219
Levant Company 20, 22, 25-28, 30, 32, 35-36, 48, 53, 112-113, 153, 180, 184, 205, 219, 244
Limni 68
Lister, T. V. 197n.
Liston, Robert 221
Liverpool 141
Lloyd Co. 71-72, 105
Locke, Michael 222
Londra 34, 75, 81-82, 192, 205-206, 267n.
Londra Gümrük İdaresi 110

Longworth, John Augustus 68, 100
Longworth, Henry Z. 159
Lozan Anlaşması 188
Lûksor 68
Lûtfi Efendi, Hoca 208

Madrid 192
Mardin 272
Magnus, Philip 142
Mahmut Bey (Ankara Mektupçusu) 264
Mahmut Bey (müddeiumumi) 265
Mahmut I. 87
Mahmut II. 22, 44, 227
Mahmut Nedim Paşa 117
Mailing, John Frederick A. 100
Maisa, Mōsyō 188
Makedonya 117
Maksud Efendi, Hacı 272
Malagamba, P. 58n.
Maling, P. 149
Maling, T. 153
Malley, Sir Edward 158
Malta 66, 77, 194n., 220
Manas Efendi 270
Manastır 68-69, 73, 100, 224
Marato, Petala 85
Marato, T. P. 149
Maria Theresa, Imparatoriçe 194
Manchester 152, 230, 235
Manisa 149, 151
Manoli, Nicholas 58n.
Marc, D. 149
Marc, Gregoria Luigi 85
Mark, Denys L. 159
Mardiros Efendi 272
Markham, John 222
Maratokambos (Sisam) 58n.
Marato, Petale 58n.
Massy, P. H. H. 158
Matiakas, Kurios 195
Maunsell, F. R. 158
Mazhar Paşa 267
McCraith, Doktor 113
McGuffog, Doktor 37
Mehdiya 69
Mehmet 81
Mehmet III. 20
Mehmet IV. 22
Mehmet Ağa, Hacı 272
Mehmet Akif Paşa 207, 265
Mehmet Ali Paşa (Mısır Valisi) 42, 44, 62
Mehmet Ali 207, 262-263
Mehmed Emin Bey 263
Mehmet Hulusi Paşa 273
Mehmet, kavas 84
Mehmet Paşa, Hafız 265
Meis 69
Melides Giorgio 78
Mellor, Alfred 173
Mellor, Henry 173
Mellor, William 173
Melvill, P. C. 158
Memalik-i Mahrusa-i Şahanede buluna Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında Nizamname (1863) 50, 103
Meram, Ali Kemal 17
Mercenier, Felix 78
Mersin 149, 153, 155, 238
Merzuk, 58n.
Messageries Imperiale 72, 105, 151
Metcalfe, Thomas 223
Meyer, W. R. 53
Mezopotamya 139
Mısır 14-15, 20, 26, 53-54, 100, 104, 115, 140-142, 145, 147, 161, 194, 225
Mısır Demiryolları İdaresi 71
Michaelian, Dr. G. 255, 260
Micklethwait, Nathaniel 222
Midhat Paşa 139, 207, 214, 266. 266n., 268
Midilli 59, 69, 149,159, 225
Mihalıççık 230
Millers, Harvey 26
Misk. A. 154
Misklasiewitz, J. 158
Missir, Jacques A. 158
Misurata 69
Mitchell, T. 148
Mitralitz 68
Moda 166
Monahan, James H. 158
Montesanto, I. 149

Montpellier 14
Mookail, Nicola 260
Moore, Niven 33, 37, 57, 59, 64, 68, 148, 205
Moore, Noel Temple 101
Mora (Patras) 37, 54
Mostar 115
Mudbah, U. 58n.
Muhammed Hüseyin, Şeyh 158
Muhtelik Mahkeme (Birinci Meclis-i Ticaret) 109
Murad III. 18
Murray, C. A. 57, 205
Murray, John 221
Murzuk (Marzuk) 69
Musa Paşa, Ferik 273
Mustafa Çavuş 18
Mustafa Paşa 262, 273
Mustafa Sıtkı Paşa (Müşir, Fosfor) 269
Musul 59, 100, 149, 158
Muş (Bitlis) 158
Müşir Samih Paşa 269

Nallıhan 228, 237-238
Napolyon (Bonapart) 16, 31n., 45
Narborne 14
Naucratis 14
Neale, Edward 72
Neale, E. St. Johns 57, 69, 74
Nicolson, Harold 196
Nightingale, Gamaliel 223
Nikola I., Rus Çarı 43
Norveç 38
Norveç/İsveç 106
Nuri Efendi, Hacı 272

Odoni, Amilcar 100
Ohannes Ağa 272
Olifer, Bayan 37
Ongley, Henry Sarel 56, 68
Ortaköy 194-195
Osborne, Edward 18, 20
Osmanlı Bankası 167, 230
Osman Paşa 258
Ovannes 81
Oxford 67, 195
Oxford Üniversitesi 141

Ökçün, Gündüz 200n.
Ömer Ağa 79

Paget, Lord William 220
Palamidha, C. 149
Palgrave, William Gifford 101
Palmer, Samuel 167
Palmerston, Lord 44, 46-48, 61, 121
Palmieri, Achilles 78
Paris 66, 75, 80, 192
Paris Anlaşması (1856) 142
Paris Kongresi (1856) 85
Parlamento Özel Komisyonları (İngiliz) 47
Parnes, Dr. William 80
Patmos 69
Patras (Mora) 26,33, 53
Paulovich, Stephen 33, 37
Pears, Edwin 195
Pecchioli, Stanislas 159
Pellegrini ailesi 167
Pera (Beyoğlu) 109
Petersburg 192
Picton-Warlow, J. 138-139, 149, 152, 197n.
Pilkington, William 222
Pindar, Paul, 219, 223
Pisani ailesi 167, 191-192
Pisani, Antony 33, 37
Pisani, B. 37
Pisani, Frederick 33, 37
Piza 15
Pollard, Arthur 222
Ponsoby, İngiltere Büyükelçisi 61, 63-64
Port Said 149
Portekiz 39,58, 152-155
Porter, James 221
Portsmouth 141
Potton, Thomas 223
Preston, Henry 223
Preveze 59, 69, 72, 159, 224
Prideaux, William 222
Privy Council 92, 95
Prophy, C. A. 149
Prusya 39, 59, 102
Purdie, John 56, 85
Purnell, John 222

Quintana, John 159

Raif Efendi 268
Rassam, Christian Antony 56, 101
Rassam, Nimrod 158
Raşid Paşa 267
Rauf Bey 262
Rauf Bey, Hacı 264
Rawlinson, Binbaşı 56
Raye, William 222
Reade, Richard 100
Redhouse kuralı 226
Resmo 68, 158
Reşad Bey 265
Reşid (Mustafa) Paşa 51, 76
Richards, Williams 158
Roberts, Charles 159
Roberts, Lord 140
Robertson, Patrick J. C. 100, 149
Roboly, C. 149
Rodos 59, 69-71, 98, 100, 149,159, 225
Rodosçuk (Tekirdağ) 158
Roe, Sir Thomas 219
Rogers, Edward Thomas 100
Roissi, Matteo 84
Roma 192, 227
Roma İmparatorluğu 14
Romanya 117, 200n.
Rose, Albay 57
Rosenthal, Steven T. 173
Rossolato, Giorgio 78
Rossy, John 100, 158
Rossy, Nicholas 56
Rowland, A. L. 17
Royal Society 141
Rumi Efendi 270
Rusçuk 100, 149, 224
Rushout, Sir James 220
Russell, Alex 184
Russell, J. F. 149
Rusya 38-39,, 54, 58-59, 72, 89, 97-98, 102-106, 114, 120, 128-129, 151-155, 157
Ryan, Andrew 196
Rycautt, Paul 27, 222

Safed 158
Saffet Paşa 119, 125
Said Paşa 207, 262
Said Paşa (Kürt/Süleymaniyeli) 270
Said Paşa, Eğinli/İngiliz (Halep Valisi) 259, 267
Said Paşa, Sadrazam (Küçük/Şapur) 271
Said Paşa (Mardin Mutasarrıfı) 271
Sakarya Nehri (*Sangarius*) 247
Sakız Adası 26, 28, 35, 37, 53, 58n., 59, 69, 149, 159, 225
Sakum Kale 273
Salih Paşa (Siirt Mutasarrıfı) 271
Salih Paşa (Yozgat Mutasarrıfı) 264
Salim Efendi 268
Salisbury, R. A. T. Gascoyne-Cecil'119, 122-124, 126, 131-132, 136, 140, 142, 144, 159, 197n.
Salter, William 222
Salway, Richard, 220
Samih Paşa, Müşir 272
Samsun 59, 69-72, 149, 151, 159, 207
Sandison, D. 56, 61, 68
Sandwith, Thomas B. 100
Sandys, Thomas 222
Sankey, F. Fremoult, 101
Saraybosna 158, 224
Sardinya 72
Saroz 148
Saunders, Sidney Smith 57, 69
Sayda 58n., 68, 70, 149, 155, 158
Schmidth, Dr. 149
Selanik 33-34, 37, 53, 69, 85, 98, 100, 148, 159, 189-190, 200, 200n., 224
Serez 159
Shaw, Stanford 164
Sheffield 152, 230
Sherrard, William 222
Shipley, Hammond S. 158
Shoucair, Esper 154
Sırbistan 104, 117
Sırbistan-Karadağ 115
Sırbistan Sınır Komisyonu 141
Sırrı Paşa 267
Simmons ailesi 166
Simmons, H. 37

Simpson, William Thomas 79
Siret Efendi 267
Sisam 68, 83, 85, 149, 159
Sivas 64, 137-139, 146, 148-149, 151, 159, 207, 245, 262, 265
Sivrihisar 228, 237, 247, 261
Skene, James Henry 100, 205
Slade, Adolphus 202
Sloane, Charles 53
Smith, Adam 28, 42, 213
Smith, Charles 223
Smith, J. W (mimar) 76
Smith, Spencer 221
Soames, Sir William 220
Sokollu Mehmet Paşa 18-19
Solomon, Dr. 18
Spatti, Theodore 58n.
Stanley, George E. 100
Stanton, Edward 101
Stanyan, Abraham 220
Staper, richard 18, 20
Straton, Alexander 221
Stavrides, Constantine 80
Stevens, Francis I. 56
Stevens, F. J. 69, 74
Stevens, Robert 81
Stewart, J. D. H. (yüzbaşı) 132, 138, 142, 149, 207, 265, 266
Stockholm 192
Stoddart, J. L. 57
Stratoni (Eskihisar) 159
Stratimirovich, Spridione, Iovovich 77
Stringer, Edward 222
Stuart, Robert 101
Sudan 140
Supreme Consular Court of the Levant 88
Suriye 15, 62, 126, 152, 200n.
Surur, M. 57
Suter, Henry 56, 101
Sutton, Sir Robert 220
Süleyman Efendi (Ankara Mebusu) 258
Süleyman Paşa (Suriye Valisi) 63-64
Sünne 224
Süveyda (Suedia) 58n., 69
Süveyş 58n., 68, 100, 148
Swan ailesi 166-167
Şam 26, 53-54, 100, 149, 153, 158, 225

Tabiyet-i Osmaniye kanunnamesi (1869) 50
Tahir Bey 207, 265-266
Tanpınar, Ahmet Hamdi 201
Tarabya 166
Tarragano ailesi 153
Tarsus 59
Tate, Joseph 159
Tattarachi, N. 149
Taylor, A. J. P. 157
Taylor, J. G. 101, 205
Tekirdağ 110
Temperley, Harold 121
Tercüme Odası 80
Testa ailesi 191
Tevfik Bey 264
Thomas, Elgin Earl'ü 221
Thompson ailesi 166-167
Thurnburn, Robert 53
Tırhala (Golo) 69
Ticaret Bakanlığı, İngiltere 110
Ticaret Gemileri Yasaları (İngiliz) 46
Ticaret Nezareti 173
Tipton, John 26
Tire 58n., 149, 151
Tosun Paşa 271
Towersen, James 222
Trablusgarp 20, 26, 54, 58n., 69-70, 98, 100, 102, 104, 150, 159, 194, 225
Trablusşam 20, 27, 58n., 68, 158
Trabzon 43, 53-54, 59, 64, 69, 74, 100, 102, 137, 139, 149, 151, 159, 200, 200n., 225, 267
Trifilli, Teodore A. 158
Trotter, H. (Binbaşı) 132, 138-139, 149, 206, 269, 273
Troyano, Lambro 80
Trumbull, Sir William 220
Tucker, Charles 80
Tunus 20, 26, 54, 69, 71-72, 97-98, 100
Turkey Company 20, 180

Ulusların Zenginliği 42
Urfa 68, 149, 155, 159
Urquhart, David 196n.

Üsküdar (Edirne) 158
Üsküdar 246
Üsküp 159

Van 132, 137-139, 147-149, 158, 270, 273
Vankoviç 243
Varna 72, 74, 98, 224
Vedova, G. D. 53, 56, 83-84
Vedova, H. 149
Velasti, M. 149, 151
Velasti, Victor 158
Venedik 14-15, 31, 31n., 84, 86
Venice Company 20
Veysi Paşa 264
Vidovich ailesi 167
Vitali, Nicholas 149, 158
Vilayet Kanunu (1867) 214
Vivian, Sir H. 80
Viyana Kongresi-1815 (Barışı) 16, 31, 31n., 180
Vondiziano, Antonio 33, 37, 53

Waldron Komisyonu-1903 (İngiltere) 47
Wandesford, John 223
Wallis, J. E. 149
Walne, Alfred S. 57, 68, 72
Walsh, Robert 37
Ward, George B. 77, 81, 100
Washington 192
Werry, Francis 33, 36-37, 56, 222
Werry, N. A. 53
Werry, N. W. 32, 37, 57
West, George 101, 148
Whitehall ailesi 167
Wilde, John 222
Wilkinson, G. F. 56
Wilkinson, Paul 158
Wilkinson, Richard 101
Williams, Francis 222
William, William 81
Wills, Percy C. 158
Willshire, William 56
Wilson, Charles W. (Yarbay) 131-132, 134-142, 144-148, 152, 196n., 197n., 205-206, 213, 215, 268
Windsor Şatosu 92
Wolverhampton 230
Wood, A. C. 17-18
Wood, George 33, 37
Wood, Henry Felix 167
Wood, Richard 57, 101
Woolwich 267
Woolwich Kraliyet Askeri Akademisi 140
Wortley-Montagu, Edward 220
Wratislaw, A. C. 13, 158, 205
Wrench, William H. 100, 148
Wright 18
Wyche, Sir Peter 219

Yafa 58n., 69, 70-71, 149, 155, 159
Yanya 100, 104, 159, 224
Yaş 69, 71, 224
Yozgat 151, 228, 230, 237-238, 245, 259
Yunanistan 58n., 98, 102, 104, 114, 152-155, 157, 200n.
Yusuf Bey 272
Yusuf Paşa (Karslı) 270
Yusuf Paşa (sabık Trabzon valisi) 207, 262, 270
Yüksek Konsolosluk Mahkemesi 89, 93-94, 96, 111-112

Zante 31n.
Ziya Paşa (şair) 41, 51, 207-210, 265
Zohrab, J. 148

Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*'nda 16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Imparatorluğu'nda yerleşikleşen İngiliz konsolosluk faaliyetinin tarihini anlatıyor. Levant'ta etkinleşmeye başlayan Ingiliz ticaretinin sadece bu alanla sınırlı kalmayıp 19. yüzyılda nasıl yeniden şekillendiğini; siyasi, iktisadi ve kültürel denetim mekanizmalarının Osmanlı'daki Ingiliz kordiplomatik manevralarında nasıl kullanıldığını araştırıyor. Çeşitli güç dengelerinin ortasında konumlanan; kapitalizmin evrimiyle beraber yeniden şekil bulunmak zorunda kalınan diplomasi örgütlenmesinin ve politik bir zihniyet dönüşümünün hem içindeki hem de kıyısındaki Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ingiltere'nin diplomatik örgütlenme atağına dikkat çekiyor. Levant Company tarafından finanse edilen bir konsolosluk faaliyetinin nasıl klasik hariciye kalıplarının içine alındığından, Osmanlı bürokrasisinin Ingiliz "reform jandarmaları"na nasıl karşı koymaya çalıştığına kadar uzun dönemli bir çekişmenin de tarihini sunuyor. Ingiltere, Osmanlı Imparatorluğu'nu gözden çıkarmadan önceki son atağında, diplomatları vasıtasıyla Osmanlı'daki reform programının uygulanmasını kontrol edip, askeri konsolosluklar vasıtasıyla bu denetimi sürdürmeye çalışıyordu. Ingiliz çıkarları için Osmanlı Imparatorluğu'nun yeniden düzenlenmesine öncelik veren Ingiliz emperyalizminin bu son atağı Kocabaşoğlu'nun eserinde ele alınıyor. İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından hizmete özel hazırlanan belgelerin ustaca kullanıldığı bu çalışma, hem arşiv kaynaklarının zenginliği, hem konuya vâkıflığı, hem de özenli üslubuyla okuyucuya çok güçlü bir araştırma sunuyor.

İLETİŞİM 1006
TARİH DİZİSİ 28
ISBN 975-05-0238-
9 789750 502385